

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI
Aman Kekilow adyndaky Mugallymçylyk mekdebi

Çagalar bagynda iňlis dilini okatmagyň usulyýeti

MUGALLYMÇYLYK MEKDEPLERI ÜÇIN
OKUW GOLLANMASY

TAÝÝARLAN: IŇLIS DILI MUGALLYMLARY
A.BABAÝEWA, A.ÝARANOW

**Aman Kekilow adyndaky Mugallymçylyk
mekdebiniň mugallymçylyk geňeşinde tassyklandy**

**ÇAGALAR BAGYNDA IŇLIS DILINI OKATMAGYŇ
USULYÝETI**
dersinden mugallymçylyk mekdepler üçin okuw gollanmasy

Taýýarlan: iňlis dili mugallymy A.Babaýewa, A.Ýaranow

Aşgabat-2019ý.

Giriş

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdumyzyň durmuşyny ösüşiň täze belentliklerine tarap batly gadamlar alyp barýan häzirki döwründe ýaşlaryň bagtyýar durmuşyny üpjün etmek, bilim bermegiň hilini dünýäniň ösen döwletleriňkä laýyk getirmek, milli terbiýäni jemgyýetçilige ornaşdyrmak hem-de daşary ýurt dillerini okatmagy kämilleşdirmek bilen baglanyşykly meselelere aýratyn üns berilýär.

Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda Türkmenistanda ylym-bilim ulgamynda alnyp barylýan işler bimöçberdir. Esasan-da, daşary ýurt dillerini ýokary hille okatmagyň ähmiýeti, dil taýarlygynyň ýaş hünärmenler üçin derwaýyslygy, dili öwrenmekde tejribeligiň ähmiýeti bu ugurda çap edilýän köp sanly ylmy we ylmy-usuly işlerde beýan edilýär. Diliň adamyň ruhy dünýäsini baýlaşdyrmakda uly mümkinçiliklerini durmuşda peýdalanmakda hormatly Prezidentimiziň 2017-nji ýylyň 22-nji dekabrynda çykaran 519-njy Karary bilen tassyklanan “Türkmenistanda daşary ýurt dillerini okatmagy kämilleşdirmegiň Konsepsiýasy” daşary ýurt dillerini okatmakda esasy ýol-ýörelgedir.

Ylmyň tehnikanyň ösen döwründe adamzadyň islegleri hem güýçlenýär. Ol dünýä çykmagyň arzuwynda ýaşaýar. Elbetde onuň üçin ilki bilen dil öwrenmek zerurlygy çykyar. Dil öwrenmegiň ähmiýeti biziň günlerimizde has uly mana eýedir. Döwletimizde açyk gapylar syýasaty amala aşyrylýar. Hemişelik Bitarap döwlet hokmünde ýurdumyzyzyň dürli ugurlar boýunça hyzmatdaşlyk edýän ýurtlarynyň sany köpeliýär. Ýurdumyz dünýäniň çalt depginler bilen ösýän döwletleriniň hataryna goşulyp bitaraplyk syýasatyny doly derejede amala aşyrýar.

Birleşen Milletler Guramasynyň parahatçylyk dörediji ylalaşyklary amala aşyryjy sebit merkezi bolon Ata Watanymyz Merkezi Aziýa ýurtlarynda durnukly ösüşiň bähbidinde oňyn gepleşikleriň geçirilmeginde möhüm ähmiýete eýedir. Sebitiň ähli ýurtlarynyň wekilleriniň gatnaşmagynda halkara derejede geçirilýän ylmy-amaly maslahatlar, bäsleşikler, dürli festiwallar bolsa, dil öwrenmek talabyny ýüze çykarýar. Ata Watanymyz Bitaraplyk syýasatyny doly derejede amala aşyrmak bilen halklaryň ylalaşykly, agzybir, parahatçylykly gatnaşyklar bilen ýaşamagynyň tarapdary bolup durýar. Halklaryň döwletleriň arasyndaky hemmetaraplaýyn dostlukly many mazmunly gatnaşyklaryň rowaçlanmagynda olaryň birek birege düşüňsmeginde we ysnyşmagynda, hoşniýetli pikirleriň ýola goýulmagynda daşary ýurt dilleriň öwrenilmeginiň uly ähmiýeti bar. Döwletimiziň çalt depginler bedew bady bilen ösýän döwründe dünýä tejribesine daýanyp , ösen kuwwatly döwletleriň onlarçasyny bilen halk hojalygynyň dürli pudaklary boýunça iş dolandyrmak barada tejribe alyşyp durulmagy ýurt dilleriniň öwrenilmegine uly üns berilmegini talap edýär.

Ýurdymyzyň Paýtagtynyň sebitde ylalaşdyryjy merkez bolup hereket etmeginiň netijesinde, goňşy döwletler bilen dostlukly gatnaşyklar amala aşyrylýar, olar bilen ykdysady, syýasy, söwda babatynda ynsanperwer hyzmatdaşlyklar ýola goýuldy we uly ösüşler gazanyldy. Bu ösüşler bolsa dilleri düýpli öwrenmek bilen bagly döwlet syýasatynyň yzygiderli ösdürilmegini şertlendirýär. Hut şu nukdayy nazardan, Gahryman Arkadagymyz ýurdymyzda ýaşlaryň daşary ýurt dillerini öwrenmekleri üçin giň mümkinçilikler döredýär. Milli Liderimiz dil öwrenmek bilen bagly taýarlygyň ýaş hünärmenler üçin uly artykmaçlygyny onuň adamyň ruhy dünýäsini baýlaşdyrýandygyny , dil bilýän raýatyň oňunde dünýä çykmakda giň mümkinçilikleriň açylýandygyny aýratyn belläp geçýär.

Dil öwrenmeklik öz gözbaşyny gadyndan gaydýandygyny göz ýetirýäris. Oguz han atamyz “Dil bolmasa il bolmaz” “Adamyň akyllysy dil öwrener”, “Köp dil bilen köp biler, Dilim bar dünýäm bar, Dil döwletdir.”-ýaly ajaýyp paýhas jümlelerini miras galdyrypdyr. Hormatly Prezidentimiziň başlangyjy bilen çap edilen “Paýhas çeşmesi” kitabynda hem : “Dil bilenler galadyr, dil bilmezler beladyr”, “Dil bilen döker bal bilen şeker”.-ýaly dana setirlere duş gelyäris. Islendik dili öwrenmekligiň aňyrsynda bolsa, dostlukly gatnaşyklar, parahatçylyk söýüjilikli, ynsanperwer pikirler, syýasatlar durýar.

1. Mekdebe çenli çagalar edaralarynda çagalara iňlis dilini öwretmek boýunça alnyp barylýan işleriň görnüşleri, mazmuny we wezipeleri.

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň taýsyz tagallasy bilen Türkmenistanda bilim ulgamyny ösdürmeklige uly üns berilýär. Mugallymlary we terbiýeçileri taýýarlamak işiniň talabalaýyk alnyp barylmagy, olaryň hünär ussatlygynyň derejesiniň ýokarlandyrylmagy bilim ulgamyndaky düýpli özgertmeleriň esasy meselesi bolup durýar. Bu meseläniň üstünlikli durmuşa geçirilmeginde çagalar bagyndan başlap, ýaş nesle daşary ýurt dillerini, şol sanda iňlis dilini öwretmeklige hem aýratyn orun berilýär.

Talyplara berilýän bilim-terbiýäniň ýokary hilini üpjün etmek, Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwriň ruhuna laýyk gelyän watansöýüji, maksada okgunly, giň dünýägaraýyşly, ýokary ahlakly, işine ezber ýaş hünärmenleri taýýarlamak bilim ulgamyny ösdürmekligiň esasy wezipeleriniň biri bolup durýar.

“Çagalar bagynda iňlis dilini okatmagyň usulyýeti” dersiniň esasy maksatlary:

- Geljekki hünär işiniň üstünlikli amala aşyrylmagy üçin talyplarda nazary bilimleriň giň goruny döretmek;
- Daşary ýurt dillerini öwretmekligiň has zerur usullary, serişdeleri we okatmagyň guramaçylyk görnüşleri bilen talyplary tanyşdyrmak;
- Talyplarda okatmagyň görnüşlerini, usullaryny hem-de serişdelerini iş ýüzünde döredijilikli we netijeli peýdalanmak endiklerini döretmek;

Iňlis dilini okatmagyň usulyýeti dersiniň wezipeleri:

- ✓ çagalarda watançylyk duýgularyny, tebigata bolan
- ✓ söýgini terbiýelemek;
- ✓ çagalaryň zehinlerini ýüze çykarmak;

- ✓ çagalaryň bilesigelijiligini, sözleşiş başarnyklaryny,
- ✓ ýatkeşligini, aňyny, göz önüne getirmesini, ünsüni
- ✓ ösdürmek;
- ✓ çagalaryň dil öwrenmäge bolan höwesini artdyrmak;
- ✓ çagalaryň inlis dilinde sözleşiş başarnyklaryny we
- ✓ endiklerini ösdürmek;

Inlis dilini okatmagyň usulyýeti dersinde esasy nazary düşüňjeler belli tertipde yzygiderli berilýär.

Amaly okuwda çagalara gepleýşiň esasy görnüşlerini öwretmek göz önünde tutulýar.

Çagalar bagynda inlis dilini öwretmek 5 ýaşdan, ýagny çagalar bagynyň uly (mekdebe taýýarlaýyş toparyndan) başlanýar, sebäbi bu ýaşda olaryň ene dilinde sözleşiş endikleri kämilleşip başlaýar we olaryň aýdylýan zatlary kabul ediş endigi, başarnygy hem-de ýatkeşliligi ösen derejede bolýar.

Çagalara inlis dilini öwretmegiň esasy görnüşi sapak. Inlis dili sapaklary çagalar baglarynyň uly (mekdebe taýýarlaýyş) toparlarynda hepdede 2 gezek 25 minutdan dowam edýär. Çagalar bagynda inlis dili sapaklary oýun görnüşinde geçirilip, çagalaryň dil öwrenmeklige höwesini, gyzyklanmasyny artdyrmaklyga gönükdirilýär.

Nukdaý nazardan "usulyýet" sözünüň manysyna üç hili düşünmek bolar:

1. "usulyýet" nazary kurs bolmak bilen, orta we ýokary okuw jaýlarynda öwrenilýän okuw dersini aňladýar.
2. "Usulyýet" sözi mugallymyň işindäki usullaryň we metodlaryň jemi hökmünde düşündirilýär. Mysal üçin: mugallymlar konferensiýasynda gatnaýjylar öňde baryjy pedagoglaryň usulyýeti bilen tanyşdyryldylar.
3. Bu söz özüne mahsus teoretik esaslary, eksperimental bazasy, ylmy barlag obýektleri bar bolan pedagogik ylym hökmünde orta

çykýar. Mysal üçin: usulyýetiň öz aýratyn ylmy barlag usullary bardyr.

Şeýlelikde daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti hakyndaky düşünje berlen şu aşakdaky ýaly kesgitleme bilen tanyşmak bolar. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti – bu daşary ýurt diliniň materialy esasynda bilim we terbiýe bermegiň maksatlaryny, mazmunyny, usullaryny, serişdelerini we ýollaryny öwrenýän ylymdyr.

Daşary ýurt dillerini öwrenmegiň taryhynda iki hili usulyýete düş gelýär:

a). Umumy usulyýet şol bir wagtyň özünde birnäçe dillere mahsus bolan meselelere seredip geçýär. Muňa mysal edip, görnükli alymlar A.A.Mirolýubow, I.W.Rahmanowýň we W.S.Setliniň redaksiýasy bilen çykarylan "Orta mekdeplerde daşary ýurt dillerini öwrenmegiň umumy usulyýeti" – diýen kitaby görkezmek bolar. Adyndan belli bolşy ýaly, bu işde esasan hem inlis, nemes, fransuz dillerinden mysallar getirilýär we şu dilleriň öwredilişiniň usulyýeti derňew edilýär. Emma mugallym bu "Umumy usulyýetden" belli bir dile degişli ähli kanunalaýyklary we teklipleri tapmazlygy mümkin. Mysal üçin, işlikleriň dowamly zaman formasy (Kantinýus) günbatar ýewropa dilleriniň içinde diňe inlis diline mahsusdyr. Onuň tersine, atlaryň we sypatlaryň düşümler boýunça bilelikde üýtgemegi nemes dili üçin häsiýetlidir. Ýa-da üç sesden ybarat fonemalara – triftonglara diňe inlis dilinde düş gelýän bolsa, burun çekimlilerine fransuz dilinde gabat gelinýär. Ine şu hadysalar aýratyn usulyýet öwrenýär.

Hususy usulyýet belli bir dile mahsus bolan dil we gepleşik hadysalaryny öwretmegiň meselesi bilen iş çalyşýar. Muňa mysal edip, professor G.W.Rogowanyň "Inlis dilini öwretmegiň usulyýeti", S.F.Şatlowyň "Orta mekdeplerde nemes dilini öwretmegiň usulyýeti" diýen kitaplaryny görkezmek bolar. Bu işlerde inlis we nemes işlerini öwretmegiň usullary barada aýratynlykda gürrüň gidýär.

Usulyýet ylmynyň ösmegi bilen: taryhy usulyýet (usullaryň taryhy), eksperimental usulyýet, deňeşdirme usulyýeti ýaly birnäçe hususy usulyýetleriň dörandigini hem bellemek gerek. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň mazmuny hakynda didaktikada we usulyýet edebiýatlarda dürli pikirler duş gelýär. Alymlaryň bir topary bu termine okuwçylara öwretmek üçin hödürlenýän okuw materialy hökmünde düşüňärler. Olaryň başga bir bölegi bolsa okuwçylaryň mazmunyna başarnyklary we endikleri hem goşýarlar. Mysal üçin, akademik A.A.Mirolýubow daşary ýurt dilini öwretmegiň mazmunyna şu aşakdakylary goşýar: synplar boýunça gepleşik başarnyklary, dil (leksiki, grammatiki, fonetiki) endikleri, tekstler, tamalar we situasiýalar, okuwçylaryň ene dilinde duş gelmeýän dil düşüňjeleri. Usulyýetçi E.P.Şubin bolsa mazmunyň esasy bölegi hökmünde gönükmeleri hasaplaýar. Dosent N.I.Gež we başga-da birnäçe alymlar tarapyndan çykarylan usuly gollanmada bu düşüňje has hem bulaşyk berlipdir. Şu okuw gollanmasynda gepleşik başarnyklaryndan beýleki ähli başarnyklar we endikler daşary ýurt dillerini öwretmegiň mazmunyna goşulypdyr. Gepleşik endikleriniň bolsa, amaly maksady, aňladýandygyny görkezýär.

Ýokarda aýdylanlardan görnüşi ýaly, öwredilmeli okuw materialy bilen başarnyklaryň we endikleriň bir tekizlikde goýulmagy meseläni obýektiw we subýektiw taraplarynyň garyşdyrylmagyny aňladýar. Başarnyklar we endikler bu okuwyň mazmunynyň esasynda amaly maksadyň amala aşyrylmagy ugrunda okuwçylaryň alyp barýan döredijilikli işiniň netijesidir. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň mazmuny diýen termin bolsa, okuwçylaryň бүтін okuw prosesiniň dowamynda şu ugurda öwrenmeli okuw materialynyň toplumyny aňladýar. Diýmek okuwyň mazmuny we amaly maksat zerur bolan başarnyklaryň we endikleriň döremegini hem-de ösmegini üpjün edýär.

Daşary ýurt dilleriniň öwretmegiň mazmunynyň şu aşakdaky düzüm böleklerini görkezmek bolar:

- Temalar.
- Sözler.
- Leksiki, grammatiki, fonetiki kadalar.

Şol sanda okuwçylaryň ene dilinde duş gelmeýän (artikl, perfekt...) düşünelere degişli materiallar. d.Tekstler. e. Gönükmeler. i. Öý okuwý we synpdan daşary işler üçin niýetlenen materiallar.

Okatmagyň maksatlaryna laýyklykda okuw maksatnamasynyň esasynda daşary ýurt dilini öwretmegiň mazmuny kesgitlenýär. Okadylmaly, öwredilmeli zadyň mukdary, göwrümi - mazmuny bolýar. Bütin mekdep durmuşynda okuwçylara öwredilmeli materialyň göwrümine okatmagyň mazmunv diýilýär.

Okatmagyň mazmuny we onuň düzümi bölekleri barada usuly edebiyatlarda dürli pikirler duş gelýär. Birnäçe awtorlar okuwçylara öwretmeklikde ulanylýan materiala okatmagyň mazmuny diýip düşünmekligi çaklaýarlar.

Käbirleri bolsa okatmagyň mazmunyna öwredilýän materialdan daşary başarnyklar we endikler hem girýär diýip belleýär. “Orta mekdebiň didaktikasy (didaktika - okatmagyň we öwretmegiň teoriýasy)” diýen kitapda başarnyklar we endikler hem okatmagyň mazmunyna goşulyp alnypdyr. Bu pikiri professor G.W. Rogowa hem goldaýar. Emma munuň bilen doly ylalaşmak bolmaz. Sebäbi, bu ýagdaý meseläniň obýektiw we subýektiw taraplarynyň garjaşdyrylmagyny aňladýar. Bu pikiriň nädogrydygyny usulyýetçiler A. A. Mirolýubow, M. B. Lýahowskiý, N.I. Gez we beýlekiler hem belleýärler.Önde goýlan maksatlara laýyklykda iňlis dilini öwretmegiň mazmuny hem üýtgäp durýar. Meselem, okuwý mazmuny orta mekdeplerde, ýörite we ýokary okuw jaýlarynda,gysga möhletli kurslarda deň dälidir. Okuw maksatnamasynda iňlis dilini gutarnykly, kämil ýagdaýda öwrenip bolmajaklygy üçin, dili öwretmegiň minimumy kesgitlenýär. Bu diliň uly bolmadyk, belli bir zerur ýerlerini öz içine alýar. Şunuň bilen baglylykda leksiki minimum, grammatiki minimum, fonetiki minimumlar orta

çykýarlar. Öňde goýlan wezipeleri amala aşyrmak üçin iň zerur we ýeterlik hasap edilýän materialyň göwrümi minimumy aňladýar. Şonuň üçin hem hünärmenler, alymlar tarapyndan ylmy esasyda kesgitlenen dil materialyny gysgaltmak we uzaltmak, temalary üýtgetmek okuw-terbiýeçilik işlerine uly zyýan ýetirýär.

Dil özleşdirilende belli bir kesgitli sözleri we grammatiki kadalary bilmeklik ýeterlik bolman, eýsem sözleýiş, okuw we ýazuw başarnyklarynyň we endikleriniň ösüş derejesi esasy rol oýnaýar. Şeýlelikde, okatmagyň mazmuny 2 bölekden durýar: 1-njiden bilim, 2-njiden başarnyklar we endikler. Bilimiň, başarnyklyryň we endikleriň hususy aýratynlygy berlen predmetiň (dersiň) aýratynlygy bilen kesgitlenilýär. İnlis dilini okatmagyň mazmunyna nähili bilimleriň, başarnyklaryň we endikleriň görülmelidigine seredeliň.

Dil aragatnaşygy - sözleýiş, işi - dil signallary bellikleri arkaly amala aşyrylýar. Bellikler dürli derejelere bölünýärler: fonetikada fonemalar, leksikada sözler tapawutlandyrylýar. Ýokary derejedäki (setiriň) dil belgileri bar, meselem sözlemleriň nusgalary.

Diňe dürli görnüşli dil signallaryny - belgilerini özleşdirmek bilen okuwçylar aragatnaşyk edip bilýärler.

Dili amaly (praktiki) taýdan özleşdirmek üçin okuwçynyň şu diliň belgileriniň belli bir toplumyny bilmelidigi şu ýerden gelip çykýar. Şeýlelikde, inlis dilini okatmagyň 1-nji düzüm bölegi anyk dil materialýný (bölmeklik), ýagny leksikany, grammatikany, fonetikany we ýazuw düzgünlerini bölmeklik bolup durýar.

Okuwça şu bilimleri bermek üçin, okuwçynyň bilmeli dil materialynyň göwrümini we häsiýetlerini anyk görkezmelidir. Şonuň üçin mazmuny kesgitlemekde usulyýetiň wezipeleriniň biri bolup duran dil materialynyň saýlanylmagy zerurdyr. İnlis dilini okatmagyň 2-nji düzüm bölegi başarnyklar we endiklerdir. Ýokarda görkezilişi ýaly, inlis dilini okatmagyň amaly maksady sözleýiş, ýazuwyň we okuwyň ösüşini

göz öňünde tutýan bolsa, okatmagyň mazmunyna sözleýiş, ýazuw we okuw başarnyklary we endikleri girýär.

Şeýlelikde, iňlis dilini okatmagyň mazmuny yzygiderli köpbasgançakly prosesi özünde jemleýär.

Iňlis dilini öwretmegiň mazmuny leksiki, grammatiki, fonetiki materialy, sözleýiş, okuw we ýazuw başarnyklary we endikleri; sözleýiş dilden we ýazuw nusgasy hökmünde tekstleri; sözleýiş we okuw öwretmeklige, şeýle-de öz ene dilinde duş gelmeýän dil düşünjesine esaslanýan tematikany öz içine alýar.

Iňlis dilini öwretmegiň mazmuny:

1. Okuw tekstleri.
2. Goşmaça tekstler.
3. Grammatiki düzgün-kadalar.
4. Gönükmeler.
5. Sözlükler.
6. Öý okuwynyň tekstleri.
7. Synpdan daşary işleriň materiallary.

Gönükmeleriň 2 sany görnüşi bar. Olar dil we endik gönükmeleridir.

Dil gönükmeleri: leksiki gönükmelere, grammatiki gönükmelere, fonetiki gönükmelere bölünýärler.

Endik gönükmeleri: gepleşik gönükmelerine, okuw gönükmelerine, ýazuw gönükmelerine bölünýärler.

Iňlis dilini öwretmegiň mazmunyny kesgitlemekde şu prinsipler göz öňünde tutulýarlar:

a) materialyň okuwçylaryň güýçýeterlilik ukyplaryna gabat gelmegi;

b) onuň okuwça täze bolmagy; c) onuň gyzykly bolmagy;

d) dili öwrenilýän halkyň durmuşy, görnükli, öňdengörüji , progressiw pikirli adamlary, ýazyjy - şahyrlary hakyndaky maglumatlaryň ýeterlik bolmagy we ş.m.

Dili öwretmegiň mazmunyny anyklamakda şu şertleriň berjaý edilmegi hem zerurdyr:

a) tematikany saýlap almak;

b) leksiki minimumy kesgitlemek. (näçe söz gerekdigini kesgitlemek);

ç) grammatiki minimumy kesgitlemek; d) fonetiki minimumy kesgitlemek;

Adatça bilim bermegiň esasy mazmuny (haýsy dersi öwretmek bolsa-da) okuwçylara nämäniň öwredilýändigine baglydyr. Didaktikada pedagogik düşünje diýip “bilim mazmunynyň” şeýle komponentlerine düşünilýär. Olar şulardan ybarat: tebigat hakyndaky bilim ulgamy, umumy intellektual we praktiki başaraňlyklar ulgamy.

Şeýlelikde, didaktikanyň görkezmesi boýunça we köp usuly işleriň mazmunynda, esasan, okatmagyň mazmuny diýlip dil öwretmek üçin materiallara (başaraňlyk we endikleri terbiýeleýän) düşünilýär.

I.S.Bimiň nukdaýnazaryndan okuw dersiniň mazmuny we okatmagyň mazmuny dürli-dürlüdür.

1-nji ýagdaýda şol adalga adaty usul diýlip düşünilýär.

2-nji ýagdaýda bolsa ol adalga “pedagogik esasy” diýlip düşünilýär.

Sonuň üçin hem “okuw” dersiniň mazmuny we “okuw esasy” dürli maksatlardyr diýip düşünmek bolmaz. Usulyýetde inlis dilini öwretmekde “okatmagyň mazmuny” jedelli soraglygyna galýar. Sebäbi ilki başda usulçylaryň pikirine görä, okatmagyň mazmuny diýip, dili öwretmek üçin materiallar diýip düşünilirdi. (Meselem: leksiki, grammatiki we fonetiki materiallar). Dil öwretmek üçin materiallar gözgörtele okatmagyň mazmunyny dolulygyna çözüp bilmez, ol diňe dili ösdürmegiň bazasy bolup biler.

InĹis dili sapaklarynda okuwçylar öz diline mahsus däl düşüňjelere gabat gelýär. (meselem artikul düşüňjesi ýa-da zaman şahalanmasy)

Başarnyklar we endikler meselesi bolsa başgaça çözülýär. Yagny, okuw işiniň gidişinde dürli endikler we başarnyklar terbiýelenýär. Muňa dil başarnyklary degişli bolup biler.

2. Dil öwrenmek we bilim bermek.

Körpe neslimize mekdebe çenli ýaşlar çagalar edaralaryndan başlap daşary ýurt dili – inĹis dili öwredilip başlanýar. Çagalar bagynyň uly we mekdebe taýarlaýyş toparlarynda çagalar inĹis dilini öwrenmek bilen bu dilde sözleşişni ilkinji endiklerini ele alýarlar. Şeýlelikde çagalary ýaşlykdan durmuşa taýarlamak işi mugallymdan örän uly jogapkärçiligi we zähmeti talap edýär.

Döwür geljekki mugallymyň okatmagyň usulyýeti babatynda hem giň düşüňje berýär. We onuň gazanan täze sepgitlerinden habarly bolmagyny talap edýär. Bu bolsa eýýäm mugallymda onuň talyplyk ýyllaryndaky nazary we amaly bilimleriniň esasynda kemala gelýär. Sebäbi inĹis dilini okatmagyň usulyýeti-mugallymçylyk mekdeplerinde berilýän bilimler çagalar baglarynda berilýän bilimleriň arsyndaky köpri. Wezipesini ýerine ýetiriji ylymdyr. Talyp usulyýeti öwrenmek bilen okuwyň aşakdaky tapgyrlaryny geçýär.

1. Ýörite okuw jaýynyň okuw maksatnamasy esasynda amaly we nazary sapaklara gatnaşýär, ylym-bilim alýär.

2. Çagalar bagynda okuw-terbiýe terbiýeçiligini geçýär. Talyp tejribeçilikde mekdebe çenli bilim edaralarynda çagalara sapak berýär hem-de sapakdan daşary çäreleri geçirýär.

Usulyýetçi mugallymyň teklibi bilen onuň ýolbaşçylygynda talyp usuly iş bukjasyny edinýär. Onda nazary sapaklarynda ýazan leksiýalarynyň toplумы, amaly sapaklarda ýazan iş depderleri,

tejribeçilikde geçen sapaklarynyň meýilnamalary. Sapak ýazgysy, görkezme esbaplar, didaktik serişdeler (rebuslar, krosswordlar, soraglar we ş.m).

Başlangyç we ýokary synplarda iňlis dili barada ýeterlik düşünje bermeklik, onuň baý çeşmesinden peýdalanyň, okuwçylaryň sözleşiş we ýazuw dilini ösdürmeklik iňlis dilini okatmak usulyýeti dersiniň esasy wezipesi bolmalydyr. Mekdepde iňlis dili boýunça okuw, grammatika, dürs ýazuw, sözleşiş we ýazuw dilini ösdürmek boýunça geçirilýän işler özara berk baglanyşykda alnyp barylýar. Iňlis diliniň gepleşigini, okuwyny, ýazuwyny, leksikasyny, fonetikasyny, grammatiki kadalaryny oňat özleşdirip, baglanyşykly sözleşiş endiklerini we başarnyklaryny ösdürmäge köp üns bermelidir. Bu işler başlangyç synplarda iňlis dilini okatmagyň usulyýeti dersi boýunça ýazylan okuw gollanmasynyň hem esasy bolmalydyr.

Iňlis dilini okatmagyň usulyýeti dersini okatmakda, esasan, häzirki zaman ösen özara gatnaşyk- Interaktiw, düşündiriş, görkezme, amaly hem-de özbaşdak iş görnüşi usullaryndan peýdalanylmalydyr. Şeýle-de, bu dersiň birnäçe sapak görnüşlerinden durýandygy hem nazara alynmalydyr. Täze maglumatlar biTİenden soň, amaly sapaklarda şol işleriň ýerine ýetirilişi öwredilip, olaryň nusgalary taýýarlanylmaladyr. Laboratoriýa sapaklarynda bolsa mekdepde tejribe üsti bilen sapaklaryň guralyşy we seljerme geçirilişi öwredilmelidir. Bu talaplar hemme taraplaýyn kämil, ukyply, dürli başarnyklary ele alan geljekki ýaş hünärmenleri taýýarlamak wezipeleri bilen baglanyşyklydyr.

3. İňlis dilini okatmagynyň usulyýetiniň ugurdaş ylym bilen arabaglanyşygy.İňlis dilini öwretmegiň psihologik esasalary.

Usulyýet psihologiýa ylymy bilen hem berk arabaglanyşykdadyr. Soňky wagtlarda iňlis dilini öwretmegiň psihologiýasy hakynda alymlar W.A.Artyomow, B.W.Belýaýew, A.A.Leontýew I.I.Zimnýaya birnäçe işleri ýazdylar.

1. İňlis dilini öwretmekdäki zerur psihologik şertleriniň biri-de okuwçylaryň şol dile bolan höwesiniň ýokarlanmagydyr.

2. Okuwçylaryň höweslerini artdyrmak üçin alnan ýumuşlar şu aşakdaky talaplara laýyk bolmalydyr:

- a) okuwçylaryň isleglerine laýyk gelmelidir;
- b) berilýän işiň mazmuny gyzykly bolmalydyr;
- ç) öňki geçilen zatlardan ugur almalydyr;
- d) içinde hökman täze esas bolmalydyr;
- e) okuwçylaryň güýçýeterlik ukyplaryna laýyk gelmelidir, ol tema örän ýeňil ýa-da şeýle bir kyn bolmaly däldir;
- f) aňsatdan kyna gönükdirilen bolmalydyr.

3. İňlis dilini öwretmekde okuwçylaryň ýadyny, endiklerini we başarnyklaryny terbiýelemek hem möhümdir. Munuň üçin bolsa goşgulary, eserlerden parçalary ýat tutdurmak ähmiýetlidir.

Psihologiýanyň usulyýet bilen baglanyşygy iki ugur boýunça kesgitlenýär:

- 1.Sözleşiş psihologiýasy.
- 2.Pedagogik psihologiýasy.

Usulyýetiň psihologiýa bilen baglanyşygynyň birinji ugruny alyp görelin. Ilki bilen, psihologiýalaryň sözleşşe dürli taraplardan häsiýetnama berýändiglerini bellemelidiris. Meselem, ýazuw sözleşşi bilen dil sözleşşiniň arasynda düýpli psihologik tapawudyň barlygy mälim. A.R.Luriýa:„Ýazuw sözleşşi diýlende, dil sözleşşiniň kagyza

geçirilen görnüşü diýip pikir etmek nädogry bolardy. Ýazuw sözleýşinde dili sözleýişden öz gelip çykyşy, gurluşy, hyzmat ediş aýratynlyklary boýunça tapawutlanýan täze psihologik düşünje bilen çalyşýarys" diýip ýazypdy. Okuw we dil sözleýşi habar beriş ugurlary boýunça biri-tapawutlanýar. Birinji ýagdaýda biz, giňişlikligi bilen häsiýetlendirilýän

harp ugry bilen, ikinji ýagdaýda bolsa wagt ölçegi bilen häsiýetlendirilýän ses ugry bilen iş salyşýarys. Ikinin tapawudy gelip •. çykyşynda has aýdyň görünýär. Dil sözleýşi ýazuw işleýşine garanynda başlangyç bolup hyzmat edýär. Esasy tapawutlar olaryň gurluşynda ýüze çykýar. Ýazuw sözleýşi bilen deňeşdireniňde, dil sözleýşiniň özüne mahsus grammatiki we leksiki serişdeleri bar, bu bolsa dil sözleýşiniň we kitap-ýazuw sözleýşiniň görnüşü barada gürrüň etmäge mümkinçilik berýär. Mundan başga-da, dil sözleýiş bilen ýazuw sözleýşiniň habar beriş işiniň hem tapawudy bar. N.I.Zinkin bu barada: Sözleýiş hereketlendiriji analizatoryň işi ýazuw işleýşine geçende, üýtgeýär" diýip belleýär.

Dil we ýazuw sözleýşiniň arasyndaky düýpli tapawut usulyýet üçin örän wajypdyr. Ol tapawut sözleýşi görnüşleri öwredilende, özboluşly gurluşlary talap edýär. Bu bolsa öwretmek üçin material seçilip alnanda-da, gönükmeleriň ýörite ulgamy düzülende-de zerurdyr.

Usulyýet üçin psihologlaryň beýan eden içki we daşky sözleýşiň tapawudy örän möhümdir. Sözleýşiň dil görnüşinde amal edilişine ýa-da çyzgyda şekillendirilişine baglylykda içki we daşky sözleýşi tapawutlandyryýarlar.

Sözleýşiň birinji görnüşü dilde doly beýan edilişi, ikinjisi bolsa-bölünendigi hem-de azaldylandygy bilen häsiýetlendirilýär. Psihologiýada içki sözleýiş şeýle häsiýetlendirilýär: "Içki sözleýiş nazaryýet we tejribe işinde meýilnamanyň başlangyjy... ýa-da meýilnamany amala aşyrylyşy bolup hyzmat edýär." Başgaça aýdylanda, içki sözleýiş önünden aýtmaga taýýarlanan işini azaldylan görnüşü bolup hyzmat edýär. A.N.Sokolowyň geçiren tejribeleri boýunça sözleýiş erkin

bolsa, dil sözleýiş aktyna ylaýta-da, ýazuw sözleýişine başlangyç bolup biler.

Daşky we içki sözleýiş baradaky düzgünler inlis dilini öwretmegiň usulyýeti üçin şeýle netijeler çykarmaga esas berýär. Okamagyň, düşünip diňlemegiň, ýazuwyň, beýan etmek işiniň içki sözleýiş bilen baglanyşykly bolandygy sebäpli, sözleýiş işinin islendik görnüşini öwredilende, dil serişdesiniň eşidiş-ukybyny görnüşini döretmek zerurdyr, ol hem öz gezeginde dilden ýerine ýetirilýän gönükmelerde möhüm sözleýiş işini amala aşyrmak üçin içki sözleýiş azaltmaly. Şonuň üçin inlis dilini bilmegiň görkezijisi bolup, içki sözleýişň ýüze çykmazlygy hyzmat edýär. Ünsümizi sözleýişin ýene häsiýetnamalarynyň biri bolan reseptiw-passiw we reproduktiw we reproduktiw okuw sözleýişe çekeliň.

Dil üsti bilen sözleşmek gadymy, esasy aragatnaşyk «rişdesidir. Maglumat nazaryýeti onuň berlişiniň işini öwrenmek bilen aragatnaşyk zynjyrynyň şu aşakdaky görnüşlerini ýönekeý tapawutlandyryr. Maglumat beriş ugrunyň bir tarapynda geçiriji, aragatnaşyk ugry we kabul ediji bar. Dil üsti bilen sözleşilende, sözleşän adam geçiriji bolup, aragatnaşyk ugry hökmünde ses ugry, kabul ediji bolup çykyş edýär. Sözleşmek işinde, ylaýta-da, dil üsti bilen sözleşilende, oňa gatnaşyjylar rollaryny çalşyp bilerler. Bir tarapdan gürleýäniň ýa-da ýazýanyň, ikinji tarapdan diňleýäniň we okaýanyň işiniň ähmiýeti tapawutlanýar. Gürleýän ýa-da ýazýan adam öz ilki duýgularynyň we daşky garaýyşlarynyň esasynda dil serişdeleri arkaly beýan edýär, has takygy, ses we çyzgy belgilerinden peýdalanyň, şertli bellik edýär. Soňra şol maglumatlar aragatnaşyk ugry arkaly ol ýa-da beýleki şertli bellenen dil serişdeleriniň üsti bilen amala aşyrylýar. Şertli bellenen maglumaty alyp, diňleýän ýa-da okaýan adam oňa akyl ýetirýär. Şertli bellik edilende, zerur bolan sözleri saýlap almak, olary grammatik laýdan dogry aňlatmak, şertli bellik açylanda bolsa, grammatik serişdelere we sözlere düşünmek zerurdyr. Inlis dili öwredilende sözleşişň sözleme ýazma üsti

bilen amala aşyrylyşyna reproduktiw-aktiw (tâzeden dikeltmek) sözleýiş diýilýär. Sözleýişň diňleme we okama arkaly amala aşyrylyşyň reseptiw-passiw (düşünip kabul etmek) sözleýiş diýlip atlandyrylýar. Birinjisiniň atlandyrylyşy boýunça usulyýetçileriň pikiri deň däl. Käbir awtorlar bu sözleýişde produktiw (öndürililikli) we produktiw däl (öndürililikli däl) bölekleriň (elementleriň) deňligi sebäpli bu düşünjani produktiw sözleýiş diýip atlandyrmagy teklipl edýärler. Beýlekiler bolsa, dil öwrenýän adamy dil serişdelerini birikmelerde ulanyandygyny göz önünde tutup, bu i düşünjä reproduktiw sözleýiş diýmegi teklipl edýärler.

Reseptiw - diňleme we okama (düşünip kabul etmek) we reproduktiw -sözleme we ýazma (tâzeden dikeltmek) sözleýişleri arasynda düýpli tapawut bardyr. Reseptiw sözleýişiniň işi dil görnüşlerini pikire bolan garaýşyny ýüze çykarýar. Şol wagt bolup geçýän hereketi analitik hereket diýip atlandyrmak bolar. Reproduktiw sözleýişiniň işi pikiriden dil serişdelerine geçmek arkaly amala aşyrylýar, bu işe sintetik (düzmek) hereket diýilýär. Anyk işleriň özünde-de tapawut bar. Dil serişdeleri ulanylanda-da aýratyn tapawutlar duýulýar. Adatça, dil biliminde we usulyýetde reproduktiw sözleýişde ulanylýan dil serişdesi işjeň,reseptiw sözleýişde ulanylýan dil serişdesi bolsa işjen däl diýlip atlandyrylýar. Leksika öwredilende, işjeň we işjeň däl dil serişdesiniň ulanylyşynyň tapawudyny görkezmek mümkin. Sözleýişde haýsy hem bolsa bir sözi ulanmak üçin şol sözün manysyny, onun grammatik gurluşyny we onuň aňladýan manylarynyň möçberlerini we onuň beýleki sözler bilen sazlaşygyny bilmek örän möhümdir; ýogsam şol dile mahsus däl söz düzüminiň aýdylmagy mümkin. Reseptiw sözleýiş üçin sazlaşygy bilmek hökman däl, dinleýän we okaýan adam sazlaşyk işini amala aşyrmaly bolmaýar. Şol bir wagtyň özünde okuwçy üçin uly kynçylyk döredýän harp we ses menzeşliklerini tapawutlandyryp başarmak reseptiw sözleýişde möhümdir.

Her bir adamyň öz ene dilinde-de işjeň dil serişdesi möçberi boýunça işjeň däl dil serişdesinden azdyr. A.A.Bulahowskiý bu barada:

“Işjeň däl söz gory işjeň söz çorundan has köpdür. Olar köp sanly bolup manylary azda-kände düşnükli. Ýöne olaryň köpüsi okalanda ýa-da başga birinden eşidilende, adam aňynda ýüze çykýar.”

Reproduktiw we reseptiw sözleşişniň arasyndaky tapawut usulyýet üçin aýdyňdyr. Birinjiden, reproduktiw we reseptiw sözleşişniň ösmegi üçin serişdäniň özboluşly saýlanyp alynmagy möhümdir, galyberse-de, işjeň sözlere we işjeň däl sözlere birikmelidir. Ikinjiden, işjeň we işjeň däl sözleriň gaýtadan işlenmesi dürli bolmaly hem-de özünde ýörite gönükmeleri jemlemelidir. Üçünjiden, reproduktiw we reseptiw sözleşişniň aýratyn tejribesi hökmanydyr.

Reproduktiw we reseptiw sözleşişlerdäki tapawutlar bilen bir hatarda umumy düşüňjeler hem bar. Birinjiden, sözleşişniň iki görnüşinde işjeňlik mahsusdyr, sebäbi içki sözleşişden gelip çykýan okamak we dinlemek işiniň tutýan orny daşky sözleşişden pes däl. Ikinjiden, sözleşişniň iki görnüşiniň hem esasynda adamyň ýadynda orun alan pikiri beýan etmek işi durýar. Üçünjiden, mekdep şertlerinde öwrenilýän serişdäniň aglaba bölegi işjeň we işjeň däl söz gory bolup hyzmat] edýär.

Inlis dilini öwrenmekde pikirlenişi alyp göreliň.

Inlis dilini öwrenmekde pikirlenişi hasaba alyş| meselesi iki ugur boýunça alnyp barylýar.

Birinji ugur- daşary ýurt psihologlarynyň we| usulyýetçileriniň garaýyşlaryna görä, inlis dili öwrenilende, “inlis dilinde pikirlenmek” zerurdyr. Olaryň nukdaýnazaryna salgylanylsa, dürli dillerde pikirler, düşüňjeler başgaça bolany üçin, pikirleniş başgaça bolýar. Muny kanunalaýyk diýip pikir edip bolmaz. Çünki edil dilin özi ýaly pikirleniş hem synp) däl, dilden tapawutlylykda ol milli däl. Pikirleniş- umumy adamzat başarnygydyr. Şonuň üçin, adamy „inlis dilinde pikirlenişe“ endik etdirmek mümkin däl. Inlis dili öwredilende pikirlenişniň ikinji ugry-dil birliklerini ulanmagyň tötänden bolup geçýändigini mälim. L.W.Şerbanyň belleýşi ýaly, çaga öz dilini öwrenende, synaglary we ýalňyşlyklary arkaly öwrenýär, ýagny gapdaldan ulular tarapyndan şol

ýalňyşlyklar düzedilýär. Şu iki fakty göz önüne tutmak bilen, köp usulyýetçiler inlis dili öwredilende, öz ene dilinde öwretmek işinden ugur almagy ündediler. Maksatlaýyn birlikleriň okuwçylar tarapyndan birnäçe gezek gaýtalanmagy bilen mehaniki özleşdirmek ýoluny tekliptdiler. Şonuň netijesinde okuwçylaryň şeýle birliklere akyl ýetirmegi dil duýgusyna we intuitsiýa (içki duýuş) esaslanýar. Şeýle ýagdaýda sözler diňe söz düzümleriniň üsti bilen öleşdirilip bilner.

Göräýmäge şu teklipler mümkin bolsa-da, olary dogry hasap etmek ýalňyşdyr. Sebäbi çaga öz dilini bilmek bilen, ene dilindäki pikirlenişe daýanmaýar.

Usulyýetçileriň aglabasy dil serişdelerini öwrenmek işini pikirleniş işi bolan analiz we sintez arkaly amala aşyrmak maksadalaýyk diýen netijä geldiler. Häzirki zaman psihologiýasy tejribede akyl ýetirilip emele gelýän endikleriň çalt amala aşýanlygyna güwä geçýär. Inlis dilini öwretmekde ýadyň roly örän uludyr. Psihologiýada gysga wagtlaýyn we uzak wagtlaýyn ýat diýen düşünje bar. Sözleýiş işinde ýadyň iki görnüşiniň I hem ähmiýeti uludyr. Beýleki adamlar bilen habarlaşmak I diňe adamyň anynda (uzak wagtlaýyn ýadynda) dil serişdeleri berk saklanan ýagdaýynda miimkindir. Sözleýişde gerek bolan dil serişdeleri ilki gysga wagtlaýyn ýada barýar, soňra uzak wagtlaýyn ýada geçýär. Inlis dilini öwrenmekde ösüşiň şertli bolan dil serişdeleriniň uzak wagtlaýyn ýada geçmegi inlis dilini öwretmegiň usulyýetinde aýratyn ähmiýete eýedir.

Ýatda şu aşakdaky işler amala aşýar: ýat tutmak, ýatda saklamak we ýatdan çykarmak. Haçan-da bir zady ýörite ýat tutmaly bolsa, onda oňa erkin däl ýat tutmak diýilýär. Bu ýagdaý sözlerin, olaryň grammatik gurluşlarynyň ýönekeý ýat tutulmagy gepleşikde gatnaşygy üpjün edip bilmejekdigi bilen baglydyr. Diňe käbir sözleýiş belgilerini, sözleri, söz düzümlerini erkin ýat tutmak mümkin; bu hili ýat tutma öwretmek işinde ujypsyz orun berilmelidir.

Erkin däl ýat tutmanyň belli kanunalaýyklyklary bolýar. Erkin däl ýat tutmanyň netijeliligine okuwçylaryň gyzyklanmasy täsir edýär. Eger-de ýerim ýetirilýän işe logiki akyl ýetirilende, erkin däl ýa tutmanyň hili has hem kämilleşýär. Ýat tutulýan di serişdäniň öňki özeleşdirilen maglumat bilen deňeşdirilmegi ýat tutmanyň netijeliligine we berkligine oňat täsirini ýetirýär. Üstesine-de, maglumaty ýat tutmak duýgularyň dürli görnüşlerine (görüş, eşidiş) daýansa, hem berk bolýar. Psihologiýanyň ýokarda görkezilen mysallaryna esaslananyňda, usulyýet üçin şeýle netijä gelmek bolar. Birinjiden, dil serişdesi bilen akyl ýetirip işlenilende, dine bir endikler emele gelmegine ýardam etmän, eýsem, maglumatyň oňat ýatda galmagy hem anyklanylýar. Ikinjiden, aragatnaşyk,sözleşiş häsiýetdäki mekdeplerde okuwçylarda gyzyklanmalar döretjek gönükmeleri düzmek maksadalaýykdyr, ýagny ol görkezme esbaplaryny ulanmagyň üsti bilen hakyky gürleşmek şertlerine golaýlaşdyrýar. Üçünjiden, dil serişdesi gönükmeleriň dürli görnüşlerinde (dilden, ýazuw) gaýtadan işlenilmelidir. Psihologiýa ýatdan çykarmagyň kanunalaýyklyklaryny açdy. Ýatdan çykarmanyň öňüni almakda maglumaty gaýtalamak işi aýratyn rol oýnaýar. Gynansagam, bu mesele inlis dilini öwrenmek işinde ýeterlik öwrenilmedik. Üç aýyň dowamynda ýatda saklamak üçin sözleri gaýtalamagyň möçberiniň şeýle bölünmelidigi synag üsti bilen ýüze çykarylady: birinji hepdäniň dowamynda ýedi gezek; ikinji hepdäniň dowamynda üç gezek; dördünji hepdäniň dowamynda üç-dört gezek, galanlaryny islendik wagt aralyklarynda. İnlis dili öwredilende esasy roly kabul etmek işi oýnaýar. Kabul etmek zadynyň özüni we häsiýetlerini aňladýar. Analizatoryň (seljerijiniň) kabul etmede oýnaýan roluna baglylykda, görüş, eşidiş, syzyş we kinestetik (hereket, adamyň göwresiniň aýry-aýry bölekleriniň we ýagdaýlaryň duýulmagydyr) kabul etmeler bolýar. İnlis dili öwredilende, eşidiş we kinestetik kabul etmelerin uly ähmiýeti bardyr. Yazuw sözleşişinde görüş we eliň hereketlendirilmegi esasy orny eýeleýär. Sözüimiziň ahyrynda aşakdaky

düşünjelere garap geçeliň : bilim, başarnyk we endik. Iňlis dilini öwretmekde ene diliniň sözleriniň we gurluşlarynyň gabat gelmeginiň bir menzeşligine seredilipdir. Bilimç şeýle düşülmeginden ugur alyp, esasy meseläni dil serişdesiniň berkidilmegi diýip hasap edipdirler, ýagny öwrenilýänlere ene diliniň gurluşy bilen gabat gelmegi hökmünde garalypdyr. Iňlis diliniň sözleşşiniň aýratynlyklaryny hasaba almazdan, şeýle netijä gelmek nädogrudyr we esassyzdyr. Iňlis dilini öwretmekde dinc gurluşlary, sözleri we olaryň manylaryny däl-de, eýsem, reseptiw we reproduktiw sözleşşi amal; i aşyrmak üçin gerek bolan başga maglumatlardan heniz ugur alynmalydyr. Sözleşşiniň bu görnüşleriniň tapawutlanýandygy sebäpli, işjeň we işjeň däl maglumatlary bilmäge çemeleşmek hem dürli-dürli bolmalydyr. Ýokarda aýdylana anyk mysalda seredeliň. Mysal üçin; Past Perfect ulanmak üçin oluň gurluşuny, manysyny we zaman ylalaşygyny bilmek zerurdy. Ýokarda görkezilenlerden başga-da, şu gurluşlary ulanmak üçin okaýyşda tekstdäki maglumatlara göz ýetirmek şol gurluşlaryň beýleki wagtlaýyn gurluşlardan tapawudyny bilmek zerurdyr, şonuň bilen birlikde, şu gurluşlary bilimde ulanmak hökman däl, sebäbi tekstdä ýa-da maglumatda onuň ulanylyşy berilýär. Kä halatlarda bilim düşüňjesine girizilen täze dil düşüňjeleri, meselem, türkmen dilinde ulanyлмаýan artikl baradaky düşüňje girýär.

Sözleşiş işiniň özi dürli görnüşlerinde fonetik, leksiki we grammatik birliklerini özüde jemleýän akyl ýetirmek işidir. Şonuň üçin sözleşiş işiniň dürli görnüşlerine sözleşiş başarnyklary hökmünde garasa bolar.

Sözleşiş başarnyklary (monolog sözleşiş, dialog sözleşiş, okuw we ýazuw sözleşişleri) bilen endikleriň (fonetik, leksiki, grammatik, okuw we ýazuw tehnika) arasyndaky tapawudy bilmek zerurdyr.

Iňlis dilini okatmak üçin bilimiň, başarnygyň we endikleriň tertipleniş ýollaryny bilmek gerekdir. Soňky onýyllyklarda psihologlar bilimiň we endigiň biri - biri bilen ugurdaş emele gelýändigini,

saplanýandygyny subut etdiler. İnlis dili öwredilende söz, onuň manysy, düzümi, grammatik görnüşleri şol sözüň ulanylyş işinde emele gelýär. Bilimiň tejribäniň dowamynda emele gelýänligi akyl ýetirmek arkaly ony tejribe bilen nähili baglanyşdyryp boljakdygy barada sorag döremegi mümkin. Gapma-garşylyk ýaly bolup görünýän bu mesele P.Ý.Galperin we N.F.Talyzina tarapyndan düzülen akyl hereketiniň tapgyrlygyn emele gelmek nazaryýetiniň çäklerinde doly çözülipdir. Bu ýagdaý nazaryýetiň esasynda we ýerine ýetiriliş bölümünde bolup geçýär. Ilki ol ýa-da beýleki bölekleyin işi amala aşyrmak üçin okuwçylara düşünje ýa-da ugrukdyrma hödürlenýär. Soňra şol iş gönükmeleriň üsti bilen amala aşyrylýar. Sözleýiş başarnygy sözleýiş gönükmeleriniň, ýagny sözleýiş işiniň dürli görnüşlerindäki gönükmeleriň ýerine ýetirilýän döwründe giňelýär. Bu işe özleşdirilen dil endikleri baryp goşulýar. Ilki ähli aglaba endikler emele gelip ,soňra dil başarnyklary emele gelýär diýip pikir etmek nädogry bolardy. Hakyky pedagogik işinde dil endikleriniň we başarnyklarynyň ösüşi bir wagtda bolup geçýär:dil başarnyklary hemişe emele gelýär, üsti ýetirilýär we dil tejribesine birikýän täze-täze endiklerem ösýär.

4. İnilis dilini okatmagynyň usulyýetiniň ugurdaş ylym bilen arabaglanyşygy. İnilis dilini öwretmegiň didaktik esaslary.

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti köp ylymlar bilen baglanyşyklydyr. Emma ol baglanyşyk deň derejede dälidir. Usulyýet esasan hem pedagogika, didaktika, psihologiýa we dil bilimi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Häzir ol baglanyşyklara aýratynlykda seredip geçeliň.

Usulyýetiň pedagogika (we didaktika) bilen baglanyşygy. Usulyýet pedagogika bilen şeýle bir berk baglanyşyklydyr, hat-da ol ýaňy ýakyna çenli pedagogikanyň düzüminde öwrenildi. Eger-de pedagogikany okatmagyň we terbiýe bermegiň nazaryýetini öwredýän bolsa, onda usulyýet belli bir okuw dersini (daşary ýurt dilini) okatmagyň we onuň üsti bilen terbiýe bermegiň nazaryýetini öwredýär.

Umumy pedagogika mekdebiň maksatlaryny we wezipelerini, okatmagyň we terbiýe bermegiň syýasy ugurlaryny, mekdepde berilmeli bilimiň dürli basgançaklara laýyklykdaky göwrümini we mazmunyny kesgitleýär. Bu bolsa, usulyýet ylmy üçin örän möhümdir. Pedagogikanyň umumy görkezmelerinden ugur almak bilen usulyýet okadylmaly anyk ylmyň (daşary ýurt diliniň) maksatlaryny, mazmunyny we okatmagyň prosesi baradaky meseleleri çözüýär. Pedagogikanyň bölümi hasaplanýan didaktika umuman okatmagyň mazmunyny, prosesini, prinsiplerini, usullaryny we sapagyň nazaryýeti baradaky soraglary öwredýär. Edil şu wezipeleri usulyýet hem anyk okuw predmetiniň (daşary ýurt diliniň) mysalynda ýerine ýetirýär. Umumy didaktika usulyýetiň materiallary esasynda öz ugurlaryny kesgitleýär. Usulyýet bolsa, öz gezeginde, didaktikanyň umumy düzgünlerinden peýdalanýar. Şu ýerde bir zady bellemek gerek. Didaktikanyň umumy düzgünleri esasan hem anyk ylymlary okatmagyň materiallary esasynda işlenip düzüldür. Şoňa görä-de bu umumy düzgünleriň we prinsipleriň (daşary ýurt dilini) öwretmegiň prosesinde birnäçe özgerişlere duçar

bolmagy mümkin. Didaktikanyň esasy prinsipleriniň biri okatmagyň terbiýeleýjilik prinsipidir. Emma bu soraglar heniz didaktikada we usulyýetde özüniň doly beýanyny tapmandyr. Daşary ýurt dillerini öwretmek ylaýtada ýaşlara dostluk, watançylyk, zähmet terbiýeleriniň berilmegine oňalyý ýardam edýär. Bu okuw dersi okuwçylaryň pikirlenmesiniň, ýadyny we ünsüniň güýçli ösmegine hem oňat şert döredýär.

5. Iňlis dilini okatmagyny usulyýetiniň nazary esaslary. Usulyýet barada umumy düşünje.

Nukdaý nazardan "usulyýet" sözünüň manysyna üç hili düşünmek bolar:

1."usulyýet" nazary kurs bolmak bilen, orta we ýokary okuw jaýlarynda öwrenilýän okuw dersini aňladýar.

"Usulyýet" sözi mugallymyň işindäki usullaryň we metodlaryň jemi hökmünde düşündirilýär. Mysal üçin: mugallymlar konferensiýasynda gatnaýyjylar öňde baryjy pedagoglaryň usulyýeti bilen tanyşdyrlar.

Bu söz özüne mahsus teoritik esaslary, eksperimental bazasy, ylmy barlag obýektleri bar bolan pedagogik ylym hökmünde orta ýykýar. Mysal üçin: usulyýetiň öz aýratyn ylmy barlag usullary bardyr.

Şeýlelikde daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti hakyndaky düşünje berlen şu aşakdaky ýaly kesgitleme bilen tanyşmak bolar. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti – bu daşary ýurt diliniň materialy esasynda bilim we terbiýe bermegiň maksatlaryny, mazmunyny, usullaryny, serişdelerini we ýollaryny öwrenýän ylymdyr.

Daşary ýurt dillerini öwrenmegiň taryhynda iki hili usulyýete düş gelýär:

a). Umumy usulyýet şol bir wagtyň özünde birnäçe dillere mahsus bolan meselelere seredip geçýär. Muňa mysal edip, görnükli alymlar A.A.Mirolýubow, I.W.Rahmanowýň we W.S.Setliniň redaksiýasy bilen çykarylan "Orta mekdeplerde daşary ýurt dillerini öwrenmegiň umumy usulyýeti" – diýen kitaby görkezmek bolar. Adyndan belli bolşy ýaly, bu işde esasan hem iňlis, nemes, fransuz dillerinden mysallar getirilýär we şu dilleriň öwredilişiniň usulyýeti derňew edilýär. Emma mugallym bu "Umumy usulyýetden" belli bir dile degişli ähli kanunalaýyklary we teklipleri tapmazlygy mümkin. Mysal üçin, işlikleriň dowamly zaman formasy (Kantinýus) günbatar ýewropa dilleriniň içinde diňe iňlis diline mahsusdyr. Onuň tersine, atlaryň we sypatlaryň düşümler boýunça bilelikde ütgemeği nemes dili üçin häsiýetlidir. Ýa-da üç sesden ybarat fonemalara – triftonglara diňe iňlis dilinde duş gelýän bolsa, burun çekimlilerine fransuz dilinde gabat gelinýär. Ine şu hadysalar aýratyn usulyýet öwrenýär.

b) Hususy usulyýet belli bir dile mahsus bolan dil we gepleşik hadysalaryny öwretmegiň meselesi bilen iş çalyşýar. Muňa mysal edip, professor G.W.Rogowanyň "Iňlis dilini öwretmegiň usulyýeti"¹, S.F.Şatilowýň "Orta mekdeplerde nemes dilini öwretmegiň usulyýeti"² diýen kitaplaryny görkezmek bolar. Bu işlerde iňlis we nemes işlerini öwretmegiň usullary barada aýratynlykda gürrüň gidýär.

Usulyýet ylmyň ösmegi bilen: taryhy usulyýet (usullaryň taryhy), eksperimental usulyýet, deňeşdirme usulyýeti ýaly birnäçe hususy usulyýetleriň dörändigini hem bellemek gerek.

6. Usulyýetiň esasy düşüňjeleri.

Her bir ylymda bolşy ýaly, metodikanyň hem özüniň esasy kategoriýalary bardyr. Käbir edebiýatlarda bu kategoriýalara usuly düşüňjeler diýlip at berilýär. Bu kategoriýalara şulary goşmak bolar: a. Okatmagyň prinsipi. b. Okatmagyň usuly. ç. Okatmagyň ulgamy. d. Usul. e. Serişde.

Indi şu kategoriýalara aýratynlykda seredip geçeliň.

Okatmagyň prinsipi. Didaktiki prinsipler, usulyýetde hem uly orun tutýarlar. Emma muňa garamazdan, usulyýetiň özüne mahsus bolan prinsipleri hem bardyr. Sebäbi umumy didaktiki prinsipler daşary ýurt dillerini öwretmegiň ähli kanunalaýyklyklaryny aýdyň görkezip bilmeyär.

Okatmagyň usuly. Dürli çeşmelerde “usul” sözi dürli hili duşunilyär. Ol söz akyl ýetirmegiň usuly, ylmy barlaglaryň maksada ýetmegiň we agyr wezipäni çözmegiň ýoly hökmünde tekrarlanýar. Okuw prosesindäki önde goýlan wezipeleriň üstünlikli çözülmeginde şol bir iş usullaryň ulgamly gaýtalanyp durulmagynda metod ylaýta-da aýdyň görkezýär. Başgaça aýdaňda, metod bu daşary ýurt dilleri boýunça okuw prosesiniň esasy komponentleriň durmuşa geçirilmeginiň we onuň baş metodik wezipesiniň çözülmeginiň jemlenen modelidir.

Okatmagyň sistemasy. Umumy okuw prosesi ýeketäk sistema hökmünde göz önüne getirilýär. Okatmagyň sistemasy diýmek materialyny saýlap almagy, okatmagyň maksadyny, formasyny, mazmunyny we serişdelerini şertlendirýän belli bir metodik konsepsiýa gabat gelýän okuw prosesiniň umumy modelidir. Okatmagyň ulgamy belli bir lingwistik, psihologik, we usuly düzgünlere esaslanýar.

Usul. Bu metodyň elementidir, onuň sostaw bölegidir. Her bir metod üçin usullaryň belli sistemasy häsiýetlidir.

Serişde. Okatmagyň serişdesine iki hili düşünmek bolar:

Okuwçylaryň okuw işleriniň görnüşi hökmünde. Mysal üçin: Köp metodistler ýazuwy öwretmegi okatmagyň maksady däl-de serişdesi hökmünde hasaplanýar.

Okatmakda ulanylýan ähli materiallar. Musal üçin: okuw kitaplary, gollanmalar, tehniki serişdeler, görjezme esbaplar we başgalar.

7. Daşary ýurt dilini öwretmegiň maksady we wezipeleri

Malim bolşy ýaly, ylmyň gözbaşy bilimdir. Bilim bolsa maşgaladan, çagalar bagyndan başlanýar. Olaryň Önde goýýan meseleleriniň biri-de, mekdebe taýýarlamakdyr. Çagalar baglary körpe neslimiziň mekdebe oňat taýýarlykly barmagyna, olaryň dünýä derejesine laýyk gelýän bilim almaklaryna ýardam edýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň: - *Biz Garaşsyz, baky Bitarap Watanymyzy täze belentliklere ýetirmekde esasy sütünleriň biri bolan bilim ulgamyny düýpli özgertmegi we kämilleşdirmegi esasy wezipämiz hökmünde kesgitledik* — diýen pähiminden ugur almak bileni, guralýan her bir sapak netijeli we täsirlidir.

Sapagyň manysy, mazmuny we gurluşy çaganyň terbiýeçilik ýagdaýyna uly täsir edýär. Häzirki Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe daşary ýurt dilleriniň, şol sanda, inlis dili sapagynyň täsirini artdyrmak hem esasy wezipeleriniň biridir. Munuň üçin bolsa, köp mümkinçilik bar.

Inlis dilini öwretmegiň ilkinji ädimlerinden başlap, çaganyň bilim almagynyň usullaryň y, bilim almak üçin dürli serişdeleri ulanmagy başarmagy gazanmalydyr.

Sapagyň täsirliiligini artdyrmak üçin ona düýpli taýýarlyk möhümdir. Dili özleşdirmek ilki bilen sapakdan başlanýar. Inlis dili

sapagy - bu çylşyrymly bilim. Ony taýýarlamak we guramak mugallymdan uly döredijilikli güýji talap edýär.

Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň okuw meýilnamasyna görä çagalara inlis dilini öwretmek baş ýaşdan, ýagny çagalar baglarynyň uly toparyndan başlanýar. Sebäbi bu ýaşdaky çagalar daş-töweregiň islendik täsirine örän duýgur bolýarlar. Olaryň başarnygy hem-de yatkeşligi ösen bolýar we olar daşary ýurt dilini çalt hem-de örän aňsatlyk bilen öwrenýärler. Şona görä-de çagalar baglarynda inlis dilini okatmagyň okuw maksatnamasy şu aşakdakylary maksat edinýär:

- çagalar baglarynda inlis dilini öwretmekligiň wezipelerini kesgitlemekden;

- okuwyň mazmunyny we gurluşyny anyklamakdan;

- çagalar baglarynyň uly we mekdebe taýýarlayyş toparlarynda inlis dilini öwretmegiň usuly ugurlaryny gysçaga beýan etmekden;

- Çagalaryň okuwyň birinji we ikinji ýyllarynda özleşdirmeli dil maglumatlarynyň, inlisçe sözleýiş endikleriniň we başarnyklarynyň çägin hem-de möçberini kesgitlemekden ybaratdyr.

- Çagalary terbiýelemek we olaryň umumy osüşini boýunça gecirilýän sapaklarda:

- çagalarda Watançylyk duýgularyny terbiýelemäge, olary Watanymyz we onuň paýtagty, daş-töwerek bilen tanyşdyrmaga;

- her bir çaga terbiýe bermekde we onuň hemmetaraplaýyn osüşinde belli bir üstünlikleri gazanmaga;

- çagalaryň zehinlerini aýan etmegiň ýollaryny agtarmaga;

- çagalaryň bilesigelijilik we sözieýiş başarnyklaryny, olaryň yatkeşligini, anyny, göz oňüne getirmesini, üns berijiligini ösdürmäge;

- çagalarda inlis dilini öwrenmäge bolan höwesini oýarmaga;

- durmuşda dili ulanmagyň esaslaryny döretmäge;

- çagalaryň sada gepleşiğe düşünmeklerini gazanyp, ony amal etmegi öwrenmäge;

- çagalara sözleýiş başarnyklaryny we endiklerini ýola goýmaga;

Mekdepde çagalaryň dil öwrenmeklerini dowam etdirmegiň esasyny goýmaga üns berilmelidir.

Uly toparda çagalar hepdede 2, bir ýylda 68 sagat inlis dili öwredilýär.

Okuwyň maksady:

Çagalarda dil öwrenmäge bolan höwesi artdyrmak we olara gepleşmegiň ilkinji endiklerini öwretmek.

Inlis dilini öwrenmegiň özboluşlylygyndan ugur alyp, her bir çagany terbiýelemekde hem-de olaryň umumy ösüşinde belli bir üstünlik gazanmak.

Şeýle hem inlis dilini birinji ýyl öwrenýän çagalar:

edepliligiň in sada kadalaryny bilmegi we berjay etmegi;

biri-biri bilen we özlerinden ulular bilen duşuşaňlarynda salamlaşmagy, aýrylyşanlarynda hoşlaşmagy;

- adyny, näçe ýaşyndadygyny, oňlan ýa-da gyzdygyny, oňlan ýa-da gyz doganynyň bardygyny, onuň adyny, ejesiniň we kakasynyň adyny aytmagy;
- minnetdarlyk bildirmegi;
- Belli bir şerte, tema, surata görä ýönekeý sözlemiň gurluşyndan peýdalanyň, 4-5 sözlemdeň ybarat gürrüň bermegi başarmalydyrlar.

Mekdebe taýýarlayyş toparynda hem çagalar hepdede 2, bir ýylda 68 sagat inlis dili öwredilýär.

Mekdebe taýýarlayyş toparynyň çagalary Mugallymyň we ýoldaşlarynyň aýdyan gepleşiklerine hem-de Mugallymyň sapak geçmek bilen baglanyşykly görkezmelerine Düşünmegi başarmalydyrlar. şeýle hem çagalar okuw maksatnamasynyň çäginde döredilen şertlere görä görkezme esbaplar boýunça 5-6 sözlemdeň ybarat teksti düzüp bilmegi, ony gürrüň bermegi, ol boýunça sorag-jogap alyşmagy başarmalydyrlar. Mysal üçin:

- I am a boy. I am six. My name is I have a mother. Hername

is.... She is a doctor. I love my mother. I help her....

- What is your name? My name is ... And what is your name? My name is ...
- I have a car (doll). Have you a car (doll)? Yes, I have. I have a car, a bus. And have you a bus? No, I haven't. I have not a bus. Take my bus and play. Thank you. Let's play...

Uly we mekdebe taýýarlady? Toparlarynda şu aşakdaky temalaryň esasynda çagalaryň söz baýlyklary artdyrylýar:

- Tanyşlyk.
- Meniň maşgalam.
- Meniň oýüm.
- Meniň Watany - Turkmenistan.
- Iýmit.
- Ösümlikler.
- San. Hepdäniň günleri.
- Oýnawaçlar.
- Täze ýyl.
- Milli Bahar baýramy.
- Pasyllar.
- Haýwanlar we guşlar.
- Ulaglar.
- Meniň ýaşyl Tugum.
- Beden agzalary.
- Eşik we aýakgap.

Ses ulgamy boýunça çagalaryň ähli sesleri we olaryň dürli piikirlerini dogry aýdyp bilmeklerini gazanmaly.

Söz düzümi boýunça çagalaryň okuw maksatnamasynda göz önüne tutulan sözleri özleşdirmeklerini we olary işjeň ulanmaklaryny. Sözlem gurluşy boýunça çagalaryň düşünmeklerini ulanyp bilmeklerini öwretmeli. Baglanyşykly sözleýiş boýunça çagalara dürli ýagdaýlary

beýan etmek üçin dürli gurluşdaky sözlükleri özbaşdak düzmegi öwretmegi, sözleşşiň ilkinji endiklerini goýmaly, gepleşik, sözleşiş endiklerini hem-de başarnyklaryny kemala getirmeli.

Çagalar bagynyň çäginde göz önünde tutulýan dil maglumaty çäkli bolýar, şona görä-de, ähli sözleşiş şertlerinde, adaty durmuş ýagdaýlarynda dil serişdesini özbaşdak ulanmagy ýuwaş-ýuwaşdan ýola goýmak möhümdir.

In wajyp adaty durmuş gepleşikleri soraşmakdan, haýyş etmekden, teklip etmekden, gürrüň bermekden, Düşündürmekden, baha bermekden, garşy bolmakdan, ylalaşmakdan, birek-birege mähremlik bildirmekden, hödürlemekden, habar bermekden, beýan etmekden, esaslandyrmakdan, gutlamakdan ybaratdyr. Bizniň sözleşşimiz diňe bir habar bermek, tassyklamak, soragdyr jogaplar bilen çäklenmeýär.

Biz öz gürrüňimizde gürründeşimiz bilen häli-şindi ylalaşýarys, şübhe bildirýäris, çen-çak tutýarys, çen görýäris, garaz, gürründeşimiziň gürrüňe görä jogap berýäris. şu nukdaýnazardan, dil öwretmegi hem durmuşa ýakynlaşdyrmak möhümdir.

Şona görä-de, monolog sözleşşiň beýan etme, pikir ýöretme, habar berme ýaly görnişlerini gepleşik boýunça sorag-jogap görnüşde amal edilýän anyk deliller hakynda gürrüňi dowam etmäge itekleyän gep atmagyň esasynda tutulýar.

Çagalar iki ýylyn dowamynda iňlis dilini öwrenmek bilen:

özlerine gönükdirilen sözleşşe düşünmegi;

belli bir ýumşy tabşyrmagy ýa-da buýruk bermegi;

islegdir minnetdarlyk bildirmegi;

belli bir zady şekillendirmegi;

Özi (ady, ýaşı, maşgalasy, ýaşayan ýeri) barada gürrüň bermegi;

maşgalasy (ata-enesi, doganlary, olaryň hünäri, işleýän ýeri we ýaşayan ýeri) hakynda gürrüň bermegi başarmalydyrlar.)

8. Iňlis dilini öwretmegiň maksady.

Iňlis dilini öwretmekde 3 maksat esas edilip goýulýar: a)Amaly aragatnaşyk (praktiki kommunikatiw) maksatlar;

The practical communicative aims; (Umumybilim berijilik maksatlary)

The common educational aims; (Terbiýeleýjilik maksatlary.)

Educational aims;

Praktiki (amaly) maksadyň amala aşyrylmagy üçin okuwçylaryň daşary ýurt dillerini aragatnaşyk serişdesi hökmünde ele almaklary göz önünde tutulýar.

Türkmenistan döwletimiziň beýleki ýurtlar bilen ykdysady, medeni, syýasy, ylmy aragatnaşyklarynyň ösmegi biziň ýurdumyzda daşary ýurt dilleriniň has kämil ýagdaýda öwrenilmegini talap edýär.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdumyzyň okuw - terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmäge we ýurdumyzyň bilim ulgamyny dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine çykarmaga gönükdirilen Karardyr Permanlary ýurdumyzyň bilim ulgamynyň mundan beýläkki ösüşi üçin gözbaş çeşme bolup durýar. Täze bilim syýasatynyň baş maksady ýurdumyzda milli kadrlary taýýarlamagyň kämil ulgamyny döretmekdir. Ýaş neslimiz dünýä ülnüleriniň derejesinde we şol sanda iň gowy daşary ýurt okuw mekdeplerinde bilim almaga hem-de hünär öwrenmäge mümkinçilik aldylar. Häzirki döwürde ýurdumyzyň mekdebe çenli çagalar edaralaryndan başlap, orta, ýörite orta, ýokary mekdeplerinde iňlis dilini öwretmeklik ýola goýuldy. Her bir adamyň üç dili; öz ene dilini, rus we iňlis dillerini bilmeklerini Hormatly Prezidentimiz maksat edip goýmak bilen, ýaş neslimiziň dil öwrenmeklik mümkinçilikleriniň gerimini giňeldip, dünýä ülnelerine gabat gelýän çagalar baglarydyr, orta mekdepleri, ýokary okuw mekdeplerini açýar.

Iňlis dilini öwretmegiň amaly (praktiki) maksady diýmek şol dilde geçirilýän grammatiki, leksiki, fonetiki material esasynda okuwçylar eşidýän zatlaryna düşünmekligi, okap, ýazyp bilmekligi we medeniýetli gepleşmegi başarmalydyrlar. Bu agzalan endikleri terbiýelemek boýunça okuw maksatnamasynda aýratyn wezipeler talap edilýär.

Okuwçylar iki ýa-da ondan köp dilleri deňeşdirip, olaryň tapawutlaryna göz ýetirse, bu eýýäm umumybilim berijilik häsiýete eýedir. Okuwçylar türkmen, rus, iňlis dilleriniň meňzeşliklerini we aýratynlyklaryny bilmek bilen ähli halklaryň hem bir dürli (meňzeş) pikirlenýändiglerine, emma öz pikirlerini dürli görnüşlerde (dillerde) ýüze çykarýandyklaryna düşünýärler. Bu barada: “ Her dili bilmek bir durmuşdyr” diýen fansuz nakyly has ýerlikli aýdylandyr. ”Adam näçe dil bilýän bolsa, ol şonça adamyň deregine hem geçip bilýär” diýip akyldarlar aýdypdyrlar. Iňlis dilini öwrenmek öz ene dilini kämilleşdirmekde hem kömek edýär. Ol öz ene diliňi has aýdyň çeye we manyly edýär. Beýik nemes klassygy Gyote “ Iňlis dilini bilmeýän adam öz ene dilini hem oňat bilmez “diýip belläpdir. Iňlis dili okuwçylara öz ene dilleri bilen deňeşdirilip öwredilýär, terjime usulyndan peýdalanylýan dürli hili gönükmeler, ýumuşlar ýerine ýetirilýär. Iňlis dilini öwrenmek okuwçylaryň logiki pikirlenmesiniň ösmegine hem kömek edýär.

Terbiýeleýjilik maksatlaryň amala aşyrylmagy üçin okuwçylary halk pedagogikasynyň ahlak kodeksleri esasynda terbiýelemek göz önünde tutulýar. Okuwçylara her bir öwredilýän zat hakyky durmuş bilen, syýasat bilen baglanyşyklylykda amala aşyrylsa, bu oňyn netije berýär. Iňlis dilini öwrenmek prosesinde okuwçylar dili öwrenilýän ýurduň halkynyň durmuşy, taryhy, medeniýeti bilen tanyşýarlar. Bu bolsa olarda beýleki halklara bolan dostluk we duýgudaşlyk pikiriniň ösmegine ýardam edip, okuwçylary watançylyk, ynsanperwerlik ruhunda terbiýelemekde uly rol oýnaýar. Umuman, iňlis diliniň öwredilmegi okuwçylarda terbiýäniň şu ugurlaryny kemala getirýär:

1. Ahlak terbiýesi (şahsyýeti terbiýelemek)
2. Watançylyk terbiýesi.
3. Dostluk doganlyk terbiýesi (internasionalizm)
4. Köpçülikleýin (kollektiwizm) terbiýe(gepleşik alyp barmak bile işleşmek)
5. Zähmet terbiýesi.
6. Estetik (gözellik) terbiýe.

Terbiýäniň üstünlikli berilmegi şu şertlere baglydyr:

a) okuw materialynyň mazmunyna we hiline;

b) okuwyň guralyşyna.

Bu bolsa beýleki okuw dersleri bilen bir hatarda iňlis diliniň öňünde hem uly we jogapkärli wezipeleri goýýar.

Okuwçylary watançylyk, dostluk - doganlyk ruhunda terbiýelemekde, ahlak we gözellik terbiýesini bermekde iňlis diliniň ähmiýeti çäksiz uludyr. Umuman, iňlis dilini öwrenmeklik okuwçylaryň zerur häsiýet aýratynlyklarynyň emele gelmegine täsir edýär. Dil öwrenmekde özbaşdak işlemeklik okuwçylarda kynçylyklary ýeňip geçmekde tertipliligi, tutanýerliligi ösdürýär we kämilleşdirýär.

Iňlis dilini öwretmekde öwretmekligiň amaly, umumybilim berijilik we terbiýeleýjilik maksatlary aýrylmaz baglanyşykda bolmalydyr, hem-de ýalňyz 40 bir wezipäniň amala aşmagyna, ýagny hemmetaraplaýyn ösen, aňly düşünjeli, bilimli - sowatly, ýaş neslimizi ösdürip ýetişdirmäge ýardam etmelidir.

9. İnlis dilini öwretmegiň mazmuny we serişdeleri.

Okatmagyň maksatlaryna laýyklykda okuw maksatnamasynyň esasynda daşary ýurt dilini öwretmegiň mazmuny kesgitlenýär. Okadylmaly, öwredilmeli zadyň mukdary, göwrümi - mazmuny bolýar. Bütin mekdep durmuşynda okuwçylara öwredilmeli materialyň göwrümine okatmagyň mazmunv diýilýär.

Okatmagyň mazmuny we onuň düzümi bölekleri barada usuly edebiýatlarda dürli pikirler duş gelýär. Birnäçe awtorlar okuwçylara öwretmeklikde ulanylýan materiala okatmagyň mazmuny diýip düşünmekligi çaklaýarlar.

Käbirleri bolsa okatmagyň mazmunyna öwredilýän materialdan daşary başarnyklar we endikler hem girýär diýip belleýär. “Orta mekdebiň didaktikasy (didaktika - okatmagyň we öwretmegiň teoriýasy)” diýen kitapda başarnyklar we endikler hem okatmagyň mazmunyna goşulyp alnypdyr. Bu pikiri professor G.W. Rogowa hem goldaýar (41 sah). Emma munuň bilen doly ylalaşmak bolmaz. Sebäbi, bu ýagdaý meseläniň obýektiw subýektiw we taraplarynyň garjaşdyrylmagyny aňladýar. Bu pikiriniň nädogrydygyny usulyýetçiler A.A.Mirolýubow, M.B.Lýahowskiý, N.I.Gez we beýlekiler hem belleýärler.

Öňde goýlan maksatlara laýyklykda inlis dilini öwretmegiň mazmuny hem üýtgäp durýar. Meselem, okuwyň mazmuny orta mekdeplerde, ýörite we ýokary okuw jaýlarynda, gysga möhletli kurslarda deň däl. Okuw maksatnamasynda inlis dilini gutarnykyly, kämil ýagdaýda öwrenip bolmajaklygy üçin, dili öwretmegiň minimumy kesgitlenýär. Bu diliň uly bolmadyk, belli bir zerur ýerlerini öz içine alýar. Şunuň bilen baglylykda leksiki minimum, grammatiki minimum, fonetiki minimumlar orta çykýarlar. Öňde goýlan wezipeleri amala aşyrmak üçin in zerur we ýeterlik hasap edilýän materialyň göwrümi minimumy aňladýar. Şonuň üçin hem hünärmenler, alymlar tarapyndan

ylmy esasda kesgitlenen dil materialyny gysgaltmak we uzaltmak, temalary üýtgetmek okuw-terbiýeçilik işlerine uly zyýan ýetirýär.

Dil özleşdirilende belli bir kesgitli sözleri we grammatiki kadalary bilmeklik ýeterlik bolman, eýsem sözleşiş, okuw we ýazuw başarnyklarynyň we endikleriniň ösüş derejesi esasy rol oýnaýar. Şeýlelikde, okatmagyň mazmuny 2 bölekden durýar: 1-njiden bilim, 2-njiden başarnyklar we endikler. Bilimiň, başarnyklaryň we endikleriniň hususy aýratynlygy berlen predmetiň (dersiň) aýratynlygy bilen kesgitlenilýär. İnilis dilini okatmagyň mazmunyna nähili bilimlerini, başarnyklaryň we endikleriniň görülmelidigine seredeliň.

Dil aragatnaşygy - sözleşiş, işi - dil signallary bellikleri arkaly amala aşyrylýar. Bellikler dürli derejelere bölünýärler: fonetikada fonemalar, leksikada sözler tapawutlandyrylýar. Ýokary derejedäki (setiriň) dil belgileri bar, meselem sözlemleriň nusgalary.

Diňe dürli görnüşli dil signallaryny - belgilerini özleşdirmek bilen okuwçylar aragatnaşyk edip bilýärler.

Dili amaly (praktiki) taýdan özleşdirmek üçin okuwçynyň şu diliň belgileriniň belli bir toplumyny bilmelidigi şu ýerden gelip çykýar. Şeýlelikde, inilis dilini okatmagyň 1-nji düzüm bölegi anyk dil materialyny (bölmeklik), ýagny leksikany, grammatikany, fonetikany we ýazuw düzgünlerini bölmeklik bolup durýar.

Okuwça şu bilimlerini bermek üçin, okuwçynyň bilmeli dil materialynyň göwrümini we häsiýetlerini anyk görkezmelidir. Şonuň üçin mazmuny kesgitlemekde usulyýetiň wezipeleriniň biri bolup duran dil materialynyň saýlanylmagy zerurdyr.

İnilis dilini okatmagyň 2-nji düzüm bölegi başarnyklar we endiklerdir.

Ýokarda görkezilişi ýaly, inilis dilini okatmagyň amaly maksady sözleşiş, ýazuwyň we okuwyň ösüşini göz önünde tutýan bolsa,

okatmagyň mazmunyna sözleşiş, ýazuw we okuw başarnyklary we endikleri girýär.

Şeýlelikde, iňlis dilini okatmagyň mazmuny yzygiderli köpbaşgançakly prosesi özünde jemleýär.

Iňlis dilini öwretmegiň mazmuny leksiki, grammatiki, fonetiki materialy, sözleşiş, okuw we ýazuw başarnyklary we endikleri; sözleşiş dilden we ýazuw nusgasy hökmünde tekstleri; sözleşiş we okuw öwretmeklige, şeýle-de öz ene dilinde duş gelmeýän dil düşünjesine esaslanýan tematikany öz içine alýar.

Iňlis dilini öwretmegiň mazmuny:

1. Okuw tekstleri.
2. Goşmaça tekstler.
3. Grammatiki düzgün-kadalar.
4. Gönükmeler.
5. Sözlükler.
6. Öý okuwynyň tekstleri.
7. Synpdan daşary işleriň materiallary.

Gönükmeleriň 2 sany görnüşi bar. Olar dil we endik gönükmeleridir.

Dil gönükmeleri: leksiki gönükmelere, grammatiki gönükmelere, fonetiki gönükmelere bölünýärler.

Endik gönükmeleri: gepleşik gönükmelerine, okuw gönükmelerine, ýazuw gönükmelerine bölünýärler.

Iňlis dilini öwretmegiň mazmunyny kesgitlemekde şu prinsipler göz önünde tutulýarlar:

- a) materialyň okuwçylaryň güýçýeterlik ukyplaryna gabat gelmegi;
- b) onuň okuwça täze bolmagy; c) onuň gyzykly bolmagy;
- d) dili öwrenilýän halkyň durmuşy, görnükli, öňdengörüji , progressiw pikirli adamlary, ýazyjy - şahyrlary hakyndaky maglumatlaryň ýeterlik bolmagy we ş.m.

Dili öwretmegiň mazmunyny anyklamakda şu şertleriň berjaý edilmegi hem zerurdyr:

- a) tematikany saýlap almak;
- b) leksiki minimumy kesgitlemek. (näçe söz gerekdigini kesgitlemek);
- ç) grammatiki minimumy kesgitlemek; d) fonetiki minimumy kesgitlemek;

Adatça bilim bermegiň esasy mazmuny (haýsy dersi öwretmek bolsa-da) okuwçylara nämäniň öwredilýändigine baglydyr. Didaktikada pedagogik düşünje diýip: “bilim mazmunynyň” şeýle komponetlerine düşünilýär. Olar şulardan ybarat: tebigat hakyky bilim ulgamy, umumy intellektual we praktiki başaraňlyklar ulgamy.

Şeýlelikde, didaktikanyň görkezmesi boýunça we köp usuly işleriň mazmunynda, esasan, okatmagyň mazmuny diýlip dil öwretmek üçin materiallara (başaraňlyk we endikleri terbiýeleýän) düşünilýär.

I.S.Bimiň nukdaýnazaryndan okuw dersiniň mazmuny we okatmagyň mazmuny dürli-dürlüdür.

1-nji ýagdaýda şol adalga adaty usul diýlip düşünilýär.

2-nji ýagdaýda bolsa ol adalga “pedagogik esasy” diýlip düşünilýär.

Şonuň üçin hem “okuw” dersiniň mazmuny we “okuw esasy” dürli maksatlardyr diýip düşünmek bolmaz.

Usulyýetde iňlis dilini öwretmekde “okatmagyň mazmuny” jedelli soraglygyna galýar. Sebäbi ilki başda usulçylaryň pikirine görä, okatmagyň mazmuny diýip, dili öwretmek üçin materiallar diýip düşünilirdi. (Meselem: leksiki, grammatiki we fonetiki materiallar). Dil öwretmek üçin materiallar göz görtele okatmagyň mazmunyny dolulygyna çözüp bilmez, ol diňe dili ösdürmegiň bazasy bolup biler.

Iňlis dili sapaklarynda okuwçylar öz diline mahsus däl düşünelere gabat gelýär. (meselem artikul düşünjesi ýa-da zaman şahalanmasy)

Başarnyklar we endikler meselesi bolsa başgaçarak çözülýär. Yagny, okuw işiniň gidişinde dürli endikler we başarnyklar terbiýelenýär. Muňa dil başarnyklary degişli bolup biler.

İnlis dilini öwretmegiň didaktiki serişdeleri

İnlis dilini okatmak prosesini üpjün edýän esasy we goşmaça materiallar serişdelerdir. Bulara okuw kitaplary, goşmaça okuw materiallary, okuw maksatnamalary,

meýilnamalary, görkezme esbaplar, okatmagyň tehniki serişdeleri, multimediyä tagtasy, oňat abzallaşdyrylan inlis dili otagy we beýlekiler degişlidir. Okuw meýilnamasy-döwlet tarapyndan kesgitlenen iş kagyzydyr. Onda mekdepde ähli synplar boýunça öwredilýän okuw dersleri, olaryň tertibi, olaryň hersi üçin öwrenmäge berilýän sagatlaryň sany, gyzyklanma okuwlary görkezilýär. Düşündiriş hatynda bolsa okuw ýylynyň dowamlylygy, haçan başlanyp, haçan gutarýanlygynyň, okuwçy dynç alyşlarynyň (IV çäryek boýunça) möhleti görkezilýär. Mekdepde mekdep müdirliginiň ýolbaşçylygynda çözülmeli meseleler boýunça maslahatlar berilýär. Mugallymlaryň hepdelik iş ýüki anyklanýar we sapaklaryň rejesi düzülýär.

Okuw maksatnamasy synplar boýunça okuwçylara berilmeli bilimleriň, amaly başarnyklaryň we endikleriň mazmunyny, ulgamyny kesgitleýär, maksadyny, wezipesini, amala aşyrylyş tertibini aýdyňlaşdyrýar. İnlis dilinden okuw maksatnamasynda her bir synpda inlis dili boýunça öwredilmeli temalar, şol temalary öwretmek, alnan bilimleri berkitmek, başarnyklary we endikleri ösdürmek üçin berlen sagatlaryň sany, okuwçylaryň sözleşiş we ýazuw dilini ösdürmek üçin çäreler, olara berlen sagatlaryň sany toplumlaýyn görkezilýär. Okuw maksatnamasyndaky „Düşündiriş hatynda“ okuw dersiniň aýratynlygy, okuw maksatnamasyndan nädip peýdalanylmalydygy, käbir usuly maslahatlar, mugallymdan edilýän talaplar öz ornyny tapýar. Okuw maksatnamasy dersiniň aýratynlygyna laýyklykda ylmylyk, millilik, durmuş bilen baglylyk, taryhylyk, yzygiderlilik, okuwçylaryň ýaş

áýratynlygyna laýyklykda, usulyýet bilen praktikanyň özara baglylygy, dersara baglanyşyklyk, döredijilikli çemeleşmeklik ýaly ýörelgelerden ugur alnyp düzülýär.

Okuw kitaby inĽlis dilinden okuw kitaplary şu dersin okuw maksatnamasy esasynda ýazylýar we okuwçylar üçin esasy okuw gollanmasy bolup hyzmat edýär. Okuw kitabyňa kömekçi serişdeler hökmünde sözlükler-terjimeli, düşündirişli, öý okuwynyň tekstli kitaplary, çeper edebiýat ýaly gollanmalar ulanylýar.

Okuw kitabynda okuw maksatnamasyna laýyklykda inĽlis diliniň dil serişdelerine degişli nazary maglumatlar - kesgitlemeler, düşündirişler, amaly ýumuşlaryň dürli görnüşlerini öz içine alýan gönükmeler, soraglar, suratlar, tablisalar we ş.m. ýerleşdirilýär. Bular okuw kitabynda berilýän bilimiň mazmunyny kesgitleýän serişdelerdir. Bular belli bir derejede áýry başgalaşdyrylan ýagdaýda ýerleşdirilýär, ýagny ýumuşlar ýeňilräk, agyrrak, sadarak, çylşyrymlyrak we şulara meňzeş berilýär. Bu bolsa okuw kitabyň synpdaky okuwçylara bilim bermekde, bilimleri berkitmekde, başarnyklary, endikleri ösdürmekde, okuwçylary milli ruhda terbiýelemekde mugallymyň hem esasy okuw serişdeleriniň biri bolup hyzmat edýändigini, áýratyn hem zehinli bilen ukyplyny ýüze çykarmagyň açarydygyny görkezýär. Okuwçylaryň akyly ýetirishini, höwesini, ylma ymtlyşyny ösdürýär. Elbetde, şu ýerde mugallymyň ussatlygy, onuň başarjaňlygy, öz işine höwesjeňligi esasy şertdir. Sebäbi mugallym okuw kitaby bilen işlände, synpdaky okuwçylaryň haýsylarynyň höweslidigini, haýsylarynyň gowşakdygyny, olaryň bilim derejelerini, başarjaňlygyny we ukyplaryny hasaba alyp, şoňa görä-de sapagy guramaly bolýar. Bu bolsa mugallymdan uly ussatlygy talap edýär.

InĽlis dilinden okuw kitaby we okuw gollanmalary okuwçylaryň inĽlis dili dersinden bilim almaklarynyň,başarnyklary we endikleri ele almaklarynyň esasy çeşmesi bolup hyzmat edýär. Sapakda mugallymyň täze maglumatlary, kesgitlemeleri, kadalary, ýumuşlaryň we

gönükmeleriň ýerine ýetirilişini, şonuň ýaly hem öýe tabşyrylan ýumuşlary düşündirmeginde okuw kitaplarynyň uly orny bar. Okuwçy öýde häsiýeti, mazmuny, derejesi boýunça dürli görnüşli ýumuşlary hem okuw kitabyň kömegi bilen ýerine ýetirýär. Bularan başga-da okuw kitaby geçilenleri gaýtalamakda okuwçylaryň esasy gollanmasydyr.

İnis dilinden okuw kitabyň mazmuny we gurluşy mekdepe inis dilini okatmagyň wezipeleri we dersini aýratynlygy bilen kesgitlenýär. Şuňa laýyklykda inis dilinden okuw kitaby aşakdaky ýaly bolsa maksadalaýyk bolar:

1. İnis diliniň dil baýlygyny açyp görkezmeli. Her bir gönükmäniň tekstiniň mazmuny bilim berijilikden başga-da ýokary derejede terbiýeçilik ähmiýetde bolmaly. Okuwçylaryň pikirleniş endiklerini ösdürmäge ukyply bolmaly.

2. İnis dilinden nazary maglumatlar, kesgitlemeler,

Kadalar okuwçylaryň ýaş aýratynlygyna laýyk güýçýeterli bolmaly. Okuwçylar üçin berilýän maglumatlar maksada gönükdirilen, yzygiderli, dogry, ylmy esasyda elýeterli berilmeli.

3. Okuw kitabynda ýeterlik derejede dürli görnüşli, mazmunly, gyzykly, netijeli, usuly taýdan dogry, maksada gönükdirilen gönükmeler yzygiderli ýerleşdirilmeli.

Görkezme esbaplarynyň kömegi bilen okatmak-bu okuwçylar tarapyndan gönüden- -göni kabul edilip alynýan anyk abzallaryň esasynda guralýan okuw işidir.

Görkezip okatmak, ylaýta-da başlangyç synplarda uly ähmiýete eýedir. Sebäbi bu döwürde kiçi ýaşly mekdep okuwçylarynyň maglumatlary özüne kabul edip alşy, göz önüne getirmesi has anyk bolýar. Şoňa görä-de sapakda peýdalanylýan görkezme esbaplar olaryň ünsüni sapaga çekmäge, maglumatlary gowy özleşdirmegine, ýatda saklamagyna hat-da mazmunyna düýpli düşünmegine-de kömek edýär.

Görkezme esbaplar şu aşakdaky ýaly bolup biler:

1. Görüş arkaly ulanylýan görkezme esbaplar:

synp otagyna getirip ulanmak mümkin bolan zerur zatlar, zatlaryň şekilleri, albomlar, tablisalar, suratlar, suratly soragnamalar, söz we sözlem ýazgylary, çyzgylar, kompýuter ýazgylary.

2.Eşidiş esbaplary:

magnitafonda, kompýuterde, şekilli ýazgylary görkezýän magnitafonlarda tekstleri diňlemek.

3.Dinamik (hereket ediji)serişdeler:

çeper kino böleklerine, şekilli ýazgylara tomaşa edip, degişli grammatiki we leksiki serişdeleriň janly gepleşikde ulanylyşyna syn etmegi öwretmek.

Häzirki ösen jemgyýet okatmagyň ulgamyny okuw görkezme esbaplaryndan, ösen tehniki serişdelerden peýdalanyp guramagy her bir mugallymdan talap edýär.

Bu kömekçi serişdelerden her bir sapakda öwrenilýän okuw dersiniň aýratynlygyna laýyklykda täze tema düşündirilende-de , alnan düşüňjeler berkidilende-de, başarnyklar we endikler ösdürilende-de, okuw maglumatlary gaýtalananda-da, okuwçylaryň bilimleri barlananda-da netijeli peýdalanmak bolar. Ýöne olary sapagyň haýsy döwrine laýyklykda nähili usulda ulanmak boljakdygy barada mugallym pugta oýlanmalydyr, ony peýdalanmagyň netijeli ýollaryny bilmelidir we öz iş tejribesine pugta ornaşdyrmalydyr. Diňe şonda okuw görkezme esbaplary, tehniki serişdeler okuw-terbiýeçilik işiniň hiliniň we netijeliliginiň ýokarlanmagyna ýardam eder. Okuw döwründe ulanylýan tehniki serişdeleri ýerine ýetirýän hyzmaty boýunça üç topara bölmek bolar :

- 1 .Görkezýän tehniki serişdeler.
2. Eşitdilýän tehniki serişdeler.
3. Gatyşyk häsiýetli tehniki serişdeler.

Görkezýän tehniki serişdelere epidioskoplar, kodoskoplar, dioproýektorlar, kompýuterler degişlidir.

Bu tehniki serişdeler ulanylanda, okuwçylar sapak wagtynda zatlaryň asyl nusgasyny, bolşuny, hereketini,işleýşini hut öz gözleri bilen görýärler.Bu serişdeler okuwçylaryň ýadynyň we pikirlenmesiniň ýokary derejede ösmegine, okuw maglumatlaryny degişli duýgy agzalarynyň üsti bilen kabul etmeklerine, okuw döwrüniň işeňňirleşmegine ýardam edýär,okuwçylaryň höwesini, ünsüni, bilesigelij iligini ösdürýär.

Eşitdiýän tehniki serişdeler bolan gramplastinkalary, magnitofon we kompýuter ýazgylaryny diliň ses düzümi bilen baglanyşykly sapaklar geçilende, basym, säginme, äheň öwredilende, başganyň sözi, gepleşik ýaly temalarda, tekstler öwredilende giňden peýdalanmak bolar.

Gatyşyk häsiýetli tehniki serişdeler hem görkezip okatmaklyga degişli bolup,häzirki döwürde iň işeňňir ulanylýan serişdelerdir.Olara kino bölekleri görkezilýän apparatlar, telewizor, kompýuter, şekilli ýazgylary görkezýän magnitafonlar, multimediyä tagtalary degişlidir.Munuň ýaly tehniki serişdeleri ulanmaklyk mugallymyň usuly döredijiligine baglydyr.

Iňlis dili otagy iňlis dili sapaklarynyň geçilýän ornuny kesgitleýär.Mundan başga-da ol iňlis dilini okatmagyň esasy serişdesi hökmünde hem hyzmat edýär.

Iňlis dili otagynyň ön tarapynda synp tagtasy, tagtanyň ýokarsynda Prezidentimiziň suraty,Türkmenistanyň Döwlet nyşanlary, Döwlet Gimni, wepalylyk kasamy degişli yzygiderlilikde asylýar. Synp tagtasynyň sag tarapynda magnit tagtasy goýulýar. Magnit tagtasynyň ýokarsynda “Şu gün sapakda” diýen ýazgy ýazylyar.

Synp otagynyň beýleki diwarlarynda iňlis dili dersi boýunça gündelik ulanyp boljak diwarlyklar asylýar. Diwarlyklar söz toparlary,sözlem derňemegiň ýollary,grammatiki düzgün-kadalar,iş kagyzlary we ş.m. temalaryň esasynda ýasalmalydyr. Diwarlyklaryň ölçegi, gözelligi maksadalaýyk bolmalydyr. Bulardan başga-da iňlis dili otagynda dili öwrenilýän ýurt barada maglumatly, suratly diwarlyk,şol ýurduň kartasyny ýerleşdirip bolar.

Mugallym gündelik geçýän inlis dili sapaklarynda ulanyljak dürli hili görkezme esbaplaryň toplумы synplar boýunça inlis dili otagynda rejeli saklanmalydyr. Mugallym gündelik geçýän inlis dili sapaklarynda diwarlyklardan netijeli peýdalanmaly. Bulardan başga-da suratlar, albomlar, ses ýazgylary, tehniki serişdeler bolmaly we olar her sapakda peýdalanylmaly.

Inlis dilini öwretmegiň serişdeleriniň derňewi we toparlara bölünişi

Okatmagyň serişdeleri baradaky sorag pedagogikanyň we usulyýetiniň esasy meseleleriniň biridir. Şonuň üçinem bu gymmatly okuw resminamalaryna girizilýän üýtgeşmeler ylymlaryň esaslary bilen ýugruly, öwredilýän dersiň çuňňur bilim we terbiýe berijilik ugurlaryny üpjün etmelidir; geçiliýän materialyň okuwyň ähli etaplarynda güýçýeterlik we logiki yzygiderlilik esasynda berilmegine ýardam etmelidir. Usulyýetçiler Gez, N.I. Mirolýubow we beýlekiler okatmagyň serişdelerini uly iki topara bölýärler: 1. Adaty -tehniki däl serişdeilerini (suratlar, gutlaglar, flanelograf, okuw kitaplary, gollanmalar, depderler, plakatlar, tablisalar).

Häzirki zaman tehniki serişdeler/gramplastinka, magnitafon lentasy, diapozitiw, slaýd, diafilm, kinolenta we ş.m./ Şu agzalan usulyýetçiler okuw serişdeleriniň belli-bellileriniň okuwçylar üçin degişlidigini belleýärler. Emma şeýle bolsa-da, şu aşakdakylary hemmeler üçin bütin okuwyň barşynda ýaramly we köptaraply serişdeler hasaplamak bolar.

10. İnlis dilini öwretmegiň serişdeleri

Okuw meýilnama alary we maksatnamalary Okuw kitaplary, Mugallymlar üçin, Synpdan daşary işler üçin gollanmalar, öý okuwy üçin Okuw gollanmaları, ýygyndylary Tehniki serişdeler Görkezme esbaplar Okuw meýilnamalary we kitaplary - okatmagyň we terbiýe bermegiň esasy serişdesi hökmünde

- okuw meýilnamalary.
- okuw kitaplary.

İnlis dili boýunça okuw kitaplaryny we gollanmalaryny döretmek üçin ozaly bilen, olaryň okuwyň barşyndaky wezipesini we roluny kesgitlemek zerurdyr. Bu barada usulyýetçiler I.W.Rahmanow, E.P.Subin, M.W.Lýahowskiý, J.L.Bim, W.D.Arakin, N.I.Gež we beýlekiler uly iş etdiler. Emma okuw kitaplarynyň roluna dürli awtorlar dürli hili seredýärler. Hat-da käbir usulyýetçiler okuw kitaplarynyň möhüm ähmiýetini äsgermezlik edýärler. Mysal üçin, O.E.Kudrýawsewa inlis dilini öwretmegi ilkinji ýarym ýylynda kitap bilen işlemekden kitapsyz okatmaklygyň ähmiýetlidigini belleýär.

“Umumy usulyýet” kitabyňyň ýazarlary hem şuna ýakyn pikiri goldaýarlar. Olaryň aýtmagyna görä, gepleşik endikleriniň döwründe görüş daýanjy hökmünde hyzmat edýän tekstler zyýan hasap edilýär. Bu barada inlis usulyýetçisi M.Westiniň pikiri kanagatlanarly dälidir. Alymlaryň başga bir topary bolsa, okuw kitaplaryny inkär etmän, eýsem, mugallymlara okuw tekstlerini ”döredijilikli” üýtgetmekde çäklendirilmedik hukuklar berýärler.(I.L.Bim.)

Emma bu ýokardaky ikisi bilen ylalaşmak bolmaz. Okuwyň gidişinde okuw kitaplarynyň roly örän ulydyr we ol mugallymlar ýa-da beýleki adamlar tarapyndan güýçli özgerişlere sezewar edilmeli dälidir. Okuw kitaplarynyň we olaryň ýazarlarynyň uly ähmiýetini görkezip, görnükli alym A.A.Leontýew şeýle diýdi:

“İslendik kadaly okuwçy inlis dilini öwrenmelidir we ony gepleşikde ulanyp bilmelidir. Eger-de ol muny başarmasa, onda bu barada okuw kitaplarynyň ýazarlary, usulyýetçiler, mugallymlar günäkärdir. (“Z.IS.M” 1976, N I.sah.97.) Şu aýdylanlardan ugur alyp, okuw kitabyň derejesini şeýleräk kesgitlemek bolar: okuw kitaby - bu meýilnama esasynda düzülip, belli birwagt aralygyna niýetlenen hem-de anyk materialy we oňa degişli iş usullary özünde jemleýän, jemgyýetiň talaplaryna laýyklykda guramaçylykly we netijeli okatmaklygy hem-de terbiýe bermegi üpjün edýän kitapdyr.

1. Bitewilik esasy. Amaly wezipeleriniň ugurdaş çözülmegi: düşüňip diňlemek, geplemek, ýazmak, okamak, endiklerini üpjün edýän we grammatikany, leksikany, fonetikany içine alýan materiallaryň gyradeň ýerleşdirilmegi.
2. Okuwçylaryň synp, öý, özbaşdak işlerini ýokary ýagdaýda rasional peýdaly ýerleşdirmek prinsipi.
3. İşjeňlik prinsipi, inlis dilini öwretmekde okuwçylarda gyzyklanma döretmek.
4. Terbiýe bermek esasy, okuwçylaryň şahsyýetini terbiýemkligi toplumlaýyn çemeleşmek.
5. Okuwçylaryň ene dilini hasaba almak esasy. Öwrenilýän dilleriň deňeşdirilmegi, umumybilim berijilik wezipeleriniň amala aşyrylmagy.
6. Dersara baglanyşygyny hasaba almak esasy.
7. Okuwy durmuş bilen baglanyşdyrmak esasy. 8. Dil we gepleşik ýumuşlaryny aňly özeleşdirmek esasy.
8. Okuw materialyny Maketleriň, gönükmeleriň, goşmaça serişdeleriniň/ güýçýeterlik esasy.
9. Kem-kemden kynlaşmak, ylmylyk esasy.
10. Gurluş we yzygiderlilik esasy.
11. Baplaryň we dürli synplaryň okuw kitaplarynyň özara utgaşmak esasy.

12. Berk özleşdirmek esasy, dili we gepleşik materialynyň indiki baplarda we döwürlerde gaýtalanyp durulmagy.

Elbetde, şu ýokardakylary ýeketäk we gutarnykly esaslary hasaplamak bolmaz. Şeýle bolsa-da, okuw kitaplarynyň we gollanmalaryň düzülmeginde bularyň nazarda tutulmagy iňlis diliniň okadylmagyny we onuň gidişinde okuwçylara terbiýäniň berilmegini gowulandyrmakda degerli roly oýnap bilýär.

Tehniki serişdeler we görkezme esbaplar. Olary ulanmagyň ähmiýeti

A.Tehniki serişdeleriň görnüşleri we olaryň ähmiýeti. Okatmagyň barşynda tehniki serişdeleriň ulanylmagynyň şu aşakdaky artykmaçlyklary bardyr:

I. Nätanyş adamlaryň, şol sanda ulularyň, erkekleriň we aýallaryň seslerini eşidip düşünmek endikleriniň ösmegine ýardam edýär.

II. TSO- nyň kömegi bilen emeli gepleşik şerti döredilýär.

III. Hakyky iňlis diliniň nusgasyny görkezmäge mümkinçilik döredýär.

IV.Okuwyň depgininiň çaltlandyrylmagyny üpjün edilýär, her bir okuwçynyň gepleýän we diňleýän wagtynyň mukdary birnäçe esse artýar.

V.Okuwyň gidişiniň görnüşlerini aňly ýagdaý amal edýär,okuwçylaryň özbaşdak işlerinde mugallymyň gepleşigini diňlemäge ýardam edýär.

B.Görkezme esbaplaryň görnüşleri we olaryň ähmiýeti.

Tehniki serişdeleriň ulanylmagy nähili peýdaly bolsa- da, ol adaty esbaplaryň ähmiýetini peseltmeýär. Adaty görkezme esbaplary 3 uly topara bölmek bolar:

1. Tebigy görkezme esbaplar(durmuşda duş gelýän zatlaryň özlери, alma, kitap, galam we ş.m.)

2. Maketler we mulýažlar Qaýlaryň maketleri, haýwanlaryň, miweleriň we ş.m.elde ýasalan şekilleri- mulýažlar.)

3. Grafiki görkezme esbaplar (kagzyzyň ýüzünde çekilen ýa-da çyzylan şekiller. Muňa suratlar, plakatlar, kartalar we tablisalar, çyzgylar we ş.m.girýärler.)

Bu ýokardaky görkezme esbaplary hemme döwürlerde hem üstünlikli ulanmak bolar. Beýik rus

pedagogy K.D.Uşinskiniň belleýşi ýaly: “Çagalaryň ünsüni çekmekde suratlardan oňat zat ýokdur.”

11. İňlis dilini öwretmegiň serişdeleriniň derňewi we toparlara bölünişi

Okatmagyň serişdeleri baradaky sorag pedagogikanyň we usulyýetiniň esasy meseleleriniň biridir. Şonuň üçinem bu gymmatly okuw resminamalaryna girizilýän üýtgeşmeler ylymlaryň esaslary bilen ýugrulyp, öwredilýän dersin çuňňur bilim we terbiýe berijilik ugurlaryny üpjün etmelidir; geçiliýän materialyň okuwyň ähli etaplarynda güýçýeterlik we logiki yzygiderlilik esasynda berilmegine ýardam etmelidir. Usulyýetçiler Gez, N.I.Mirolýubow we beýlekiler okatmagyň serişdelerini uly iki topara bölýärler: 1. Adaty -tehniki däl serişdeierini (suratlar, gutlaglar, flanelograf, okuw kitaplary, gollanmalar, depderler, plakatlar, tablisalar).

Häzirki zaman tehniki serişdeler/gramplastinka, magnitafon lentasy, diapozitiw, slayd, diafilm, kinolenta we ş.m./ Şu agzalan usulyýetçiler okuw serişdeleriniň belli-bellileriniň okuwçylar üçin degişlidigini belleýärler. Emma şeýle bolsa-da, şu aşakdakylary hemmeler üçin bütin okuwyň barşynda ýaramly we köptaraply serişdeler hasaplamak bolar.

12. Tehniki serişdeler we görkezme esbaplar. Olary ulanmagyň ähmiýeti

Tehniki serişdeleriň görnüşleri we olaryň ähmiýeti. Okatmagyň barşynda tehniki serişdeleriň ulanylmagynyň şu aşakdaky artykmaçlyklary bardyr:

Nätanyş adamlaryň, şol sanda ulularyň, erkekleriň we aýallaryň seslerini eşidip düşünmek endikleriniň ösmegine ýardam edýär.

TSO- nyň kömegi bilen emeli gepleşik şerti döredilýär.

Hakyky inlis diliniň nusgasyny görkezmäge mümkinçilik döredýär.

Okuwyň depgininiň çaltlandyrylmagyny üpjün edilýär, her bir okuwçynyň gepleýän we diňleýän wagtynyň mukdary birnäçe esse artýar.

Okuwyň gidişiniň görnüşlerini aňly ýagdaý amal edýär, okuwçylaryň özbaşdak işlerinde mugallymyň gepleşigini diňlemäge ýardam edýär.

Görkezme esbaplaryň görnüşleri we olaryň ähmiýeti.

Tehniki serişdeleriň ulanylmagy nähili peýdaly bolsa- da, ol adaty esbaplaryň ähmiýetini peseltmeýär. Adaty görkezme esbaplary 3 uly topara bölmek bolar:

1 . Tebigy görkezme esbaplar(durmuşda duş gelýän zatlaryň özleri, alma, kitap, galam we ş.m.)

Maketler we mulýažlar Qaýlaryň maketleri, haýwanlaryň, miweleriň we ş.m.elde ýasalan şekilleri- mulýažlar.)

Graňki görkezme esbaplar (kagyzyň ýüzünde çekilen ýa-da çyzylan şekiller. Muňa suratlar, plakatlar, kartalar we tablisalar, çyzyklar we ş.m.girýärler.)

Bu ýokardaky görkezme esbaplary hemme döwürlerde hem üstünlikli ulanmak bolar. Beýik rus

pedagogy K.D.Uşinskiniň belleýşi ýaly: “Çagalaryň ünsüni çekmekde suratlardan oňat zat ýokdur.”

13. İňlis dilini öwretmegiň usullary.

Beýleki dersler bilen bir hatarda çagalar baglarynda hem iňlis dili sapagy okadylýar. Şeýlelikde, mekdebe çenli çagalar edaralarynda daşary ýurt dilleriniň öwredilmegine hem-de okatmagyň ähli zerur şertleri bilen doly üpjün edilmegine aýratyn üns berlip başlandy.

Bilşimiz ýaly, daşary ýurt dili sapagy hepdede iki gezek - uly toparlarda 25 minudyn, mekdebe taýýarlayyş toparlarynda 35 minudyn dowamynda alnyp barylýar.

Çagalar iňlis dilini degişli maksatnama laýyklykda özleşdirseler, onda çagalaryň sözleyiş endikleri ösýär, söz baýlygy artýar Şonuň üçin çagalara iňlis dili sapagy boýunça okuw maksatnamasynyň talabyna laýyk bilim bermek çagalar baglarynda iňlis dilini okadýan mugallymlaryň esasy wezipesi bolup durýar. Sapaklarda çagalara bilim bermek bilen birlikde çagalary ideya-syýasy taýdan hem dogry terbiýelemek talap edilýär. Bu işi mugallym okuw maglumatlardan başgada suratlaryň, ekskursiýalaryn, sapakdan daşary geçirilýän çäreleriň usti bilen amala aşyryp biler.

Öňde goýlan maksada ýetmek üçin ulanylýan usullaryň jemine *öwretmegiň usullary* diýilýär.

Usuly saýlap almakda subýektiw we obýektiw şertlere duş gelinýär.

Subýektiw şertler:

- Mugallymyň şahsyýeti, konsepsiyasy, ahlak sypatlary;
- Çagalaryň şahsyýeti, olaryň psihologik aýratynlyklary.

Obýektiw şertler:

- okatmagyň maksady;
- çagalaryň düzümi;
- öwrenilýän diliň we ene diliniň arasyndaky meňzeşlikler we tapawutlar;

- berilýän sagatlaryň sany;
- Maddy üpjünçilik we serişdeler.

Mugallyma çagalaryň sapaga işjeň gatnaşmagy üçin dürli usullardan döredijilikli peýdalanmak maslahat berilýär. Mugallym sapak wagtyňyň her bir minudyny çagalara täze endikleri, başarnyklary kemala getirmekde peýdalanýar. Okuw görkezme esbasy hökmünde çagalaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyklykda sapaklarda suratlary ülanmagyň hem uly ähmiýeti bardyr. Dil öwrenmek üçin iňlis diliniň seslerini dogry aytmagy öwretmeli, ene diliniň we iňlis diliniň aýdylyş äheňleriniň tapawudyny düşündirmeli. Çagalaryň harplary, sesleri dogry aýdyp bilmekleri üçin sapagyň fonetik türgenleşigini geçirmeli. Fonetik türgenleşik dili öwrenýänler üçin hökmany okuw kadasy bolup hyzmat edýär. Şu kadany özleşdirmesden dil öwrenmegiň örän kyndygyny çagalara düşündirmeli.

Ene diliniň sesleri bilen iňlis diliniň seslerini deňeşdirip, tapawutlanýan sesleriň aýdylyşyny öwretmeli.

Çagalaryň sesleri awtomatik öwrenmekleri üçin iki ýol bar:

Hödürlenilýän tekstleriň üsti bilen gös-göni öwrenmek (öýkünip öwrenmek).

Düşünip öwrenmek.

Gös-göni diňlemek arkaly öwrenende çagalar diňe meňzetme, öýkünme arkaly öwrenmäge ýykgyn edýärler. Beýle ýagdaýda olar ses aytmakda sözleýiş organlarynyň niredede durýandygyny bilmezden öwrenýärler.

Düşünip öwrenmek - sesler aýdylanda gep agzalarynyň hereketlerini dogry berjay edip özleşdirmekdir.

Çagalaryň ýadawlygyny aýyrmak we tema täze güýç bilen girişmekleri üçin, uly toparlarda türkmen dilindäki goşgulardan başlap, ýuwaş-ýuwaşdan mekdebe taýýarlayyş toparlarda iňlis dilindäki goşgulary bedenterbiýe maşklary arkaly öwretmekligiň ähmiýeti uludyr. Muňa mysal edip aşakdakylar:

Hands up,
Hands down,
Hands on hips,
Sit down.

Stand up,
Hands to the sides,
Bend left,
Bend right.

Hands on hips,
One, two, three, hop,
One, two, three stop,
Stand still.

Head, shoulders,
knees and toes,
knees and toes,
knees and toes.

Eyes, ears,
mouth and nose,
mouth and nose,
mouth and nose

ýaly goşgylary hereketiň usti bilen ýerine ýetirmek mümkin.
Daşary ýurt dilini öwretmegiň birnäçe usullary bar. Olar:

- Düşündirmek usuly.
- Görkezme esbaplardan peýdalanmak usuly.
- Interaktiw usuly.

Düşündirmek usulynda çagalar öwrenilýän hadysanyň manysyna çuňňur düşünýärler. Bu bolsa, gepleşik akymyny Aňly ýagdaýda alyp barmagy üpjün edýär.

Daşary ýurt dilini öwretmekde görkezmek usulynyň ähmiýeti hem uludyr.

Mugallym gepleşik işlerini görkezmek arkaly alyp barmaly. (*görkezme esbaplar* yzygiderli ulanylsa, ol terjimäniň aradan aýrylmagyna ýardam edýär. Daşary ýurt dilini öwrenmekde gorüş biri -

birine ýardam etmeli. Görüş daýanjy gürrüni edilyän hadysalary, düşünjeleri çagalaryň anynda janlandyrmaga kömek edýär.

Çagalar baglarynda daşary ýurt dilini öwretmekde *interaktiw usuly* esasy omy eyeleýär. Çagalaryň iňlis dili sapaklarynda alan bilimleri olara täze maglumaty özleşdirmekde hem-de özgertmekde ygtybarly gor bolup hyzmat edýär. Şeýle ýagdaýda olaryň döredijilik ukyplary üçin giň mümkinçilikler döreýär. Bu mümkinçilikleri yüze çykarmakda okatmagyň adaty usullaryna garanynda özara işjeňlik usuly tapawutlydyr.

Interaktiw usuly çagalaryň akyl ýetiriş derejelerini kämilleşdirmegiň we yüze çykarmagyň in ygtybarly usulydyr. Bu usul mugallym bilen çaganyň, çaga bilen Mugallymyň arasyndaky akyl alyş-çalşygyny ýola goýmagyň taridir. Jemläp alanymyzda hemmetaraplaýyn ösen şahsyýeti kemala getirmekdir.

Işjenlik - söhbetdeşlikdir. Söhbetdeşlik şertini döretmek üçin sapagy edil maşgalada, köçede, myhmançylykda, deň-duşlaryn, dostlaryň bilen duşuşykda bolşy ýaly, *erkin gepleşikden* başlamak amatlydyr. Şeýle gepleşik sapagyň yumuşlaryna öwrülýar, çaga gürrüňe goşulyşyar, ol ýalňyşmak görküsünden saplanýar, ony unudyar, mugallym weli, çaganyň bilimini barlaýan adamdan söhbetçä öwrülýär. Netijede, sapak gyzykly, täsirli, özüne çekiji, erkin we dostlukly ýagdaýda geçýär.

Özara işjeňlik usuly sapakda söhbetdeşlige ähli çagalaryň işjeň gatnaşmaklaryny, öz pikirlerini beýan etmeklerini ündeyar.

Öwretmegiň, okatmagyň usullary köp. Ýöne olaryň täsirlilikigi dürli-dürliüdir.

Bu babatda ylmy-usuly edebiyatlarda aşakdaky ýaly maglumatlara duş gelinýär:

Söhbet.

Tehniki serişdeler.

Görkezme esbaplary ulanmak.

Toparlarda ara alyp maslahatlaşmak.

Hereketli okuw.

Mugallyma derek çykyş eimek.

Sahnalaşdyrylan oýunlar.

Çagalar baglarynda, esasan, okatmagyň görkezip okatmak we interaktiw usullary ulanylýar.

14. Dil öwrenmekligiň ýaş aýratynlyklary we başgançaklary

**Hormatly Prezidentimiz
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

- Bilimsiz öý, otsuz ojak ýalydyr, ylym - bilim, edebiyat, sungat, medeniýet adamzadyň bahasyny ölçäp bolmajak baýlyklarydyr. Olaryň hemmesi adamlary bir-birine ýakynlaşdyrýan, bir-birine mähriban edýän, dost-dogan edýän, nesillerde in oňat häsiýetleri döredýän, in ajaýyp duýgulary oýarýan güýçlerdir. Hut şonuň üçin hem biz olary ösdürmäge uly üns berýäris - diýip aýratyn nygtaýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň taýsyz tagallasy netijesinde mekdebe çenli edaralarda türkmen hem-de daşary ýurt dilleriniň öwredilmegine, şeýle hem okatmagyň ähli zerur şertleri bilen doly üpjün etmek meselesine aýratyn üns berilýär.

Türkmeniň her bir ýaş nesli öz ene dilini, rus dilini, iňlis dilini bilmegi zerurdyr. şu nukdaýnazardan Hormatly Prezidentimiziň atalyk aladasy bilen iňlis dilini öwrenmeklige giň ýol açyldy.

Iňlis dilini öwrenýänleri ýaş aýratynlyklary boýunça şu aşakdaky toparlara bölmek bolar:

1. Mekdebe çenli ýaşly çagalar (7 ýaşa çenliler).

2. Mekdep okuwçylary (7-18 ýaş).
3. Ýörite hem ýokary okuw mekdepleriniň talyplary (18-35 ýaş).

İnĖis dilini öwrenýänleri ýaş aýratynlyklary boýunça toparlara bölmek zerurlygy barmyka? Elbetde bu zerurdyr. Sebäbi her bir öwreniji akyl ýetiriş ukyby, dünýägarayşy, maglumatlary özleşdirilşi we durmuşda amal etmesi Köp babatda onuň ýaş aýratynlygyna baglydyr. Şeýlelikde mekdebe çenli ýaşly çagalaryň hem akyl ýetiriş, özleşdiriş we amal ediş ukyby mekdep okuwçysynynkydan ya-da talyplarynkydan tapawutlydyr. Olaryň akyl ýetirişi, dünýägarayşy köprak oýnamak, hereket etmek bilen utgaşyklydyr. Şonuň üçin biz bu ýaşdaky çagalar bilen işlanimizde şu aýratynlyklary göz önüne tutup, olara inĖis dilini ýeňiljek, sada goşgudyr aýdymalaryň, hereketli hem pikirlendiriji we rolly oýunlaryň, görkezme esbaplaryň üsti bilen öwretmelidiris. Çagalaryň ýadawlygyny ayyrmak we olary hyjuwlandyrmak maksady bilen bedenterbiýe pursatlaryny geçmek maksada laýykdyr.

İnĖis dilini öwrenmekligi nämeden başlamaly? Adatça bu harpyň, ya-da sözlemiň aýdylyşyndan başlanýar. Şonuň üçin hem inĖis dilini öwrenmekligi aşakdaky ýaly basgangaklara bölmegi makul bildik. Olar:

1-nji basgançak. Sözüň ýa-da sözlemiň aýdylyşyny diňle, ony kabul et. Ona öwreniş. Ony aýtmaga howlukman, goý, ol siziň içiňizde yaňlansyn, diňe diňlan.

2-nji basgançak. ynamly, ýokary derejeli dogry aýtmaga çalyş. Sözüň ya-da sözlemiň terjimesi hakynda pikirlenmän, siz ony soň bilersiňiz. İň ýokary maksimal derejä çenli onuň aýdylyşyny gaýtalaň.

3-nji basgançak. Bu dowürde siz sözüň ya-da sözlemiň terjimesini bilersiňiz, indi size Mugallymyň yzyndan ya-da dogry hem arassa ýazylan ses ýazgysynyň kömegi arkaly onuň aýdylyşyny gaýtalamak gerek. Yuwaşjadan daşyňyzdan çaltrak, Soňra gaty we has gaty gaýtalaň. Gaty gaýtalamadan soň siz Ýene-de bu sözi ýuwaş ses bilen gaýtalaň, şonda siziň sözi aýdyp bilşiňiz has gowulanar.

4-nji basgançak. Sözüň ýa-da sözlemiň ýazylyşyny bilersiniz. Indi

siz, özüňize tanyş bolan söz terjimesi bilen, onuň ýazylyşyny baglanyşdyryp bilersiňiz we şonda ol siziň ýadyňyzda gowy galar.

5-nji basgançak. Sesi eşidip, onuň ýazylyşyna seretman, ony dilden terjime edin.

6-njy basgançak. Sözüň aýdylyşyny eşidip, hiç hili ýazgynyza seretman, ony ozbaşdak ýazmaga çalşyn.

7-nji basgançak. Ene diliňizde ýazylan söze ya-da sözleme seredip, ony inlis diline terjime edin.

8-nji basgançak. Ene diliňizde ýazylan sözüň ya-da sözlemiň inlis diline terjimesini ýazmaga terjime etmäge çalşyň.

15. Inlis dilini öwretmegiň ýörelgeleri

Daşary ýurt dilini okatmagyň usulyetinde inlis dilini öwretmegiň ýörelgeleri hakynda gürrüň edilende, ilki bilen okuw akymy we onuň kanunalaýyklygy barada durup geçmek maksada laýykdyr. Professor E.I.Passowyn sözlerine salgylansak ýörelge - bu okatmagyň akymy diýip atlandyrylýan binanyň binýadydyr. Başgaça aýdanymyzda, berilýän bilimin mazmuny kesgitlenende-de, okuw işlerini guramagyň görnüşleridir usullary anyklananda-da okatmagyň ýörelgelerinden ugur alynyar.

Okuw akymy umumy didaktik düşünje bolup, ol okatmagyň ähli taraplaryny özünde jemleýär. Ylymda gazanylan, ýetilen sepgitleriň ýaş nesliň bilmegi zerur hasaplanylýan ylmy maglumatlaryny olaryň anyna ýetirmek, öwretmek okuw prosesiniň çäginde amala aşyrylýar.

Pedagogikada okatmagyň we terbiýäniň dürli-dürli ýörelgeleri beýan edilýär. Daşary ýurt dilini okatmagyň usulyýetçileri ylmy açyşlaryndan, gözleglerden ýerlikli peýdalanmak bilen birlikde, usulyetiň aýratynlyklaryny hem nazarda tutup, çagalar bagynda inlis dilini öwretmegiň ýörelgelerini beýan edýärler.

1. *Okatmagyň maksatlaryny toplumlaýyn amala aşyrmak* inlis dilini öwretmegiň esasy ýörelgeleriniň biridir.

Okatmagyň amaly, bilim berijilik, terbiýeçilik kämilleşdiriş maksatlary bilen bilelikde we jebislikde toplumlaýyn amala aşyrmak bilen bu dersiň serişdeleriniň esasynda çagalara daşary ýurt dilini amaly öwretmek mümkindir. Bu ýörelge pedagogikanyň terbiýe ýörelgesi bilen hem berk baglanyşyklydyr. Çünki ýaş nesle edep-terbiýe bermek hyzmaty her bir okuw dersiniň, onuň her bir bölüminiň we her bir temanyň süňňüne siňdirilendir. Şolary çagalaryň anyna ýetirmekde beýan etmegiň dürli-dürli usullary, okatmagyň serişdeleri hem durşuna terbiýeleyjilik mazmuna ýugrulandyr.

2. *Sözleş aragatnaşygyna gönükdirme* ýörelgesi. Çagalar bagyndaky körpelere inlis dilini öwretmekde oňe sürülýän wajyp meseleleriň biri olaryň öz wagtynda sözleşşiniň osuşidir. Inlis dilini öwretmekde sözleşş aragatnaşygyna gönükdirme ýörelgesi sözleşş endiklerini ösdürmegiň esasynda körpeleri intellektual we akyl taýdan kämil şahsyýet hökmünde terbiýelemegi göz önünde tutýar. Çaganyň akyl terbiýesi onuň ulular bilen gündelik aragatnaşygyna amala aşýar. Haçan-da ulular bilen bolýan gündelik aragatnaşyk dürli çaga oýunlary, gezelençler bilen utgaşdyrylanda, çagalar oýun döwründe öýlerine düşnükli bolan maglumatlary we başarnyklary akyl taýdan. Şu nukdaynazardan inlis dili mugallymy çagalary sözleşş aragatnaşygyna gönükdirmäge niýetlenen şertleri döretmek Üçin amatly psihologik ýagdaýy emele getirmelidir. Mugallym çagalaryň her biriniň ýönekeýje ymtlyşlaryny üstünlik hökmünde öwmäge, olary ruhlandyrmaga, hakyky üstünliklerini bolsa, gazanan yenşi hökmünde gutlamaga ýaltanmaly dälidir.

Sözleşş aragatnaşygyna gönükdirilen oýunlarda mugallym çagalar bilen bilelikde oýunçylaryň biri hökmünde hereket etmeli hem-de oýnyň netijesine çagalar bilen deň derejede garaşyandygyny öz hereketlerinden,

sözleşşinden körpelere andyrmaly. Mugallym çagalaryň sözleşş aragatnaşygyna bolan meyllerini gyzyklanmalaryny osdürmek maksady bilen, göýberilýän ýalňyşlyklary düzedende hem örän seresaply çemeleşmelidir. Gaýtalap soramak ya-da Mugallymyň pyşyrdap dogry jogabyny aýdyp, ýalňyşyny düzedip göýbermegi dilin aragatnaşyk serişdesi hökmünde ulanylyp çagalaryň sözleşş endiklerini we başarnyklaryny kemala getirmek ýörelgesiniň netijeli berjay edildigi bolardy.

3. *Daşary ýurt dilini aňly özleşdirmе* ýörelgesi. Bu ýörelgäniň diňe mekdep ýaşyndaky okuwçylara däl-de, eýsem çagalar bagynda terbiýelenýän körpelere inlis dili öwredilende hem ähmiýetiniň uludygyny aýratyn nygtamak zerurdyr. Öwrenilýän okuw serişdesiniň durmuşda näme üçin gerekdigine, onuň tutyan omuna, ähmiýetine gowy akyl ýetirmän, duşunmän öwrenilen bilim hakyky bilim dälidir. Bu prinsipiň amala aşmagynda ata-eneleriň kömegine daýanmak mümkindir. Mugallymyň haýyşy boýunça, olaryň öz çagalaryňdan öwrenen sözlerini, goşgularyny aýdyp bermeklerini soramaklary hem-de öýde, maşgalada öwrenýän dili, onuň ähmiýeti we mümkinçilikleri barada gürrüň alyp barmaklary özüniň onyň netijesini berer. Mysal üçin, ata-eneleriň telekeçilik işi bilen meşgullanýanlary bar bolsa, - Oglum, gyzym, bu dilde dünýäde ähli döwletlerde gepleşýärler. Ine, men Arabystana sapar bilen gidenimde, bu ýurtda adamlaryň arap dili bilen birlikde inlis dilinde-de gepleşýändigleriniň şaýady boldum. Men şonda dil bilmeýändigime öküdim. Dilmaçlaryň, terjimeçileriň kömegi bilen gepleşeninden ozun dil bilip gepleşmegiň lezzeti başga. Şonuň üçin siz dilleri gowy öwreniň-diýen ýaly äheňde gürrüň geçirmekleri hakykatdanda çaganyň daşary ýurt dilini aňly derejede düşüniپ öwrenmegine, Mugallymyň bu prinsipi amala aşyrmakdaky işiniň ýenilleşmegine goldaw bolardy.

Aňly özleşdirmek prinsipi mugallymydan görkezme esbaplary, tehniki serişdeleri mümkin boldugyndan köp ulanmagy talap edýär.

(Çünki manysyna düşünilman ya-da şekili görkezilman öwrenilen sözler çagalaryň tiz ýadyndan çykmagyna we okuwyn netijeliliginiň peselmegine alyp gelýär. Bilimiň berk bolmagy ýadyn hem ýatkeşligiň işi bilenem baglanyşyklydyr. Ol geçilenleri maksada laýyk gaýtalamak hem-de Mugallymyň ulanýan tarleridir usullaryň a hem baglydyr. Akyl ýetirilip, düşünilip özleşdirilen bilim çagalaryň ýadynda berk galyr. Şeň pedagogy Y. A. Kamenskiniň belleýşi ýaly, daragt özüniň koklerini ýere näçe gün omaşdyrsa, onuň şonga-da makam bolşy ýaly, Aňly özleşdirilen bilim hem edil şonuň ýaly berk we pugta bolýary

4. *Görkezme esbaplary ulanyp okatmak* ýörelgesi. Bu ýörelge pedagogikanyň görkezme esbaply okatmak ýörelgesinden belli bir derejede tapawutlanýar. Daşary ýurt dilini görkezip okatmak ýörelgesi goruş we eşidiş duýgulary arkaly Kabul edilyän daşky we içki görkezijilik bilen bagly bolup durýar. Şonuň üçin hem çagalar baglarynda iňlis dili öwredilende bu ýörelgäniň goldanylmagy hemişe ona daýanylmagy möhümdir.

Dili öwretmekde imitasiya (öýkünme) usulynyň ulanylmagy bilen her bir sözün, söz düzumleriniň taýýar sözleyiş nusgalarynyň (öwrenilmeginde diňe bir Mugallymyň däl-de, eysem diktoryn sözünüň hem peýdalanylyandygyny nazara alanymyzda, görkezip okatmak ýörelgesiniň ähmiýetiniň naderejede uludygyna göz ýetirmek mümkin. Sunuň bilen baglylykda, daşary ýurt dilini öwretmekde görkezijilik prinsipiniň tutyan omuny B.W.Belyayewin, G.W.Rogowanyň ylmy işlerinde aýdyň görmek bolýar.

5. *İşjeňlik* ýörelgesi. Çagalaryň işjeňligi materialyň aňly özleşdirilmegine, daşary ýurt diline bolan höwese, gepleşik, okamak we vazmak boýunça Öňde goýlan talaba, ulanylyan iş görnüşleriniň, usullaryň güýçýeterlilikine we dürli-dürlüligine baglydyr.

Çagalaryň işjenliligi iki görnüşde yüze çykýar: daşky işjenlik we içki işjenlik. *Daşky işjenlik* okuwçylaryň dürli hereketleri: ellerini galdyrmagy, yüz keşbini üýtgetmegi, soraglara jogap bermegi bilen

kesgitlenýar. *Içki işjeňlik* bolsa, Adatça, çagalaryň pikirilenmesi bilen baglanyşyklydyr. Pikirlenme gyzyklanmagyň we döredijilikli islemegiň netijesinde döreýär

Daşary ýurt dillerini öwretmekde çagalaryň içki işjeňligini gazanmak esasy wezipeleriň biri bolup durýar.

Sapakda çagalaryň işjeňligini gazanmak üçin dürli oýunlary, ýaryşlary guramak peýdalydyr. Taýýarlayyş toparlarynyň ylaýta-da, loto, domino ýaly oýunlar uly gyzyklanma döredýär. şu ýaşdaky çagalar gysgajyk sahnalaryň ýerine ýetirilmegine hem işjeň gatnaşýarlar. işjeňligini gazanmak üçin ozaly bilen Mugallymyň özüniň has çalt hereket etmegi we netijeli usullardan peýdalanmagy zerurdyr. Eger-de sapak dowründe mugallym iş depderine, synp tagtasyna bir zatlar ýazmaga güymense ýa-da uzak wagtlap bir zady gözlese, onda bu ýagdaý çagalaryň ünsüni bolýar. Olar eýýam başga işler bilen meşgullanyp başlaýarlar. şona görä-de, daşary ýurt dili sapagyna ümsümligiň aralaşmagyna garaşylmadyk hadysa hökmünde seretmek gerek.

6. *Geçilenleriň dogry we durnukly gaýtalaňyp durulma* ýörelgesi.

5- 6 ýaşly çagalar bilen işlenende öwrenilen maglumatlaryň yzygiderli we berk özleşdirip durulmagy zerurdyr. Eger şeýle edilmese, hatda çagalaryň özleriniň hem mugallyma bellik edýän pursatlary az bolmaýar.

Alymlaryň belleýşi ýaly, her bir goşgyny oňat öwrenmek üçin onuň azyndan sekiz gezek gaýtalaňmagy zerurdyr. Emma ony her sapakda iki-üç gezekden Köp gaýtalamak bolmaz. Eger-de şol bir zady sapakda has Köp gaýtalatsan, ol çagalary yadadýar hem-de olaryň okuwa bolan höwesini peseldýär.

7. *Sapaklaryň beden maşklary bilen utgaşdyrylyp geçirilmegi.* 5-6 ýaşly çagalar okuw mahalynda örän tiz ýadaýarlar. Az wagtdan olar gerinüjip, daş-töwereklerine seredişip başlaýarlar. Hatda

olaryö arasynda başga bir zat hakynda biygtyýar pikirlenip oturyaňlary hem bolýar. Şu ýagdaýlary nazarda tutup, sapaklaryň arasyňy bolüp, uzaga gekmeýän beden terbiýe maşklaryny geçirmek has peýdalydyr. Bu çäre diňe bir çagalaryň bedenleriniň, gan aylanyşynyň kadaly işlemegi üçin uly ähmiýete eýe bolman, eýsem her bir hereket ýerine *ýetirilende*: Stand up! Sit down! Bir, iki, üç, dört *ýaly buýruklaryň* we saňlaryň aýdylmagy olaryň oňat öwrenilmegini hem üpjün edýär.

Sonuň ýaly-da, sapaklary hökmany suratda günün birinji yarymynda geçirmek maslahat berilýär. Munuň iki Sebäbi bardyr. *Biri njiden*, günün ikinji yarymynda körpeler dürli işlere, oýunlara gatnaşyp ýadaýarlar we şondan soň olaryň sapaklara isjeň gatnaşmaga mümkinçilikleri galmaýar. *Ikinjiden* bolsa, Adatça, günün ikinji yarymynda ata-eneler dürli sebäplere görä, öz çagalaryňy öýlerine alyp, başlaýarlar we körpeler öýläňki geçirilýän sapaklara doly gatnaşyp bilmeýärler. Bu bolsa, okuwyň netijeliligini peseldýär.

8. *Başarnyklaryň we endikleriň hasaba alynmagynyň hem-de bahalandyrylmagynyň zerurlygy.* Okatmagyň ähli tapgyrlarynda bilimlere, başarnyklara we endiklere baha bermegiň ähmiýeti uludyr. Körpeler barada aýdylanda bu işin zerurýeti has-da ýokarydyr. Olarda ýaşytdaşlaryndan öňe saýlanmak hyjuwy möwç urýar. Mugallym hem bu oňaýly ýagdaýdan ýerlikli peýdalanmagy başarmalydyr. çagalaryň arasynda, ylaýta-da, „Kim telefonda uzak gepleşip bilýär?“, „Kim täze sözleri Köp bilýär?“, „Kim näçe goşgy bilýär?“ diýen ýaly ýaryşly oýunlaryň geçirilmegi olarda uly gyzyklanma döredýär. Her bir sapak gutarandan soň, mugallym çagalaryň alan bahalaryny özüniň is depderine ýazýar we Soňra olary çagalar bagynda saklanýan esasy depderine geçirýär. Toparyň mugallymy bolsa, çagalaryň ýetişigine laýyklykda olar bilen degişli işleri alyp barýar, maslahatlary guraýar. Mugallym tarapyndan öýe tabşyrylan kyn bolmadyk yumuşlary paýlaýar.

çagalaryň işjeňligini we ýetişigini ýokarlandyrmak üçin her aýyn, garyegüi we yarym ýyllygyn ahyrynda özboluşly hasaba alynmalaryň

geçirilmegi hem gowy netije berýär. şeýle edilende, çagalara degişli dowürde geçilenleri gaýtalap gelmek tabşyrylýar we şolaryň esasynda soragnamalar taýarlanylýar.

Körpeler dil öwrenişleriniň ýagdaýy bilen olaryň ata-enelerini, hossarlaryny habardar edip durmagyň hem ähmiýeti uludyr. Köp halatlarda çagalar öz alan bahalarynyň bir kagyz bolejiğine ýazylyp berilmegini haýyş edýärler. Olar şu bahalar bilen öz ata-enelerini içgin gyzyklandyryandyklaryny aýdýarlar. Şona görä-de, çagalar baglary bilen ata-eneleriň arasyndaky aragatnaşygy barha pugtalandyrmak hem-de körpeler okuwa bolan höwesini has-da ýokarlandyrmak maksady bilen olara gündelik tutdurylsa, has gowy boljak. Bu işiň göwnejay alnyp barylmagynda bolsa, mugallymlara uly jogapkärçilik degişlidir.

Daşary ýurt dillerini öwretmekde şu ýokarda görkezilenlerden başga-da ylmylyk ýörelgesi, terbiýe berip okatmak ýörelgesi, okatmagy durmuş bilen baglanyşdyrmak ýörelgesi ýaly birnäçe ýörelgeler ulanylýar. Emma olar, esasan hem, okuw maksatnamalarynyň we gollanmalarynyň taýýarlanmagynda üns merkezinde tutulýarlar. Okuw akymynda bolsa, olar ýokarda derňelen ýörelgeler bilen bir hatarda mugallym tarapyndan amala aşyrylýar.

16. Mekdebe çenli ýaşly çagalara iňlis dilini öwretmegiň psihologik aýratynlyklary

Alymlaryň tassyklamagyna görä, daş-töweregi öwrenmekde çagalaryň iň işjeň döwri olaryň 5-6 ýaşlary hasaplanylýar. Tejribäniň görkeziji ýaly, mekdebe çenli ýaşly çagalar daş-töweregiň edýän täsirlerine örän duýgur bolýarlar we olar daşary ýurt dillerini çalt hem-de örän aňsatlyk bilen öwrenýärler. Hakykatdan hem, körpelere dilleriň mekdebe çenli ýaşda öwredilip başlanylmagy maksadalaýykdyr. Sebäbi çagalaryň iňlis dilini öwrenýän dowründe olaryň an-düşünjesi ösýär, dünýägarayşy giňeyar. Şeýle-de çagalar baglarynda iňlis dilinde geplemegiň ilkinji başarnyklarynyň we endikleriniň kemala getirilmegi orta mekdepleriň okuw-terbiýeçilik işleriniň oňe gitmegine ýardam edýär. Çagalar baglarynda okatmagyň öz usuly aýratynlyklary bar. Ol aýratynlyklar sapagy usuly taýdan dogry guramak, çagalary özüne çekmek, sapaklary oýun esasynda alyp barmak, olaryň özbaşdak işläp bilmeklerini gazanmak, görkezme esbaplardan, okuw serişdelerinden netijeli peýdalanmak ýaly meselelerden ybaratdyr. Şonuň üçin mugallym sapakda çagalaryň ünsüni geljek dürli görnüşli oýunlary, didaktiki serişdeleri, ýumuşlary ulanmalydyr. Her sapagyň gurluşy, onuň mazmuny dürli usullar arkaly başlaşdyrmalydyr.

Mekdebe çenli ýaşly çagalary okatmagyň onat netije bermegi Mugallymyň ussatlygyna baglydyr. Mugallym çaganyň psihologik we fiziologik aýratynlyklaryny, olaryň döredijilik ukybyny osdurmegiň akyly, ahlak, gözelligi, zähmet terbiýesini bermegiň, iňlis dilini öwretmegiň usullaryny bilmelidir. çagalar baglarynda iňlis dili öwredilende berilýän bilimiň maksadalaýyk bolmagy, ony Aňly özleşdirmek, yzygiderlilik, üznüksizlik, geçilen maglumatlary gaýtalamak, berkitmek, Dynç alyş maşklaryny geçirmek we körpeleriň sapakda alan bilimlerini bahalandyryp, olary höweslendirmek örän möhümdir.

Mekdebe çenli ýaşly çagalarda inlis dili sapagyny netijeli geçirmek üçin:

1. Çagalaryň fiziki, akyl taýdan ösüşine we ýaş aýratynlygyna laýyklykda okuw serişdeleriniň güýçýeterlilikigi;
2. Öwretmegiň terbiýeçilik usulyndan peýdalanylmagy;
3. çaga aýratynlykda çemeleşilmegi;
4. Mugallymyň inlis dilini oňat bilmegi;
5. Mugallymyň sapaga oňat taýýarlanmagy zerurdyr.

Mekdebe çenli ýaşly körpelere inlis dilini öwretmek bilen, olaryň dili durmuşda ulanmaklarynyň esasy döredilýär. Bu maksada ýetmek üçin okuw maksatnamasy esasynda öwrenilmeli temalaryň her biriniň bilim berijilik, terbiýeçilik we ösdürijilik wezipesi talabalaýyk kesgitlenilmelidir.

17. Çagalar baglarynda inlis diliniň seslerini öwretmek

Adamzat aragatnaşygyň dowamynda seslerden peýdalanýar. Biz her bir dili dinlanimizde onuň ses gurluşynyň dürli-dürli ses utgaşmalaryndan durýandygyny duýýarys. Sözlerin, sesleriň, hakykatda many aňladyan dil birlikleriniň morfemalaryň, leksemalaryň, söz görnüşleriniň maddy tarapy bolup durýar.

Inlis dilindäki sesleriň aýdylyş-eşidiliş tarapyny öwretmeklik çagalar baglaryndan başlanýar hem-de okatmagyň indiki tapgyrlarynda ony öwretmegi hem-de kämilleşdirmegi dowam etdirmek inlis dili mugallymy üçin jogapkarli meseleleriň biridir. Çünki, sözleşyiň ilkinji elementi hökmünde, sesleriň eşidiliş-aýdylyş görnüşleriniň ýatandygyny nygtamak artykmaglyk etmese gerek. Hut şonuň üçin hem inlis dilini öwretmegiň ilkinji sapaklaryndan başlap sesleriň eşidilişi-aýdylyşy öwredilip başlanýar.

Bizi gurşap alyan daş-töweregimizde inlis dilinde gepleşyanlerden gepleşmeýänleriň agdyklyk etmegi bu dilin tebigy däl-de, emeli

ýagdaýda öwrenilmegine getirýär. Şonuň üçin hem bu dilde sözleşýi ulanmak mümkinçiligiň gerimi hem ujypsyzdyr. Munuň Özi inlis diliniň seslerini aytmagy öwretmegi dil öwretmegiň ähli döwründe ünsden düşürmeli dälidigini aňladýar.

Inlis dilini öwretmekde dil biliminiň fonetika bölümüne aýratyn üns berilýär. Daşary ýurt dilinde pikirini beýan etmek üçin ulanylýan sözlerdäki sesleri dogry aýdyp bilmek hem-de olary birikdirmek arkaly seslerden söz, sözlerden jümleler, sözlemler düzmek olary ýerlikli ulanmak hökmany talaplaryň biridir.

Her dilin fonetikasy şol dilin sözlerindäki ulanylýan sesleriň emele gelişlerini, aýdylyşlaryny, sözlerdäki sesleriň üýtgeýiş häsiýetlerini öwredýär. Dilin ses taýdan aýdylyş aýratynlyklaryny özleşdirmek we ony amal etmek inlis diliniň edebi gepleşiginiň umumy kadalarynyň mohüm tarapydyr. Şonuň üçin hem Usulyýetçi alymlar leksikany hem-de grammatikany öwretmek bilen deneşdireniňde fonetikany öwretmegiň kyndygyny belleýärler. Her bir inlis dili sapagynyň *fonetik türgenleşikden* başlanýandygynyň Sebäbini hem hut şunuň bilen baglanyşdyrmak mümkin.

Mugallymdan çagalaryň ähli sesleri dogry aýdyp bilmeklerini gazanmak talap edýar. Şonuň üçin täze sesi aytmaklygyň öwredilişini aşakdaky ýaly tapgyrlara bölmegi makul bildik:

I. Mugallym tarapyndan mysal getirilýän sözleriň aýdylmagy hem-de çagalar tarapyndan eşidilmegi. Bu ilkinji tapgyrda çagalaryň ünsi sözlemiň mazmunyna hem-de ondaky täze sözün manysyna düşünilmage gönükdirilýär. Täze sesi mugallym ilki sözlem içinde, Soňra sözde aýdýar. Çagalar muny diňlap gaýtalaýarlar.

II. Mugallym sözdäki täze sesi aýratynlykda aýdýar hem-de onuň artikulyasiyasyny, ýagny onuň aýdylyş kadasyny düşündirýär. Mugallymyň görkezmesine laýyklykda, çagalar gepleýiş organlaryny şol sesi aýtmaga taýýarlaýarlar. Şeýlelikde, bu tapgyrda sesin içki sözleyişde aýdylmagy üpjün edilýär hem-de owaz çykaryp aýtmaklyga taýýarlyk

gorülyar. Mugallymyň sesi aýdyp görkezmegi hem-de (.düşündirişleri muňa ýardam berýär.

III. Öwrenilýän sesi eşidip Kabul etmek hem-de içinden aytmakdan owazly, sesli aytmaga geçiş tapgyry. Ilki bilen, täze öwrenilýän sesi mugallym aýdyar, çagalar bolsa bilelikde hor bolup gaýtalaýarlar, Soňra aýratynlykda ýeke-ýekeden gaýtalaýarlar. Şeýlelikde öýkünmek arkaly (üze sesin aýdylyşy öwredilýär.

IV. Täze sesi başga sesler bilen birikdirip aýtmak tapgyry. Bu tapgyrda çagalar täze sesi on öwrenilen sesler bilen birikdirip aýdyarlar. Mümkünçilikden peýdalanyp, täze ses çekimli we çekimsiz sesler bilen birikdirilip aýtmakda türgenledilýär.

V. Bu tapgyrda täze ses sözün içinde aýdylýar. Mugallymyň yz ýanyndan çagalar bilelikde hem-de ýeke-ýekeden gaýtalaýarlar.

VI. Bu tapgyrda täze ses sözlem içinde aýdylýar. Mugallym tutuş sözlemi dilden aýdyar, çagalar Mugallymyň yzyndan gaýtalaýarlar. Sözün ses we many aňladylyşy sözlemde şöhlelenýär. Bu tapgyrda sözlemdäki sözleri aýtmak - maglumat alyş-çalyş derejesinde türgenleşilýär.

VII. Özleşdirilen täze sesi öwretmegi berkitmek tapgyry. Bu tapgyrda sesin dürli şertlerde ulanylyşy öwredilýär. Bu sesin kiçi we uly kontekstde, şeýle hem aýratynlykda sözde we sözlemde erkin ulanylmagyny berkitmekde ýardam edýär.

VIII. On öwrenilen sesler bilen täze sesi aýdyňlaşdyrmagy, çalşyrmazlygy öwretmek tapgyry. Çagalaryň sesleri täze öwrenilen sesler bilen çalşyrmazlygy üçin ene dilindäki sesler bilen deňeşdirip öwretmek hökmandyr. Ýokarda görkezilen 8 tapgyrdan ybarat bolan täze sesi öwretmegiň usulyny [w] sese degişli mysala seredip geçeliň.

Mugallym: „What is your name?“ diýen jümlani aýdyar. Türgenleşikde *what* sözi birnäçe gezek gaýtalaýar. Jümläniň mazmuny ýene-de sözün manysy düşündirilenden Soňra, seslere üns berlip, birnäçe gezek aýratynlykda gaýtalaýar. Mugallymyň aýtmagy esasynda täze

sesi diňlan çagalarda şol sesi eşidiş başarnygy peýda bolýar.

Mugallym sada dilde sesin artikulyasiyasyny Düşündirýär, ýagny mugallym çagalara gepleyiş orgaňlarynyň gatnaşmagy esasynda sesin aýdylyşy babatda amaly görkezme berýär: [w] sesini aytmak üçin dodaklarymyz one çommalyp, howa sorulyp daşaryk çykarylýar hem-de dodaklar tegelenyar.

Mugallymyň gepleyiş orgaňlarynyň hereketine eýerip, çagalara täze sesin artikulyasiyasyny amaly ýerine ýetirýärler.

Täze sesi ilki mugallym, Soňra çagalara [wo] ses birikmesinde aýdyrlar.

Soňra „What, where, when, went” sözleriniň içinde täze sesi aýdyrlar. Sona baka çekimsiz + çekimli, çekimsiz + çekimsiz, çekimli + çekimsiz ýaly birikmeleri aýdyp öwretmek maksadalaýykdyr.

Meselem: we = çekimsiz+çekimli

twelve = çekimsiz+çekimsiz

now = çekimli+çekimsiz we ş.m.

Sesleri aýtmak, esasan, öýkünme arkaly öwredilýär. Çagalara ilki öwrenilýän ses eşitdirilýär, ýagny diňletdirilýär, soň şol sesi emele getirmekde gepleyiş orgaňlaryny görkezmek bilen onuň aýdylyşy anyklaşdyrylýar, ýagny aýdyňlaşdyrylýar we aytdyrylýar. Munun üçin mugallym sesi aýdyň aýdyr-da, çagalara 2-3 gezek gaýtaladyp, onuň aýdylyşyny kämillesdirýär. Sesi nädogry aydan çaga bilen aýratynlykda işlenilýär.

18. Fonetikany öwretmek

Her bir dil seslerden ybaratdyr. Ses diliň iň kiçi elementi bolup, sözler hem seslerden durýarlar. Okuwçylaryň eşidiş, gepleýiş, ýazuw we okamak endiklerini, başarnyklaryny ösdürmekde fonetikany öwretmegiň roly uludyr. Aýdýan we eşidýän seslerimiz bilen birlikde okalýan we ýazylyan harplar hem sesleriň bellikleridirler we içki sözleşiş netijesidir. Gepläniňde sesleri nädogry aýtmak ýa-da olaryň ýerlerini çalşyryp ulanmak sözlemiň manysyna uly täsir edýär. Hat-da munuň gepleýjini ýa-da okyjyny oňaýsyz ýagdaýa goýaýmagy hem mümkin.

Meselem:

"think" ýerine "sink", "five" ýerine "wife", "ship" ýerine "sheep" we ş.m.

Şonuň üçin hem her bir mugallym dogry sözleşişň ähmiýetini düşündirmelidir we olary okuwçylara

öwretmek üçin degişli tagallalary görmelidir. Eger-de mugallym öňürti sesleri nädogry aýtdyryp öwreden bolsa, tçma baka okuwçylaryň dogry sözleşişini gazanmaga beýle-de dursun, eýsem, olaryň nädogry, ýalňyş aýdyş endiklerini taşlatmak hem aýratyn bir mesele bolup durýar.

Mekdeplerde okuwçylara edebi iňlis dili öwredilýär we iňlis diliniň dialektiki aýratynlyklary barada durup geçmeklik okuw maksatnamasynda görkezilmeýär.

Iňlis dilini okatmagyň maksatlaryndan we mazmunyndan ugur alyp barmak bilen, okuw maksatnamasynda okuwçylaryň fonetika babatynda şu aşakdakylary bilmegi bellenilýär. Bu hem fonetikany öwretmegiň mazmuny hasap edilýär.

1. Iňlis diliniň seslerini, çekimlilerini we çekimsizlerini aýratynlykda we sözleşişde getirip ulanmagy başarmak.

2. Iňlis diliniň fonetikasynyň beýleki dilleriň fonetikasyndan tapawudy.

Mysal üçin, türkmen dili bilen deňeşdirilende dymyk çekimsizleriň açyga öwrülişi (ýagny "palatalizasiýa")

palaç-palajy, gap-gaby, to look-looked, to ask- asked, to sit-sitting.

3. Açyk we ýapyk bogun meselesi.

Mysal üçin: sit-side[sit] [said] hit-hide [hit] [haid]

4. Söz we sözlem basymy.

I we II heňler.

Okuwçylar sesler, harplar baradaky ilkinji düşüňjeleri daşary iňlis dilinde öwretmekligiň başlangyç döwürlerinde alýarlar. Şeýle-de bolsa, bu döwürde sesleri aňlatmak, ses-harp baglanyşyklaryny özleşdirmek doly tamamlanmaýar. Bu endikleri kämilleşdirmek okaýyş tilsimlerini we sözleýiş dilini ösdürmek maksady bilen uly synplarda hem dowam etdirilýär.

Türkmen diliniň latyn elipbiýine geçmekligi iňlis elipbiýini we olaryň harp birikmelerini özleşdirmekde amatly şertleri döredýär. Iňlis diliniň elipbiýinde 26, täze türkmen milli elipbiýimizde 30 harp bar. Biziň 23 harpymyz şekili boýunça iňlis harplaryna deň gelýär. Bu ýazuwy öwrenmek we öwretmek üçin örän amatly şertdir. Iňlis diliniň çekimsiz harplarynyň 16- sy ene dilimiziň 16 çekimsizi ýaly okalýar:

b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, w, z.

Iňlis dilinde 6 sany çekimli harp bar, şolaryň 4-si basymly ýapyk bogunda türkmen e, i, o, u h harplary ýaly okalýar.

Iňlis diliniň türkmen diliniň harplaryna meňzeşleri okamakda we ýazmakda ýenillik döredýän-de bolsa, öz boluşly

áýratynlyklary, esasan-da, çekimli harplaryň hem-de çekimlidir çekimsiz harp birikmeleriniň okalyş kadalary bar. Şoňa görä-de käbir harplar ýazylyşy ýaly okalmaýar, hatda olaryň elipbiýdäki atlary-da başga. Mugallym okuwçylaryň ünsüni çekimli we çekimsiz harplaryň okalyşlarynyň haýsy we nähili bogunda hem-de haýsy harp bilen utgaşyp gelşine bagly bolup, dürli hili okalýandyklaryna gönükdirýär, şoňa görä-de, okalyş kadalary oňat bilmekligi ündeýär.

Mekdep maksatnamasynda iňlis dilini gutarnykly, kämil ýagdaýda öwrenip bolmajaklygy üçin, dili öwretmegiň minimumy kesgitlenilýär. Bu diliň uly bolmadyk, belli bir zerur ýerlerini öz içine alýar. Şunuň bilen baglylykda leksiki, grammatiki, fonetiki minimumlar orta çykýarlar.

“Minimum” diýmek öňde goýlan wezipeleri amala aşyrmak üçin iň zerur we ýeterlik hasap edilýän materialyň göwrümini aňladýar.

Şunuň üçin hünärmenler, alymlar tarapyndan ylmy esasynda kesgitlenen dil materialyny gysgaltmak we uzaltmak, temalary üýtgetmek okuw-terbiýeçilik işlerine uly zyýan ýetirýär.

Iňlis dilini öwretmekde fonetiki minimumy

kesgitlemek zerur bolup durýar. Usulyýetçiler nähili- de bolsa aktiw we passiw fonetiki minimumlary tapawutlandyrýarlar.

Aktiw fonetiki minimum fonemalary öz içine alýar.

Passiw fonetiki minimum bolsa fonemalaryň wariantlaryny (görnüşlerini) öz içine alýar.

Emma fonetiki minimum meselesinde diňleýşiň we sözleýşiň aýrylmaz baglanyşykdaýygyny

bellemek gerek. Şunuň üçin hem mugallymyň gürrüni tehniki serişdeler arkaly ýazdyrylan daşary ýurtlularyň gepleşiklerini ulanmagy uly ähmiýete eýedir. Umuman, fonetiki minimum sesleri, ses düzümlerini we beýleki fonetiki hadysalary, şol sanda intonasiýany öz içine alýar.

Orta mekdeplerde fonetiki minimum seçilip alynmazdan önürti öwrenilýän daşary ýurt diline okuwçylaryň ene diliniň täsirini anyklamak zerurdyr.

Mysal üçin, türk, mongol dillerinde singarmonizm kadasy (çekimlileriň gyrađen ýerleşmegi)

Bu bolsa islendik beýleki topar dillerini öwrenmekde täsir galdyrýar.

Meselem, rus dilinde wstreça-wistreça, stansiýa- istansiýa iňlis dilinde drink-dirink, table-tabel we ş.m.

Fonetiki minimumy kesgitlemekde okuwçylaryň tipiki (adaty) ýalňyşlaryndan ugur almak gerek. Şeýle edilende şu prinsipler göz önünde tutulmalydyr:

- Aragatnaşyk zerurlygyna gabat geliş prinsipi.

Muňa okuwçylaryň gündelik gepleşiginde duş gelýän fonetiki hadysalar girýär.

- Stilistik prinsip.

Bu hem doly(akademik) we doly däl gepleşik.

e.g: I'd like=I should like. Good - morning !=G'- morning!

- Sözlýşiň kadalyk prinsipi.

Munda dialekt aýratynlyklary esasy edilmän, şol diliň timarlanan edebi gepleşigi merkezi orny eýeleýär.

Iňlis diliniň fonetikasyny öwretmekde mugallym hut diliň beýleki aspektlerinde öwredilişi ýaly didaktiki prinsiplere daýanmalydyr. Beýle diýildigi her bir fonemany,sozi we söz düzümlerini,sözlemleri aýdyp öwrenmekde okuwçylar olaryň düýp manysyna düşünmelidirler, (aňly özleşdirmek prinsipi)

Fonetikany öwretmekde düşündirmek, görkezmek we amaly ýaly usullar utgaşdyrylyp ulanylýarlar. Nazaryýet bilen tejribäniň berk arabaglanyşykda alnyp barylmany zerurdyr. Bu babatda usulyýetçi G.W.Rogowa şeýle diýýär:

“Fonetikany öwrenmekdäki üstünligiň syry nazaryýetde-de däl, tejribede-de däl, eýsem, olaryň ikisiniň hem bilelikde alnyp barylmanydadyr.”(“Methods of teaching English”L- 1975.108 sah.)

Mugallym iňlis diliniň fonetikasyny şu aşakdaky usullar arkaly düşündirip biler:

- Öwrenilýän sesi aýratynlykda aýdyp görkezýär.
- Sesleri hereketleriň üsti bilen düşündirýär.
- Sesleri we hadysalary degişli zatlaryň özi bilen ýa-da olaryň sypatlary arkaly düşündirýär.

Öwredilýän fonetiki materialy okuwçylaryň düşünendiklerini mugallym şu usullar bilen barlap biler:

1.Mugallym birnäçe sözleri aýdýar, okuwçylar bolsa haçan-da mugallym içinde täze geçilen ses bar bolan sözi aýdanda ellerini galdyryrlar.

2.Mugallym bir sözlem aýdýar,okuwçylar bolsa haýsy sözlemde aşak düşýän, haýsy sözlemde bolsa ýokary galýan heňiň ulanylýandygyny aýdýrlar.

Iňlis diliniň fonetikasy boýunça türkmen okuwçylary üçin tipiki ýalňyş hökmünde şu aşakdakylary bellemek bolar:

- [th, s] dişara açyk we dymyk sesleriň çalşyrylyp aýdylmagy.

Bu ýalňyşlygyň Öňüni almak üçin okuwçylara şeýle sözlemleri ýazdyryp aldyrmak, okatmak we ýat tutdurmak bolar.

This is the Zoo. That is the zebra. First think, then speak.

- Açyk we dymyk dişdüýbi [t,d] sesleriniň nâdogry aýdylmagy. içinde şu sesleri bar bolan sözleri aýratynlykda we mysallarda ulanmak arkaly bu ýalňyşlyklara garşy göreşmek bolar:

Mysal üçin: white-wide [wait waid] ;

send-sent [send sent];

spend-spent [spend spent];

- 3.[b,w] sesleriniň çalşyrylyp aýdylmagy.

Bu ýalňyşlygy ýeňmek üçin şeýle sözlemler bilen okuwçylaryň türgenleşmegini gazanmaly.

Meselem: The way was far away. William was very weak. Steal works very well, and so on.

- 4.[r] sesiniň alynky hatara geçirilip, nâdogry aýdylmagy.

Bu sesi öwretmek üçin şeýle mysallary gönükmelerde ulanmak bolar:

Meselem:

Robert Rolly rolled a roll round. This is a rose. The rose is red.

- 5.u: u sesleriň çalşyrylyp aýdylmagy.

Bu ýalňyşlaryň garşysyna şeýle sözler we sözlemler bilen berlen gönükmeleri ulanmak bolar.

e.g. took [tuk] put [put]

tool [tu:l] spoon [spu:n]

Nury took a tool and a spoon. Soon they looked at the moon.

- 6.Sözlerde ýazylyan goşa çekimsizleriň gepleşikde hem goşa aýdylmak tendensiýasy.

Bu nädogry endiklerden dynmak üçin şeýle sözler bilen ýörite işlemek maslahat berilýär:

e.g. a letter, cotton, little, better, happy.

- 7.Käbir türkmen dialektleriniň wekilleri [a] sesini [e] sesi ýaly edip aýdýarlar.

Bu ýalňyşlygy ýok etmek üçin içinde [a e] sesleri bar bolan sözleri ýanaşyk goýup aýdyp öwretmek gerek:

e.g. a red flag, take an apple, hang the hat and the map on the rack.

- 8.Käbir sözlerde zyýat çekimlileriň goşulyp aýdylmagy.

e.g. six, books, mistakes, a table.

Bu ýalňyşlaryň türkmen dilindäki singarmonizm kadasynyň täsiri bilen bolup geçýänligi

düşnükliidir. Munuň üçin şu sözleri mysallarda aýdyp öwretmeli:

e.g. I see six books in the box. Felix makes mistakes in the text. Aýdylyşy boýunça meňzeşräk bolan käbir sözlerde çekimlileriň çalşyrylyp aýdylmagy.

Bu ýalňyşlardan dynmak üçin şeýle garşylykly sözleri bilelikde öwretmeli:

e.g. sheep-ship; it-eat; sport-spot; wool-full; duck-dark.

Şu ýokarky gönükmeleriň ýerine ýetirilmeginde mugallym öz hereketlerinden, gorkezme esbaplardan we tehniki serişdelerden işjeň peýdalanmalydyr.

Sesleri aýtmagy öwretmegiň maksatlary we mazmuny

Fonetika diýip dilin ses gurluşyna düşünilýär - (sesler, ses düzümleri, basym, ritm, heň, intonasiýa, pauza)

Dil adamzat gatnaşyklarynyň serişdesi bolmak bilen, onuň ses gurluşynda dogry gürläp bilmek hökmandyr.

Gepleşän adamynyň diline diňleşän adam kynlyk bilen düşüniş biler ya-da eger-de gürläýän adam dilin fonetiki düzgünlerini bozýan bolsa, ýa-da dil yoylan wagty diňleşän adam düýbünden düşünmän hem biler.

Ýazýan adam öz pikirini beýan edýän mahaly, sessiz okaýan mahaly, ýazylan zada ýöne göz gezdirýän mahaly hökman içinden sesleri aytmalydyr.

Şeýlelik bilen, diňe sesleri dogry aýtmagy berk öwrenip endik edenden son, kadaly ýagdaýda gepläp biler. Şonuň üçin hem orta mekdeplerde dogry gepläp bilmäge uly üns berilýär.

Şeýle-de bolsa, fonetika mekdepde aýratyn ugur hökmünde öwrenilmeýär, ol sözleşiş diliniň öwredilýän döwründe wagty özleşdirmelidir.

Elbetde, mekdepde okuwça has ýokary derejede öwredilýän dilde arassa gürlmegi öwredip bolmaz, ýöne ony dogry sözlemäge ýakynlaşdyryp bolar. Birinjiden, şeýle maksat bilen fonetiki materialyň görümini çäklendirmek arkaly yerine yetirip bolar. Ikinjiden, kâbir sesleriň aydylyş hiliniň peselmegine rugsat berilýär.

Okuwçylaryň sözleşişinde esasy talap sözleşişniň çaltlygy (beglost) we fonematikliligidir.

Fonematiklilik-sözleşişni fonetiki (ses) taydan dogry aydylmagydyr (sözleşäniň gürründeşiniň ona kynçylyksyz düşünmegidir).

Beglost (sözleşişniň çaltlygy)- gürläp bilmek endikleriniň çalt derejâ yetmegidir. (Inlis we fransuz dilinde 1 minutda 130-150, nemes dilinde

110-130 söz). Okuwçynyň aýdýan sözlerinin düşnükli bolmagy üçin, ol dine many aýratynlykly sesleri (fonemalary) bilmegi ýeterlik däl, eýsem, ol sözleri dogry basymda, ritimde, heňde aýtmagy hem zerurdyr.

Sözleşiş dilini öwretmek üçin materiallar iki görnüş boýunça saýlanýlar.

1. Sözleşiş görnüşiniň talaplaryna gabat gelmeli. Şu görnüşe laýyklykda sesler we intonemalar (eger olar many aňlatmak funksiýasyny yerine ýetirýän bolsa) az ulanylyar.

Intonasiýalaryň (äheňleriň) sany bir tarapdan sözlem görnüşleriniň gurluşyna laýyklykda gysgaldylyar. Beyleki tarapdan bolsa emosional-ekspressiw many aňladýan intonasiýalar asla ulanylmayar.

Saýlanyp alnan fonetiki material (dil ösdürmek boýunça) dürli okuw kitaplarynda dürli hili bolsa-da, ol okuwçylaryň sözleşiş dilini ösdürmäge gönükdirilen bolmalydyr. Şeýlelikde, fonetiki minimum bilen tanyşdyrmak, esasan, 1-nji synpda, ýagny 1-nji ýarym ýylda geçilýär. Şonuň üçin hem başlangyç basgançakda jogapkärçilikli mesele goýulýar. Bu mesele geljekde okuwçylaryň daşary ýurt dilinde sözlemeginiň başlangyjyny goýmakdan ybaratdyr.

Sözleşiş diline berilýän ünsi indiki synplarda hem gowşatmak bolmaz, eger-de olar täze fonetiki materiallara gabat gelmeýän hem bolsa, ony öwrenmek möhümdir.

Birinjiden, sözleşiş endiklerini çaltlaşdyrmak uzak möhletleýin işdir. Ýöriteleşdirilen işler geçirilmese, 1-nji synpda öwrenilenleriň ýatdan çykarylmagy hayallatmagymyz hem ahmaldyr. Ikinjiden, geçilen grammatiki materiallaryň çuňlaşdyrylyşyny ösdürmelidir.

Sözleşiş ösdürmek üçin geçirilmeli işlerin esaslary (ýöriteleşdirilen görnüşleri)

1-nji synp üçin okuw kitaplary, esasan, okuwçylara endik bolan (ene dilinde) eşidiş-sözleşiş endikleri bilen baglanyşdyrylandyr. Bu endiklere eýýäm okuwçylaryň anynda ornaşan, gözegçilik edip bolmaýan ene dilinde aýdyp öwrenilen seslere uýgunlaşmakdyr.

Başga sözler bilen aýtsak, okuwçylar inlis dilinin seslerini ene dilindäki aňyna ornaşan sesleriň aýdylyşy bilen utgaşdyrýar diýmekdir.

Ene diliniň aýdylyş endiklerini aýyrmak işi deňeşdirme-barlag gönükmeleriniň üsti bilen çözülýär. / Ene dili-inlis dili we ş.m./

Hâzirki zaman okuw kitaplaryna tâze sesler we intonasiýalar girizilýär. Meselem: inlis dilinde kyn ses [ö]. Seslerm aýdylyşyna ene diliniň öz tâsirini ýetiryändigini göz önünde tutulyp, inlis diliniň sesleri 3 topara bölünýärler:

1. Artikl we akustiki häsiýetleri ene diliniňkä ýakyn fonemalar: inlis diliniň [p], [b], [m], [b], [g], [s], [s], [z], [m] we ş.m.

Türkmen diliniň artikl bazasyna laýyklykda ýokardaky sesler aýdylyşlary boýunça meňzeş bolup, olaryň içindäki çekimsiz sesleriň aýdylyşyny bolsa mugallymyň sözleýşindäki seslere öýkünip düzetmek göz önünde tutulýar. Munuň üçin bolsa mugallymyň öwredýän inlis dilinde arassa gürläp bilmegi hökmanydyr.

2. Ene diliniňkä meňzeş ýaly görünýän, emma bütinleý özboluşly fonemalar biri-birinden tapawutlydyr.

Meselem inlisçe [e], [ae], [i], [i:], [a], [p:], [l], [t], [d] we ş. m.

Şol sesler aňdylanda we eşidilende okuwçylar öz türkmen dillindäkä meňzeş aýdýarlar we kabul edýärler. Şonuň üçin bu topar mugallym tarapyndan uly üns berilmegini talap edýär. Şu toparyň sesleri kyn sesler hasaplanýar. Şonuň üçin hem bu sesler öwrenilende mugallym hemme usullardan peýdalanmalydyr, ýagny ene diliniň we inlis diliniň sesleriniň aýdylyşyny deňeşdirmek, artikulyasiyasyny doly düşündirmek, görkezmek, biri-birine meňzeş sesleriň akustiki häsiýetlerini düşündirmek üçin usullary döwrebap giňden ulanmaly. Sebäbi okuwçylar inlis diliniň seslerini aýdyp, eşidip görmeseler, olaryň tapawudyny bilmezler.

3. Ene diliniň fonemalaryna akustiki (ses) we artikl taýdan meňzeş fonemalar. Meselem: [Ə], [Ө] [.,[q], [r], [h], [w] inlisçe, [h], [w], [Y], [y], [c] we başgalar.

Yokardaky sesler öwrenilende okuwçylarda ene dilinde ýok bolan täze artikulyar esas döretmeli. Olaryň kynlygy menzeş däldir. Olaryň aňsat öleşýänlerine artikulyasiýasyny görkezip bolýanlary degişli edýär. Meselem: [Ə], [Ө], [y] aňsat görnüşi, [Y], [g], [r] kyn görnüşi.

Bu sesler topary öwredilýän wagty hem eşidiş bilen berkitmeli. Sebäbi okuwçy ýene-de şol sesleriň aýdylyşyny öz ene dilindäki sesler bilen menzeş aýdyp göýberer. Birinji toparyň sesleri öwredilýän wagty sözlerin we sözlemlerin içinde gelen göni öýkünme görnüşde öwredilýär. Meselem, sesi uzyn aýtmak, dem alşy güýçlendirmek.

Ikinji we üçünji toparyň sesleri dört sany ugurdaş bölümden ybaratdyr. 1) sesi demonstrasiýa etmek. 2) sesiň aýdylyş usulyny düşündirmek. 3) differensiasiya gönükmeleri, 4) täze sesin okuwçylar tarapyndan kabul edilişi.

Sesin yzygiderlilik aýratynlygyna baglylykda bu ugurdaş bölümler owazlaşyp biler. Meselem, dil organynyň sesi aýtmaga gatnaşýan böleklerini düşündirmek.

Sesler aýdylýp görkezilýän wagty mugallym aýdyn edip görkezmeli. Söz içinde getirip hem aňtmaly. Şunda hem iki yol mümkindir. Sesi we özüni aýdyp bermek, söz içinde getirip aýtmak. Kâbir sesleri öwretmek üçin sesleri ýeke aýtmak yeterlik däldir. Sebäbi olar ýeke aýdylsa, öz hilini ýitirýär. Meselem, hiç wagt basym düşmeýän [Ə] uzyn çekimliler. Olary beýleki sesler bilen goşup aýtmak gerek. Meselem, [h], [y], [I]

Düşündirmegiň häsiýeti hem belli bir sesiň aýratynlygyna bagly bolup durýar. Öň belleýşimiz ýaly, mugallym menzeş sesleri denesdirip biler. Okuwçylar belli bir sesi aýdýan mahaly olar eşidiş, hereketlendiriş, görüş duýgularyna salgylanyp, aýdylýan sesin aýratynlyklaryny duýmalydyr.

Differensial gönükmeler täze sesiň aýratynlyklaryny dikeltmäge kömek edýär. Munuň üçin mugallym öwrenilýän diliň we ene dilinin,

meselem, türkmen diliniň seslerini okuwçylara aýtdyryp, olaryň içinden täze öwrenilýän sesi tapdyrýar.

Öwrenilýän sesi okuwçylaryň özleşdirmegi türgenleşik döwrüniň başlanmagyna getirýär. Sesi aýtmazdan ön, mugallym ýene-de bir gezek sesiň aýratynlyklary barada durup geçýär, özi sesi aýdýar, soň okuwçylar bilen köpçülik bolup sesi gaýtalaýarlar, diňe şondan soň her okuwça sesi ýekelikde gaýtaladýar. Soňra içinde bu ses bar bolan sözleri gaýtalaýarlar.

Sesi özleşdirmek döwründe esasy rol onuň “material” funksiýasyna degişlidir.

Usulçylaryň agramly bölegi ses öwretmegiň irki basgançagynda sesleri transkripsiyanyň üsti bilen öwretmegiň tarapdarlary. Ýöne bu proses goşmaça wagt talap edýär. Şonuň üçin hem transkripsiýa bilen tanyşdyrmak işi 5-nji synpyň ahyrynda, 6-njy synpyň başynda, ýagny okuwçylar iki dilli sözlük ulanmaly bolanda zerurdyr.

5-nji synpda sesleriň funksiýasy sözlerin kömegi bilen amala aşyrylyar. Meselem, içinde öwrenilýän ses bar bolan söz.

Eger okuw kitaplarynda bir wagtyň özünde dil ösdürmegiň usullary ulanylyan-da bolsa, onda şol sözler adaty orfograňyanyň düzgünleri boýunça ýazylýar. Eger-de okuwýň başlangyjy sözleýiş dilini ösdürmäge niýetlenen bolsa, onda suratlary (degişli predmetler şekillendirilen) ulanmak we dine görkezmek üçin transkripsiýa belgileri ulanyp bolar.

Okuwçylary ritm (sazlaşyk)-heň modellerinin (nusgalarynyň) esaslary bilen tanyşdyrmak sözlerin üsti bilen amala aşyrylýar. Sebäbi olar sözlemiň struktura (düzüm) görnüşini bolup durýar. Ritm-heň toparlaryna sözlemi bölmek okuwçylarda kynçylyk döredýär.

Fonetik (ses) gönükmeleri

Sesi aýtmagy, diňlemegi öwretmek prosesi uzak möhletleyin işdir. Şonuň üçin ony öwretmegiň hemme döwründe ulanmalydyr.

Eşidiş-aýdyş endiklerine degişli gönükmeler iki uly topara bölünýärler:

- a)diňlemek üçin gönükmeler;
- b)sesi aýtmak üçin gönükmeler;

Bu iki topar öz aralarynda ysnyşykly baglanyşyklydyr, olaryň iki-si hem eşidiş- aýdyş endiklerini berkitmekde zerurdyr.

- a)diňlemeklige hödürlenýän gönükmeler:

Şeýle gönükmeleriň sany beýle köp däldir (eşidiş endiklerini ösdürmek, esasan, audirlemek-diňlemekligiň üsti bilen amala aşyrylýar). Ýöne olaryň hemmesi fonemalary, intonemalary öwretmäge niýetlenendir. Bu gönükmeler grafiki sütünlere dayanyp, dine dilden yerine ýetirilýär (tekstden peýdalanmak). Mysal, olarda sesleri diňläp, öwrenýän sesimiz aýdylanda, eliňi galdyrmak, jübüt sesi eşidip elini galdyrmak, haçan-da iki meňzeş ses gabat gelende, eliňi galdyrmak, sözlemi diňläp, onda nâçe gezek öwrenilýän ses gabat gelenini aýtmak, sözlemi diňläp, onda nâçe takt we basym barlygyny aýtmak netijelidir. Grafiki sütüni (dayanjy) bar bolan gönükmeleriň şeýle görnüşleri bar:

Mugallymyň aydan sözleriniň (sözlemleri, söz düzümleri) aşagyny çyzmak kiçiräk tejribedir. Onda sözlemiň her sözünü bir hatar aýdýar. Sözdäki haýsy bogna, sözlemdäki haýsy söze basym düşýänini aýdýarlar. Çyzyjaklar bilen pazany belleýärler. (II I). Bu gönükmeler magnitofonyň kömegi bilen hem yerine ýetirilip bilner. Sebäbi ýalňyşsyz yazylan teksti magnitafon birnäçe gezek gaýtalap biler.

- b)sesleri aýtmak boýunça gönükmeler, gaýtadan dikeltmek.

Bu gönükmeler toplumynyň netijeliligi okuwçylaryň öwrenen seslerini gaýtalamaklarynda ýüze çykýar.

Bu gönükmeleriň materialy aýratyn seslerdir, bogunlardyr, söz düzümleridir we sözlemlerdir. 1 Ol görnüş (hemme mysallar bir görnüşde bolýar) deňeşdirmedir. 2. görnüş (hemme mysallar haýsy-da bolsa bir zada garşy goýulýar) 3. olar erkin ýagdaýda bolýar. 1-2 görnüşe degişli gönükmeler türgenleşik funksiýasyny yerine ýetirýär, soňky 3-nji

barlag görnüşinde bolýar/ bu ýagdaýda gönükmeler bilen öňden tanyşmak maksadalaýyk dälär.

Sesleri, bogunlary, sözleri, sözlemleri aýdyň. Olaryň aňladýan manysyna üns beriň. Bu gönükmeler iň esasy şertdir. Mundan başga-da aşakdakylary sanap bolar.

Sözlemlere basym goýmak, pauza(säginme) goýmak, sesli okamak, sözlemlerdäki logiki basymy üýtgetmek boýunça gönükmeler.

Bu ýörite gönükmelerden başga-da sesleri aýtmagy kämilleşdirmek üçin goşgy ýat tutdurmak, dialoglar, proza eserlerinden bölekler aýtdyrmak bolar.

Iş iň beýle görnüşleri iki maksady göz önünde tutýar. 1. Sesleriň ýokary derejede dogry aýdylmagyny gazanmak. 2. Olaryň çalt aýdylmagyny gazanmak .

Şeýlelikde, bu işi iki tapgyra bölýärler. 1-nji tapgyrda mugallym teksti bölekler bölýär. Netijede, okuwçylar teksti dogry okandyklary üçin baha alýarlar. Diňe şondan soň 2-nji tapgyra başlanýar, ýagny teksti (goşgyny, tekstden bölegi) çalt okap bilmegi gazanýar. Teksti çalt ýalnyşsyz okanynda gowy bahanyň goýuljakdygy okuwçylara habar berilýär (mümkinçilik bolsa olar lingafon kabinetlerinde taýýarlansalar gowy bolardy).

Diňe şondan soň goşgyny (tekst, dialog) ýat tutmaklyk öýe ýumuş hökmünde tabşyrylyp bilner.

Sesli okamak, ýat tutmak ýokary derejede dogry okamak öwredilenden soň, öz netijesini berip biler.

Sonuň üçin hem uly bolmadyk goşgulardan, tekstlerden bölekler ýat tutdurylyp bilner.

Şeýlelik bilen, tapgyrlar geçilenden son, ýat tutmak üçin 10-12 setir göwrümlü material tabşyrylyp bilner.

Ýokarda sanalan we şolara meňzeş gönükmeleri okatmagyň ähli basganjalarynda ulanylyp bileris.

Dil ösdürmek gönükmeleri okuwçylarda eşidiş- aýdyş (sesleri) endiklerini ýüze çykarmak üçin ulanylýar.

Okuwçylaryň sözleýşine göz yetirmek üçin fonetik we fonologik ýalňyşlaryna gözegçilik etmek zerurdyr. 1. Sesleriň ýoylup aýdylmagy sözleýşiň hilini peseldýär. 2. Aýdylýan sözlemiň ýoýulmagy, okalýan, aýdylýan sözlemiň mazmunyny düşnüksiz edýär. Şeýlelikde, kabul edilen aproksimasiýa 1-nji ýagdaýda soraglara jogap berilýän wagty ünsden düşürmek rugsat berilýär, fonologik ýalňyşlyklar bolsa sözleýiş diliniň dogry aýdylmagyny bozýar.

19. Iňlis dilinde göýberilýän ýalňyşlyklar

Çağalar baglarynda terbiýelenýän körpeler iňlis dili sapaklarynda, Adatça, göýberýän ýalňyşlaryny şu aşakdaky toparlara bolmek bolar:

- **Ene diliniň täsir etmeginde doreýän ýalňyşlar.**
- **Dürli dilleriň gatyşdyrylyp ulanylmagy.**
- **Meňzeş sözleriň çalşyrylyp aýdylmagy.**
- **Sözlerdäki käbir fonemalaryň çalşyrylyp ya-da duşurilip aýdylmagy.**
- **Aýratyn sözlere derek söz birikmeleriniň ulanylmagy.**
- **Artiklleriň ulanylmagy bilen baglanyşykly göýberilýän ýalňyşlar.**
- **Utgaşma (Assosiasiya) bilen baglanyşykly ýalňyşlar.**

Ene diliniň täsir etmeginde doreýän ýalňyşlar. Iňlis dilini öwretmek prosesinde körpeleriň heniz türkmen we rus dilleriniň ýönekeýje sözlerini hem oňat özlesdirmandikleri yüze çykýar. Mysal üçin, *Tanyşlyk* diýen tema geçilende ,olar *Oraz* diýmegin deregine *Ozar*, *Wepa* diýmegiň deregine *Yepa*, *Haýwanlar*, *guşlar* diýen tema geçilende,

Horaz diýmeginiň deregine *Hozar,ylgaýar* diýmeginiň deregine *yglayár* diýýarler. Fonemalaryň şeýle ýagdaýda ýerleriniň çalşyrylyp aýdylmagy inlis diline hem özüniň zyýanly täsirini ýetirýär.) Mysal üçin, *Nowruz bayramy* diýen tema geçilende, körpeler *Nowruz* diýjek bolup, *Nowzur* diýýarler. *Haywanlar* diýen tema öwrenilende bolsa, ka halatlarda *a dog* sözi *a god ya-da a bog* ýaly aýdylýar.

Şeýle ýagdaýlar bolmaz ýaly, çagalaryň ene dilindäki zerur hasaplanylýan sözleri heniz daşary ýurt dilleri öwrenilip başlanmanka olara oňat öwretmeli Elbetde, Soňra bolsa, daşary ýurt dillerinde öwrenilýän sözleri we söz birikmelerini ta dogry aýdylanda gaýtalap durmak zerurdyr.

Dürli dilleriň gatyşdyrylyp ulanylmagy. Çagalar baglarynda okatmagyň aýratynlyklarynyň biri-de sapaklaryň diňe öwrenilýän dilde geçirilmeginiň zerurlygydyr. Eger-de çagalar bir sapagyň dowamynda iki-üç diliň sözlerini eşidip dursalar, onda olaryň özlери-de gepleşigini gatyşyk ýagdaýda alyp barýarlar. Şeýle ýalňyşlar bolmaz ýaly, geçilen sözleriň ýygy-ýygýdan gaýtalaňyp öwrenilmegini we terjimäniň ulanylmazlygyny gazanmaly tipli ýalňyşlar, ylaýta-da, sapaklary ýygy-ýygýdan göýberýan çagalaryň berýan jogaplarynda Köp gaýtalaňyar. Sebäbi şeýle körpeler gepleşik alnyp barylýan didaktiki ýadyna düşmeýän sözleri ene dilindäki tanyş sözler bilen çalşyryp aydaňlaryny ýeňil görýärler.

Meňzeş sözleriň çalşyrylyp aýdylmagy. Aýdylyşy tayýndan meňzeş bolan Köp sanly sözleriň bir bada berilmegi hem körpeleriň pikirini garjaşdyrýar. Olar şu hili sözleri biri-biri bilen çalşyryp aýdyrlar. Mysal üçin *Oýunjaklar* diýen tema geçilende şeýle sözler öwreniýar: *a doll, a ball, a dog*, we ş.m. Mugallym şeýle sözleriň suratlaryň we zatlaryň üsti bilen mysallarda berk özleşdirilmegini we tapawutlandyrylmagyny gazanmalydyr.

Sözlerdäki käbir fonemalaryň çalşyrylyp ya-da duşurilip aýdylmagy. Täze sözler bilen tanyşdyrylanda we olar soňabaka mysallar arkaly berkidilende fonemalaryň şekilleriniň görkezilmezligi, görüş daýanjynyn bolmazlygy käbir sözleriň nädogry aýdylmagyna sebäp bolýar. Mysal üçin: *sister* ýerine *fifte*, *three* ýerine *fri* we ş.m.

Käbir sözleriň sonky fonemalarynyň galdyrylyp aýdylmagy hem adaty ýagdaýlaryň biridir. Mysal üçin: çagalar *My name* (Meniň adym) diýmegin ýerine bolsa *My na-....*, *My face* (Meniň ýüzüm) diýmegin deregine bolsa *My fa-....* diýärler. şeýle ýalňyşlar bolmaz ýaly, mugallym aýratyn sözleri we söz düzümlerini düşündirende, her bir fonema anyk eşidiler ýaly aýdyp görkezmelidir. Soňra ol geçilen sözleriň we jümleleriň çagalar tarapyndan hor bolup we ýekelikde ýalňyşsyz aýdylmagyny gazanmalydyr.

Aýratyn sözlere derek söz birikmeleriniň ulanylmagy. Köp sanly usulyýetçileriň belleyşi ýaly, çagalar baglarynda we orta mekdepleriň başlangyç synplarynda daşary ýurt dillerini öwretmekde gepleşik birligi hökmünde sözler däl-de, jümleler we sözlemler alynýar. Emma muňa garamazdan, her bir düşünjäniň esasynda ozaly bilen aýratyn sözün ýatandygyny çagalaryň anyna ýetirmek zerurdyr. Eger-de şeýle edilmese, çagalar anyk sözleriň aňladöýan manylaryny söz düzümleriniň üsti bilen bermäge synanyşýarlar. Mysal üçin, *Maşgala* diýen tematik suratda atanyň ya-da enäniň suratyny görkezilip „Who is he? Who is she?“ (Ol kim?) diýip sorasan, çagalaryň käbiri: „This is good morning, father. This is good morning, mother“ - diýip jogap berýär.

Artiklleriň ulanylmagy bilen baglanyşykly göýberilýän ýalňyşlar. Çagalar baglarynda inlis dilini öwrenmäge başlaýançalar korpelerde heniz sanalyan we sanalmaýan atlar, has we jyns atlar hakynda hiç hili düşünje bolmaýar. Şoňa görä-de, inlis dili mugallymy, Adatça, sanalýan atlar bilen näbelli artiklin ulanylýandygyny, sanalmaýan atlar bilen bolsa, ol artiklin ulanylmaýandygyny gysgajyk düşündirýär. Emma muňa garamazdan, Körpeler sanalmaýan atlary aňladyan: bread (çörek), sugar (gant), milk (süyt), butter (yag)... ýaly sözleriň hem onünden näbelli artikli ulanýarlar. şu ýagdaýy nazarda tutup, mugallym diňe bir grammatik kadany düşündirmek we az sanly mysallary getirmek bilen çäklenman, eýsem artiklli we artiklsiz ulanylýan atlaryň gapma-garşy goýlan gonükmelerini çagalara Köprak işlelmelidir.

Utgaşma (Assosiasiya) bilen baglanyşykly ýalňyşlar. Körpeler aňyna assosiasiasynyň hem uly täsir edýändigini bellemek gerek. Mysal üçin, sygryn suratyny görkezip, inlisçe What do you see? diýip sorasaň, çagalar: *I see a cow* diýmegin deregine: *I see a milk* diýip, *sygyr* we *süyt* diýen düşünjeleri hem-de sözleri garysdyrýarlar. şeýle ýagdaý *towuk* we *yumurtga* diýen sözler öwrenilende hem bolup biler.

Elbetde assosiasiya hadysasy diňe bir körpelerde, mekdep okuwçylarynda bolman, eysem talyplarda we uly adamlarda hem bolýar. Şonuň üçin hem ol gepleşikde-de yüze çykyar. Emma muňa garamazdan, şu ýagdaýyň mümkin boldugyça azaldylmagy ugrunda galyşmak gerek. Munuň üçin bolsa mugallym ozaly bilen çalşyrylyp aýdylýan sözleriň manylaryna çagalaryň doly düşünmeklerini we olaryň mysallarda öwrenilmegini gazanmalydyr.

20. Grammatikany öwretmek.

Her diliň fonetikasyny, leksikasyny bileniň bilen hem, şol diliň grammatikasyny bilmezden gepleşik alyp barmak mümkin däl. Meselem: “I saw him booking a ticket” diýen sözlemi grammatikany bilmezden düşündirmek mümkin däl. Ýogsam şu sözlemdäki sözler aýratynlykda alnanda okyja mälim bolmagy-da mümkin. Haçan-da dili öwreniji “complex object” diýen grammatiki hadysany oňat özleşdirse onda ol ýokardaky mysala dogry düşüniş biler we “him booking” söz birikdirmesini çylşyrymly doldurgyç hökmünde kabul edýär. Şonuň üçin hem grammatikany öwrenmekligiň ähmiýeti barada usulyýetçi Pe Roberts özüniň “English sentences” diýen kitabynda şeýle diýip belleýär: “Grammatika-diliň sözlem ýasaýan bölegidir. Eger-de sen iňlis dilinde oňat gepläp bilseň, onda bu seniň iňlis diliniň grammatikasyny oňat özleşdirdigiňdir”.

“Eger-de sözler söz gurluşygynyň kerpiçleri bolsa, grammatika şol kerpiçleri birleşdirmeginiň sementli garyndysydyr”. Sözlemde sözleriň tertibi, söz toparlary, zaman formalary we ş.m. hadysalar diňe grammatikanyň üsti bilen öwrenilýär. Umuman, iňlis dili boýunça orta mekdebiň maksatnamasyny oňat özleşdirilmegi zerur bolan grammatiki materialsyz göz önüne getirmek mümkin däl.

Professor G.W.Rogowa grammatikany üç topara

1.Induktiv grammatika. Bu okuwçylaryň mekdebe barýança öz ene dilinde bolan grammatikany bilýän umumy düşüňjesidir. Okuwçy ol wagtda grammatikanyň sistemasy barada hiç zat bilmeýär.

2.Analitik grammatika. Bu diliň analizini görkezmek bilen, tradition -structurel we transformativ grammatikalara bölünýär.

3.Pedagogik grammatika. Bu okadylmaga hödürlenýän grammatikadyr we şonuň üçin hem sada we düşnükli bolmalydyr. Orta mekdebiň maksatnamasy mekdebi gutarýanlaryň önünde inlis dilini eşidip düşünmek, geplemek, okamak we ýazmak babatynda başarnyklary we endikleri emele getirmekde anyk talaplary goýýar. Okuw maksatnamasynda şeýle diýilýär:“Dili öwrenmekligiň bütin kursunyň dowamynda materialyň mazmuny üýtgemän durmaýar. Düşünjeleriň esasy bölegi sekizinji synpyň ahyryna çenli özleşdirilmelidir. Ýokary synplarda bolsa öňki özleşdirilen amaly endiklerini mundan beýläk kämilleşdirilmegi amala aşyrylýar.

Grammatiki material şu aşakdaky prinsiplerden ugur alyp düzülmelidir:

1.Grammatiki material saýlanyp alnanda onuň ýygy- ýygýdan ulanylyş zerurlygy prinsipi.

2.Materialyň okuwçylaryň ýaş aýratynlygyna gabat gelmek prinsipi we ş.m.

Käbir usulyýetçiler (Gez N.I., Rogowa G.W.) gepleşikde duşýan grammatiki materiala aktiw grammatiki minimum, okaýyşda duş gelýän grammatiki materiala bolsa passiw grammatiki minimum diýip at berýärler. Emma gepleşikde ulanylýan grammatiki materialyň okaýyşda hem duş gelýändigini ýa-da tersine okaýyşda (ulanylýan) duş gelýän grammatiki materialyň gepleşikde hem ulanylyandygyny bellemek gerek.

Türkmen dilinde okadylýan orta mekdepler üçin şu aşakdaky grammatiki materiallary aktiw minimuma goşmak bolar:

I synpda at görkezme, degişlilik, çalyşmasyny, “and” baglaýjysyny, predloglary, “to be”, “to have” işlikleri, ýönekeý habar, sorag, ýüzlenme sözlemleri, artikller, atlaryň, sypatlaryň ulanylyşy, buýruk sözlemleri “can” modal işligi, Present Indeňnite zaman formasy.

II synpda eýesi näbelli sözlemleriň ýasalyşy “It is cold”, “It is warm”, sözlemleriň görnüşleri, and, but ýaly baglaýjylaryň ulanylyşy, atlaryň köplük we birlik sanda aýdylyşy, artikliň ulanylyşy, çalyşmalaryň ulanylyşy.

III synpda artiklleriň ulanylyşy, sypat derejeleri, “as...as, not so...as” deňeşdirme görnüşinde ulanylyşy, “Past Indefinite”, “there are” söz düzümleriniň ulanylyşy. Sorag sözlemleriniň görnüşleri, “can” modal işliginiň öten zamany (could).

IVsynpda when, where, that baglaýjylaryň kömegi bilen ýasalan eýerjeňli goşma sözlemler, “may”, “must” modal işlikleri, the the Future Indeňnite Tense, nämälim çalyşmalar, gaýdym we nämälim at çalyşmalarynyň ulanylyşy, hal derejeleri.

Vsynpda başganyň sözi, Present Indeňnite zamanynyň habar, ýokluk we sorag sözlemlerde ulanylyşy, belli artikller, “to have to”, “to be to” gurluşlaryň ulanylyşy, zamanlaryň ylalaşygy, “ought”, “should”, “need” modal işlikleri.

VI synpda Perfect zaman formasy, “complex object”, Continuous zaman formalary, “Gerund, İnňnitive, Participle işlik formalary, Perfect Continuous zaman formasy.

VII synpda işlikleriň Present, Past, Future Perfect zamanlarda ulanylyşy, “For-complex” gurluşynyň

ulanylyşy. Yokarda agzalan zamanlaryň habar, ýokluk we sorag görnüşleri. Modal işlikleriniň we olaryň deň derejeli çalyşmalarynyň ulanylyşy.

VIII synpda işlikleriň şäriklik we şert görnüşleri, modal işlikleriniň Perfect Indeňnite zamanynda ulanylyşy.

IX synpda complex object, subject, Gerund, ortak işlikleri, absolute participle construction, inversion.

X synpda iňlis dilinde söz ýasalyşynyň usullaryny ulgamlaşdyrmak, işlik formalaryny we zamanlaryny ulgamlaşdyrmak.

(Orta mekdepleriň I-X synplary üçin iňlis dili dersi boýunça okuw maksatnamasy. Aşgabat, 2007.)

Bu ýokarda agzalanlar we başga-da birnäçe grammatiki materiallar gepleşikte, okuwda, ýazuwda ýygy-ýygdydan duşýarlar. Şonuň üçin olary aktiw grammatiki minimum diýip hasaplasa bolar. Emma hemme synplarda diýen ýaly “Polysemy”, “Category of Mood”, “Degrees of comparison of Adverbs”, “complex sentence” ýaly grammatiki hadysalar örän seýrek duşýarlar. Bulary passiw grammatiki minimuma goşmak bolar.

Muňa garamazdan, mugallym şeýle görnüşdäki grammatiki hadysalary okuwçylara okuw prosesinde duş gelen ýerinde düşündirmelidir.

Usuly edebiýatlarda orta mekdeplerde grammatikany öwretmekde şu aşakdakylar ýaly prinsiplere duş gelse bolýar:

- Amaly prinsip.
- Meňzeşlik(analogik) prinsipi.
- Aňlylyk prinsipi.
- Situatiw prinsipi.
- Tapawutlandyrmak (differensial) prinsipi.

Amaly prinsip. Amaly prinsip amala aşyrylanda okuwçylar gös-göni öz okuw gepleşik tejribesi üçin zerur bolan hadysalary öwrenýärler. Iňlis dilini öwrenmekligiň ilkinji günlerinden başlap, okuwçylaryň önünde iňlis gepleşigine düşünmek we ol dilde geplâp bilmeklik talaby goýulýar.

İňlis dili mugallymy diňe grammatika boýunça düşünje bermek bilen çäklenmän, eýsem grammatikany öz tejribesinde olaryň dogry ulanyp bilmeklerini gazanmalydyr.

Meňzeşlik (analogik) prinsipi. Bu prinsipe görä, okuwçylar özlerine mâlim bolan gepleşik grammatiki nusgasy esasynda özbaşdak sözlem düzüp bilmekligi öwrenýärler.

e.g.:Subj+Pred+ Obj

He writes a letter.

Şu ýokarda görkezilen sözlemiň strukturasy esasynda sözle agzalaryny çalşyp, okuwçylar islendik sandaky başga manylary berýän sözlemleri düzmäni öwrenýärler.

e.g.: She reads a book. Aman speaks English we ş.m. Şonuň üçin hem mugallymyň esasy işi okuwçylary ýeterlik derejede sözler we söz düzümleri bilen üpjün etmelidir.

Aňlylyk prinsipi. Okuwçylaryň ünsi täze girizilýän grammatiki hadysa çekilýär. Eger-de synpda görkezme çalyşmalary geçilýän bolsa, onda muny şeýle nygtap düşündirse bolar. I-g: Give me that book! You'll take this book!

Bu prinsipi amala aşyrmagyň ýene bir şerti bilen grammatiki düzgün okuwçylara ene dilinde düşündirilýär.

e.g.: köplük sanda olaryň yzyna “-s”, “-es”, goşulmalary goşulýarlar we[s],[z],[iz] ýaly okalýarlar. Grammatiki kadalar hökman soňunda okuwçylardan soramak üçin berilmän, ony okuwçylaryň tejribede ulanyp bilmeklerini gazanmak üçin şeýle etmek zerur.

Situatiw prinsipi. Bu prinsip berjaý edilende mugallym geçilen grammatiki materiala laýyklykda degerli situasiýany saýlap alýar.

e.g.: “Dowamly Häzirki Zaman” işlik formasyny geçmek üçin şoňa degişli situasiýalary, suratlary ulanmak mümkin.

e-g: Mugallym hereketiň gidişini görkezmek arkaly “I am walking”, “He is writing”, “She is playing in the garden.” we ş.m.

Mugallym situasiýalary (ýagdaýlary) ýatdan hem aýdyp biler. “What will you do tomorrow?”

Tapawutlandyrmak (differensial) prinsipi. Bu prinsipde okuwçylar gepleşik üçin zerur bolan dil materialyny sözleýişde eşidip we aýdyp öwrenýärler. Okaýyş üçin zerur bolan materiala okuwçylar tekstlerde duşýarlar. Şeýle tekstlerde duşýan grammatiki

hadysalary göçürip ýazmagy, olary seljermegi mugallym okuwçylara tabşyryp biler. Mugallym sapaga taýýarlanýarka, okuwçylaryň duşup biläýjek kynçylyklaryny (forma, many, ulanyş, gönükmeler) kesgitleýär we olary ýeňip geçmegiň ýollaryny anyklaýar.

İňlis diliniň grammatikasy özleşdirilende okuwçylaryň tipiki ýalňyşlaryny iki topara bölmek bolar.

1. Okuwçylaryň gepleşikde we ýazuwda goýberýän tipiki ýalňyşlary.

2. Okuwçylaryň okamakda goýberýän ýalňyşlary.

Gepleşikde we ýazuwda duş gelyän tipiki ýalňyşlary hem şu aşakdaky ýagdaýda duşýarlar:

- Sözlemde sözleriň tertibi.
- Artiklleriň ýalňyş ulanylmagy ýa-da düýbünden ulanylmazlygy.
- Predloglaryň nädogry ulanylmagy.
- Zamanlaryň ulanylyşynda goýberilýän ýalňyşlar.
- Zamanlaryň ulanylyşyna nädogry çemeleşmek.

Mugallym grammatiki gönükmeleri kesgitleýän wagtynda okuwçylaryň goýberýän tipiki ýalňyşlaryndan ugur almalydyr. Okuwçylaryň grammatikadan goýberýän ýalňyşlaryny ýok etmekde ýa-da azaltmakda dürli görnüşdäki tekstleriň okalmagynyň uly ähmiýeti bardyr.

Grammatiki materialy öwretmekde şeýle gönükmeler ulanylýarlar.

- Tapyp bilmek gönükmeleri.

- Türgenleşik gönükmeleri.
- Gaýtalamak gönükmeleri.
- Ornuna goýmak gönükmeleri
- Soňuny doldurma gönükmeleri.
- Mugallymyň soraglaryna jogap bermek gönükmeleri.
- Döredijilik gönükmeleri ýa-da gepleşik gönükmeleri.

Grammatiki materialyň okuwçylar tarapyndan düşünişlerini we özleşdirilişini şu aşakdaky usullar arkaly barlamak bolar:

- a) Okuwçynyň diňläň zatlaryny gaýtadan aýdyp bilmekligi.
- b) Okalan teksti okuwçylaryň grammatikany dogry ulanyp aýdyp bilmekleri.
- c) Barlag işleri.

Grammatikanyň öwredilmeginde hem edil diliň beýleki aspektlerindäki (nukdaý-nazarlaryndaky) ýaly

tehniki serişdeler, görkezme esbaplar, işjeň iş usullary mugallym tarapyndan netijeli we maksadalaýyk ornaşdyrylmalydyr. Grammatikanyň özleşdirilmegi sözleşiş, okaýşyň we ýazuwyň aýrylmaz birliginde geçirilmelidir.

Mekdeplerde iňlis dili öwrenilende grammatiki endikler ýörite maksatnama boýunça özleşdirilýär.

Orta mekdeplerde grammatikany öwretmek kommunikativ maksatlary göz önünde tutýar (grammatiki materiallaryň görümi, ol materiallaryň okadylýanlaryň şertlerine gabat gelmegi)

Dil we grammatiki materiallaryň şertli çäklendirmesi birnäçe obýektiv faktorlara daýanýar.

Orta mekdebiň şertlerinde okuwçylaryň öwrenilýän dilin grammatik gurluşyny doly öwretmekde çäklendirilendir (ol dilin giňligine, çylşyrymlylyga salgylanyp), köplenç ýagdaýda iki proses deň bolmaýar: grammatiki hadysalaryň ýat tutulmagy. Bu ýagdaýda ýatdan öwrenmeklik işiň bir etaby bolup durýar.

Grammatikanyn düzgünlerine laýyk gürläp bilmek ýörite maksada gönükdirilen türgenleşigiň üsti bilen amala aşýar. Grammatik materialyň göwrüminiň ulaldylmagy, tejribede görnüşi ýaly, onuň ulanylyşynyň

hiline erbet täsir edýär: okuwçylar iň ýonekeýje sintaksisiň we morfologiýanyň düzgünlerini özleşdirip bilmeýärler. Kommunikatiw (aragatnaşyk) maksatlar esasynda grammatik materialyň çäklendirilmesi köp ahwalatlary ýenilleşdirýär (dilde ginden ösen sinonimiýa bar, bu bolsa artykmaçlyklar döredýär, ylmy dil bilen aýdylanda, diliň baýlyklarynyň azajyk bölegi, iň esasy mögüm bölejigi ulanylýar).

Şonuň üçin hem iňlis dili öwredilende, çäklendirmeleri kabul etmek makasadalaýyk hasap edilýär.

Grammatik minimumyň saýlap almak prinsipleri bardyr.

- ✓ Sözleşiş diliniň ýaýraňlygy.
- ✓ Sowatlylyk göz önünde tutulýan prinsip.
- ✓ Sinonimik grammatik düzgünlere boýun egmeýän hadysalar.

Ýokarky iki prinsipiň 1-nji bilen 2-njiniň grammatik minimuma dine sözleşiş dilinde giňden ulanylýan bölegi alynýar.

Şeýle formalara plusguamperfekt diýilýär. Plusgueparfait, fransuz, iňlis dilinde Past Perfect

diýilýär.) Şonuň üçin beýle ýagdaýlar aktiw we hökmany passiw minimuma girizilýär.

3-nji principe laýyklykda aktiw minimum stilistik gatnaşykdaaky sinonimiki hataryna goşulýar. Bu prinsip ýokardaky iki prinsipiň takyklamasy bolup, grammatik serişdeleriň çäklendirmesidir. Şeýle hem, grammatik minimumyň grammatik ýagdaýlara aktiw hem passiw ýagdaýlary bolyar.

Passiw grammatik minimuma sözleşiş dilinde ulanylyan, okan mahaly okuwçylaryň düşünyän grammatik ýagdaýlary degişli. Göz görtele passiw minimumyň göwrümi aktiwinkiden köpräk bolup biler.

Grammatik materialyň saýlanmagynda esasy zat passiw minimuma degişlidir:

- ✓ Dil stiliniň kitap-ýazuw görnüşiniň ýaýraňlygy prinsipi.
- ✓ Köpmanylylyk prinsipi.

Şu prinsiplere laýyklykda, passiw minimuma dil stiline kitap-ýazuw (kitap dili) hadysalarynyň has giňden ýaýran manylylygy bar bolan hatary girizilýär.

Grammatik material funksional bolmalydyr, ýagny grammatik materiallar leksiki materiallar bilen utgaşmalydyr, olaryň göwrümi sözlemde az bolmaly

däldir. Şeýlelik bilen, sözlem-dil birligi bolýar. Ol sözlem strukturasyň birligini ýüze çykarýar. Bu gurluş morfologik şekiller we ritm-heň bezeg, ýagny kontekstiň kommunikativ(aragatnaşyk serişdesi) funksiýasydyr. Usuly edebiýatlarda köplenç kommunikativ birligi dürli adalgalar bilen aňladýarlar, (dil nusgasy, sözleşiş nusgasy).

“Dil nusgasy” adalgasy dürli lingwistik edebiýatlarda dürli-dürli atlandyrylýar: “Esas nusgalary we olaryň geçiriş görnüşleri”, “gurluş nusgasy”, “sintaktik nusgalar” ýa-da “sözlem nusgalary” diýip atlandyrylýar.

Sözlem nusgasy (A.P. Starkow) mydamalyk dil bilimi bir kada girizilen simwoliki aňlatmalar, düşüňjeleri bolup biler (S+V+O). Şu ýerde S-eýe, V- habar, O-doldurguç. Şu dil nusgasy boýunça dürli sözlemleriň uly köplügi bolup biler. Olar öwrenilýän dilin sintaktiki kadalaryna gabat gelmeli.

A pupil reads a book

Käbir usulyýetçiler (metodistler) dil nusgasy bilen sözleşiş nusgasynyň arasyny tapawutlandyrýarlar.

Sözleşiş nusgasyny aragatnaşyk (kommunikativ) we situatiw dil nusgasy belli bir sözleşiş pursatynda

ýüze çykyar diýýärler we şol ýagdaýda hem dil nusgasy bolup çykyş edýärler diýip usuly edebiýatlarda aýdylýar. Elbetde, dil ýa-ha

situatiw, ýa-da kontekstde bolýar. Ol dil nusgasyndan tapawutlylykda mydama logiki taýdan we hen taýdan kesgitlenýär. Şonuň üçin hem sözleşiş nusgasy dil nusgasyndan tapawutlydyr:

1-njiden, takyk situatiwligi we kontekstual taýdan many dolulygy bilen.

2-njiden, logiki (many) basymlylygy , ritm- heň şekili, sözlemiň görnüşi bilen (habar, ýüzlenme).

3-njiden, takyk morfologik bezeg bilen, sözlem agzalarynyň öwredilýän diliň kadalaryna laýyk bezelişi bilen.

Ýokarda aýdylanlardan netije çykarsak, dil nusgasy, sözleşiş nusgasy biri-birine bagly bolup, biri-birlerini takyklaýandyr. Dil nusgasynyň aýratyn usuly gymmaty- dürli dil aspektlerini birleşdirýänligindedir: grammatik aspekt, leksiki aspekt, fonetiki aspekt (sözleşiş dilinde) ýa-da grafiki aspect (ýazuwda). Şeýle hem dil nusgasynyň gymmatlylygyny öwretmekde sözlem görnüşleriniň sintetik taýdan dogry guralmagyndadyr.

Grammatikany öwretmekde mesele mazmun we grammatiki taýdan gabat gitmegi dogry hasaplanýar.

Usuly gollanmalarda formal we mazmun taýdan öwretmegiň yzygiderliligini saklamagyň möhümdigi görkezilýär. 1-njiden, ýagny struktura-tematik döwürde täze grammatik material tematiki taýdan baglanyşykly öwrenilýär. 2-njiden, ýagny tematik-struktura döwürde esasy üns öňki özleşdirilen gurluş esasyda täze leksika berilýär. 3-njiden temalarda-döwürlerde döredijilik işjeňligi duýulýar. Onda öň özleşdirilenler üçin şert döredilýär we grammatik taýdan utgaşdyrylýar.

Üç garaýyş grammatiki we leksiki arabaglanyşyk meselelerini çözmekde usuly taýdan oňlanmaýar:

1. Dil materiallarynyň toplumlaýyn öwredilmegine pes baha bermek garaýyşy (grammatika bilen leksikany aýra-aýra öwrenmek)

2. Leksikanyň we grammatikanyň bile öwrenilmegini inkär edýän garaýyş.

3. Grammatiki we leksiki materiallary haýsy hem bolsa birine salgylanmak garaýşy.

Ýokarda belleýşimiz ýaly, grammatik material grammatikany öwretmekde möhüm rol oýnaýar (gürlemekde, diňlemekde, okamakda, ýazmakda).

Okuw işiniň gidişinde peýdalanylýan tekstlere

- Tekstleriň mazmunynyň many taýdan durnuklylygy we olaryň syýasy - terbiýeçilik gymmatlylygy. Iňlis dilinde peýdalanylýan tekstler okuwçylaryň watançylyk, ynsanperwerlik ruhda, ideýa - syýasy taýdan kämil derejede terbiýelenmegine gulluk etmelidir.
- Tekstleriň aň ýetirijilik gymmatlygy we olaryň ylmylygy.

Tekstler dili öwrenilýän ýurt we onuň halky barada materiallary , şeýle-de, adamzadyň ýaşaýşynyň diirli taraplary barada maglumatlary öz içine almalydyr

- Tekstleriň mazmunynyň okuwçylaryň ýaşlaryna we gyzyklanmalaryna laýyklygy.
- Okuwçylaryň ýada beýleki ýaş toparlaryň tekstleriň öňünde mazmunynyň ähmiýeti bolmalydyr, olaryň intellektual ösüşiniň derejesine laýyk gelmelidir we olaryň aň ýetirijilik we emosional talaplaryna jogap bermelidir.

Okaýyş hemişe onuň haýsydyr bir anyk görnüşinde amala aşyrylýar. Okatmagyň hut şol wagt üstünde işlenilýän görnüşinden okuwçynyň peýdalanyň bilmegi üçin hödürlenlen tekst uly ähmiýete eýedir.

21. Iňlis dili sapaklarynda çeper eserleri okamagyň usullary.

Çagalary çeper eserler bilen tanyşdyrmagyň esasy maksady. Çeper eserleriň üsti bilen çagalaryň estetiki taýdan ösüşini gazanmak. Çagalaryň ýadyny, aňyny, pikirleniş ukyplaryny, düşüňjeliligini

ösdürmekde çeper eserleriň orny. Çeper eserleriň üsti bilen çagalaryň çeper sözleşişini kemala getirmek. Sahnaly oýunlaryň üsti bilen çagalaryň döredijiligini ösdürmek. Çeper eserleri diňletmek arkaly çagalaryň inlis dilindäki sözleri, sözlemleri dogry kabul edip bilmek, soraglara jogap berip bilmek başarnyklaryny ösdürmek.

Çeper eserler bilen tanyşdyrmagyň usullary: teksti doly okap bermek, gürrüň bermek, gysgajyk goşgulary ýatdan aýdyp bermek. Çagalaryň bilýän eserleriniň üsti bilen didaktiki oýunlary we edebi wiktorialary guramak.

Amaly iş :

Çagalaryň söz baýlygyny we sözleşiş (gepleýiş) endiklerini ösdürmekde çeper eserlerden we oýunlardan peýdalanmak.

22. Leksikany öwretmek

Inlis diliniň sözlerini özleşdirmezden, onuň beýleki aspektlerini öwrenmek mümkin däl. Orta mekdepleriň okuw maksatnamasynda inlis dilini öwrenmeklige az sagat berilýänligi üçin bu ders boýunça geçirilýän synpdan daşary işleriň roluny ýokarlandyrmak gerek. Şol geçirilmeli işlerde okuwçylaryň işjeňligini gazanmaly, tehniki serişdeleriň we görkezme esbaplaryň giňden ulanylmagyny ýola goýmaly. Inlis dilini öwretmekligiň bütün dowamynda özleşdirilmeli sözleriň düzümleriniň, aňlatmalaryň mukdary mekdep meýilnamasynda berilýär we olaryň özleşdirilişi mugallymyň ulanýan iş usullarynyň netijeliligine baglydyr. Eger-de geçirilen eksperimental (tejribe) işleriň netijesine salgylansak, hut bir mekdepde-de okaýan bir parallel okaýan synplaryň okuwçylarynyň hem söz baýlyklarynyň hil taýdan-da, mukdar taýdan-da tapawutlanýandygyny görmek bolýar. Leksiki material saýlanyp alnanda ukyplylyklary we başarnyklary nazarda tutulýar. Sözleriň öwredilmeginde in öňdebaryjy usullar ulanylmalydyr.

Öwrenmeli leksikany saýlap almakda şu prinsipleriň nazarda tutulmagyny dürli ýurtlaryň usulyýetçileri Torn Daýk, Torn Bi (ABŞ), Garl Palmer (Ýaponiýa), M.Uest (Hindistan), Riçards, Ogden (Angliýa), Rahmanow I.W., Buh Binder (Russiýa) we beýlekiler kesgitlediler. Bu prinsipler şulardan ybaratdyr:

- 1) sözleriň ýygy-ýygýdan duşmagynyň zerurlygy prinsipi;
- 2) sada düzümlü aňsat sözler (öwretmek prinsipi);
- 3) ýazuwda we dilde stili boýunça tapawutlanmazlyk prinsipi;
- 4) maksatnama boýunça hödürilenilýän möhüm temalary beýan edip bilmek prinsipi;
- 5) söz ýasaýjy we söz üýtgediji goşulmalary ýeňillik bilen kabul edip bilmek prinsipi.

Aýry-aýry usulyýetçiler geplemek üçin gepleşik leksikasy, okamak üçin bolsa okaýyş leksikasy gerek diýip tassyklaýarlar. Emma bu pikir bilen doly ylalaşmak bolmaz. Sebäbi, şol bir sözün gepleşikde-de we okaýyşda-da bir wagtyň özünde duşmagy mümkin. Okuwçylaryň mekdepe öleşdiren ähli sözlük zapasy (gory) inlis dilini durmuşda ulanyp bilmek üçin berk esas bolup hyzmat etmelidir. Orta mekdebi gutarýan okuwçylaryň 3000-3500 sany leksiki birligi öleşdirmelidigini okuw maksatnamasy talap edip goýýar. Yagny bu:

I-synpda -100-150 söz birligi

II-synpda -250-270 söz birligi

III-synpda 250-300 söz birligi (3 ýylda 800-e golaý

söz) IV-synpda 350-400 söz birligi (4 ýylyň dowamynda 1000 söz)

V-synpda 400 söz birligi. Synpyň ahyrynda 1500 söz

VI-synpda 400 söz birligi. Synpyň ahyrynda 2000 söz

VII-synpda 400 söz birligi. Synpyň ahyrynda 2500 söz

Vni-synpda 350 söz birligi. Synpyň ahyrynda 2700 söz

IX-synpda 450 söz birligi. Synpyň ahyrynda 3000 söz

X-synpda 450 söz birligi. Synpyň ahyrynda 3500 söz

(Orta mekdepleriň I-X- synplary üçin inilis dili dersi boýunça okuw maksatnamasy. Aşgabat, 2007.)

Aktiwi leksiki minimum azyndan okuwçylaryň gündelik gepleşiginde, okuwynda, ýazuwynda ulanýan sözleri bolsalar, passiw leksiki minimum olaryň synpndan daşary okaýan kitaplarynda, gazet-zurnallarda, radioda we telewideniýede duşýan sözlerdir. Emma şonda-da okuwçylar passiw leksikany hem oňat özleşdirmelidirler. Mugallym hem onuň üçin dürli usullary ulanmalydyr. Köplenç ýagdaýlarda mekdebi tamamlanlaryň sözlük zapasy(gory)garyp bolýar. Bu bolsa diňe bir öwrenmeklik üçin hödürlenýän leksikanyň mukdarynyň köplüğine bagly bolman, eýsem, köp ýagdaýda sözleri öwretmekde mugallamyň ulanýan usullaryna baglydyr. Köp halatlarda okuwçylara izolirlenen (aýry-aýry) sözler berilýär. Olary bolsa okuwçylar tiz ýatdan çykarýarlar. Şonuň üçin hem täze temada berilen sözler mysallaryň üsti bilen berkidilmelidir.

Sözler adamzat aragatnaşygynyň serişdesi bolan diliň elementleridir. Sözleriň diňe özleri aýratynlykda aragatnaşyk serişdesi bolman, olar bu funksiýany sözleme girenlerinde amala aşyryýarlar. Şonuň üçin hem Çarlz Friz: “sözler aýratynlykda many bermän sözlem içinde doly many eýe bolýar” diýip aýdýar. Bu pikiri alymlar N. I. Žinkin, I. A. Gruzinskaya dagy hem aýdýarlar. Bularyň 2-si bu barada şeýle diýýär: “Söz diňe gepleşik kompleksinde beýleki sözleriň gurşap almagynda ýaşaýar we ösýär. Şu nukdaý nazardan ugur almak bilen mugallym täze öwredilýän sözlerden sözlemler içinde mysal getirip düşündirilmelidir. Sözleri öwretmekde okuwçylaryň sözleýiş we eşidiş organlary işjeň işlemelidirler. Sözleri öwredende mugallym ilki olary özi aýratynlykda we mysallarda aýdyp berýär. Soňra bolsa şeýle edilmegini okuwçylardan talap edýär. Lingwistik(dil hakyndaky ylym) nukdaý nazardan bir söz beýleki sözler bilen ses, many gepleşik we ulanyş babatlarynda baglanyşýarlar. Täze sözleri öwretmekde esasan 3 döwrüň bardygyny bellemek gerekdir.

Pedagogiki bölünişi:

- Täze sözleri düşündirmek
- Olary berkitmek
- Gaýtalamak

I-nji döwürde mugallym okuwçylara şol sözün ýazylyşy okalyşy, manysy bilen tanyşdyrýar. Psihologiki nukdaýnazardan okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna olaryň bilim derejelerine, öwredilýän diliň aňsat-kynlygyna seredip, ol sözi ýazyp, okap we görkezme esbaplarda ulanyp, mugallym düşündirýär. Täze geçilen sözlere degişli materiallar, tehniki serişdeler arkaly geçilmeli gönükmeler işlenilmeli. Mugallym her gezekki geçilýän täze sözleri okuwçylaryň sözlük depderine geçirilmegini gazanmalydyr. Täze sözleri berkitmek we gaýtalamak üçin okuwçylara ýazuw we dil üsti bilen özbaşdak ýerine ýetirer ýaly dürli gönükmeler tabşyrylýar. Synpda mugallymyň ýolbaşçylygynda işlenilýän gönükmeler kyn bolsa, öýe berilýän gönükmeler bolsa, ýeňilräk bolmalydyr.

Diliň leksikasy düşündirilende aşakdaky ýaly görkezme esbaplary giňden ulanylmak ähmiýetlidir.

- Görüş arkaly ulanylýan görkezme esbaplar (söz serişdelerine degişli bolan suratly görkezme esbaplar, tablisada çyzgylar we ş.m.;
- Eşidiş esbaplary (magnitofonda ýazgylary diňlemek);
- Eşidiş esbaplar (çeper kinofragmentleri görüp söz serişdeliriniňjanly gepleşikde ulanylyşyna syn etmek we öwrenmek);

Şeýlelikde, okuwçylar leksikany öwrenmek arkaly diliň esasy birlikleriniň biri bolan söz we onuň manysy bilen tanyşýarlar, dil leksikasynyň baýlaşyş çeşmelerini bilýärler. Bu bolsa, olaryň inlis diliniň grammatikasyny, sintaksisini çuňňur öwrenmegine ýardam edýär. Okuwçylaryň leksika boýunça alan bilimleri olaryň çeper sözleýşini, tekst düzülenide degişli sözleri saýlap almak, sözlemleri manyly düzmek

endiklerini, sözlükler bilen işlemek ukyplaryny ýüze çykarýar, çagalaryň öwrenilýän diliň dil aýratynlyklary bilen tanyş bolmagy üçin şertler bilen üpjün edilýär.

Sözleriň manysyny düşündirmeklik 2 usul boýunça amala aşyrylýar.

- Göni usul
- Terjime usuly

Göni usul bir anyk zadyň adyny ýa-da gymyldy-hereketi aňladýan sözleriň manysyny terjemesiz açyp görkezmek üçin ulanylýar. Göni usul şu aşakdaky usullar arkaly sözleriň manysyny açyk düşündirmegi aňladýar.

- Görkezme

Munda belli bir düşüňjani aňladýan jisimiň özi ýa-da suraty okuwçylara görkezilýär.

- Kesgitleme (deñnition)

Bu ýerde belli bir düşüňjani aňladýan predmet sözme - söz beýan edilýär.

E.g: A pen is a thing we write with

- Antonimleri (garşydaş manyly sözler), sinonimleri (manydaş sözler) ulanmak

Bu ýerde berlen sözüň garşydaş manyly ýa-da meňzeş manyly sözünü tapmak.

E.g: big-small , white-black, to come-to go, hand-arm, little-small

- Kontekstler arkaly düşündirmek

E.g: William Shakespeare was born in 1564.

- Hereket, mimika arkaly düşündirmek

E.g: to laugh, to walk, to write, to read ýaly işlikleri şu usul boýunça düşündirmek gowy netije berýär.

- Situasiýalardan (durmuşy mysallardan) peýdalanmak

Bu usul arkaly “To go shopping”, to have a breakfast”, “on train” ýaly aňlatmalary öwretmek peýdalydyr. Emma muňa garamazdan, sözleri düşündirmekde mydama göni usul bilen çâklenip bolmaz. Professor G.W. Rogowa dürli usullaryny ulanmagy maslahat berýär. Onuň pikiriçe, pes synplarda sözleri görkezip öwretmek, orta we ýokary düzgünlerde hereket üsti bilen düşündirmek, emma terjime usulyny bolsa hemme synplarda (esasan hem ýokary synplarda) ulanmaklyk maksada laýyk hasaplanýar. Emma şeýle bolsa-da, ähli synplarda hem zerurlyk ýüze çykanda bu usullary arabaglanyşykly ulanmak bolar.

Täze sözleriň manysyny düşündirmegiň usullaryny saýlap almakda şu aşakdaky faktorlara (sebäplere) baglydyr.

I.Psihologik faktorlar:

a) okuwçylaryň ýaşı. (Meselem: ýaşrak boldugyça göni metod degerli hasap edilýär)

b) Okuwçylaryň aňly- düşünjeliliginiň derejesi.

II.Pedagogik faktorlar.

A)Okatmagyň döwürleri - başlangyç, orta, ýokary,

b)Synpyň okuwçylarynyň sany.

Eger-de okuwçy sany köp bolsa onda terjime usuly peýdaly.

ç) berlen wagtyň mukdary

(wagt az bolsa terjime usuly peýdaly)

d) mugallymyň günär derejesi

Göni usul köp tejribäni talap edýär.

III.Lingwistik faktorlar.

a) Sözleriň anyk ýa-da abstrakt (hyýaly) many aňlatmagy.

(Elbetde, sözler abstrakt (hyýaly)many aňlatsalar, terjime metody ýerliklidir).

b) Öwrenilýän sözün semantiki (many aňladyş)meýdany

(Ol söz okuwçylaryň ene dilinde barmy ýa-da ýok)

Täze sözleri öwretmekde mugallym okuwçylaryň sözlük bilen işläp bilmegini gazanmalydyr. Hatda onuň özi hem sözlüklere we ş.m. gollanmalary peýdalanmakdan çekinmeli däldir. Ol şeýle etmek bilen öz üstünde yzygiderli we irginsiz işleýändigini

okuwçylara görkezýär. Bu babatda görnükli inlis usulyýetçisi G. Palmeriň “Dili öwrenmegiň başlangyjy bolsa-da, ahyry ýokdur” diýendigini ýatlamak ýerliklidir.

Sözleri ýatda berk ornaşdyrmak (özleşdirmek) üçin dürli görnüşli gönükmeleri işlemek zerurdyr. Sözleri berkitmegiň in gowy usuly olary ýygy-ýygydan tejribede ulanyp durmakdyr. Şonuň üçin hem mugallym şol işlerde duşajak dürli iş görnüşlerini okuwçylar bilen geçirmelidir. Sözleri berkitmek üçin

umumy we ýörite gönükmeleri ýerine ýetirmek bolar.

1. Umumy gönükmeler bolanda mugallym täze sözleri sözlemleriň içinde özi getirip we okuwçylara hem olary öz sözlemleriniň içinde öwredýär. Bu ýerde okuwçylar diňe täze sözleri öwrenmän, eýsem özleriniň gepleşik endiklerini hem ösdürýärler. Umumy gönükmelerde şu aşakdaky iş görnüşlerini ýerine ýetirmek bolar:

a) Sözlemlerde täze sözleri tapmak.

b) İçinde täze sözleri bolan sözlemleri mugallymyň yzy bilen gaýtalamak.

c) Täze sözleri ulanyp özbaşdak sözlem düzmek.

d) Mugallym bilen okuwçylaryň, ýa-da okuwçy bilen okuwçylaryň arasynda täze sözleri ulanyp, sorag - jogap işlerini gazanmak.

F Yörite gönükmeleriň hem şu aşakdaky görnüşleri bolup biler.

a. Sözleriň sinonimlerini tapmak.

b. Sözleriň antonimlerini tapmak.

c. Suffiksleri goşup başga söz toparlaryny ýasamak.

d. Kesgitlemeleriň jogabyny tapmak.

e. Köp nokatlaryň ýerini doldurmak we ş.m.

Tâze sözleri berkitmekde şu aşakdakylary zerur serişde hasaplamak bolar.

Synp tagtasy.

Dürli görnüşdäki suratlar.

Diapozitiwler, diafilmler.

Kartalar we çyzgylar.

Predmetler.

Geçilýän sözleriň okuwçylar tarapyndan nähili özleşdirilendigini kesgitlemek üçin şu aşakdaky işleri geçirmek bolar.

1. Spelling. (sözlük ýazdyrmasy)

2. Diktant.(ýazdyrma)

3. Terjime işi.

4. Antonim-sinonimleri tapmak.

5. Berlen sözleri ulanyp sözlem düzmek. Sözlük düzümi , söz we onuň manysy öwredilýän döwürde okuwçylar söz we onuň manylaryny öwrenende şu aşakdaky ýaly dilden we ýazuwdan ýerine ýetirilýän gönükmeleri ulansa bolar.

1-nji gönükme.

Aşakdaky ýazgyny diňläň we anyklaň:

a)Sözi we söz düzümlerini biri- birinden tapawutlandyryň.

b)Haýsy sözleri gündelik durmuşda ulanýarsyňyz?

c)Haýsy sözler zady aňladýar.

d)Haýsy sözler zadyň hereketini aňladýar. We know the clouds are made of water, and water can exist in the air in many different forms. When the water forms a cloud, it is in the form of drops, like drops which form our breath on a cold winter day.

2-nji gönükme.

a) Berlen mazmunly suratdaky zatlary atlandyry.

b) Suratdaky zatlaryň alamatlaryny aňladýan sözleri aýt.

c) Suratdaky zatlaryň hereketini aňladýan

sözleri aýt.

3-nji gönükme.

a) Aşakdakyýazgyny oka, oňa sözbaşy goýmaly.

Ýaz paslynyň gelmegi bilen mekdep bagynda edilmeli işler köpeldi. Dynç günü Aman öz synpdaş ýoldaşlary bilen mekdep bagyna işlemäge geldiler. Oglanlaryň birnäçesi baglaryň düýbüni ýumşatmak bilen meşgul. Gyzlaryň birnäçesi gül ekmeklige, birnäçesi bolsa agaç nahallaryny oturtmaklyk işine kömekleşip ýörler.

Okuwçylaryň her biri öz ýerine ýetirmeli borçlaryny duýýarlar we işe jogapkärçilikli çemeleşýärler.

Hä diýmän tomus geler we mekdep bagyndaky miweli agaçlaryň miweleri bişip özüniň datly tagamlary bilen çagajyklara lezzet berer.

4-nji gönükme.

Aşakdaky temalar boýunça kiçi göwrümlü tekst düzüň:

“Biziň maşgalamyz”, “Meniň dostum”, “Meniň iş günüm”, “Haýwanat bagynda”.

5-nji gönükme.

Çeper eserden bir tekst alyp ony sesli okaň we mazmunyny teswirläň.

Şeýlelikde, orta mekdeplerde okuwçylara söz we onuň manysy öwredilende olarda şeýle taraplar kämilleşýär:

1. Okalan we eşidilen her bir sözün manysyna çalt düşünmek , ondan tiz netije çykarmak başarnyklary ösýär.

2. Aragatnaşykda sözleri öz manylary boýunça ulanyp bilmek başarnyklary we ukyplary ösýär.

3. Sözlere many öwürşgin berip, öz pikiriňi çeper beýan etmek ukuby döreýär, çeper sözlülige bolan höwesini artýar.

4. Çeper eserleri okamak höwesini artdyryar.

Leksika - söz, sözlem baradaky ylymdyr. Häzirki zaman dil bilimi ylymda dili köp bölümlere bölüp öwrenýärler. Her bölüme-de aýratyn

üns we häsiýetlendirme bermek bilen özleşdirýärler. Leksikada bizi gyzyklandyryýan birlikler bu: söz, sözlem we söz diizümleridir.

Orta mekdeplerde çagalar şu birlikleriň manysyna düşüňip, olary sözleşişde dogry ulanmagy, dogry eşitmegi başarmalydyrlar.

Sözleşşi ösdürmekde sözlemleri, sözleri, söz düzümlerini dogry okamak we ýazmak zerurdyr. Täze öwrenilen söz bilen, öňki özleşdirilen sözleri baglanyşdyrmany başarmaklyk zerurdyr. Mundan başga- da kömekçi sözleri bilen (baglaýjylar, ümlükler, köp ulanylýan ýönekeý sözler)esasy sözleri baglanyşdyrmagy başarmaly. Antonimleri we sinonimleri ulanmakda olary many taýdan dogry saýlamagy başarmaly.Sözleri,sözlemleri, söz düzümlerini gysgaltmagy ýa-da ýaýbaň ulanmagy başarmaly.

Gürrüň berýän ýa-da gepleýän adamyň sözlerine ol esasy dil bolanyňa garamazdan,çalt düşünmeklik möhümdir. Gepleşikde, sözleşişde sözleri dogry ulanmaklyk zerurdyr. İňlis dilini özleşdirmekde ýokarda agzalan ýagdaýlar hökmanydyr.

Dil öwrenmekde, dilde giňden ulanylýan serişdeleriň biri hem ses ýazgylarydyr.Häzirki zamanda tehnikalaryň üsti bilen dil öwrenmekde ses ýazgylary giňden peýdalanylýar.

23. İnlis dilini öwretmekde görkezme esbaplaryň ähmiýeti

İnlis dilini öwretmekde görkezme esbaplaryň ähmiýeti we görnüşleri. Natural we şekilli görkezme esbaplar. Görkezme esbaplaryň üsti bilen sözlük üstünde işlemegiň usullary we tärleri.

Görkezme esbaplar arkaly çagalaryň söz goruny artdyrmak. Predmetleriň hilini we häsiýetini görkezýän görkezme esbaplaryň üsti bilen dürli sözleri öwretmek, umumylaşdyrmak we ol sözleri dogry ulanyp bilmeklerini gazanmak.

Usuly tärleri. Görkezilýän we paýlanyp berilýän esbaplary ulanmak. Sorag bermek, surat görkezmek, düşündirmek, predmetleri deňeşdirmek. Uly we mekdebe taýýarlaýyş toparlarda sapaklary guramakda ulanylýan görkezme esbaplaryň görnüşleri.

Görkezme esbaplar arkaly leksiki gönükmeleri geçirmek. Çagalara reňkler barada düşünje bermekde reňkli suratlaryň ähmiýeti. Suratlara syn etmek boýunça sözlük işini guramagyň, reňkleri dogry aýtmagy öwretmegiň tärleri.

Leksiki gönükmeler bilen işlemegiň usulyna degişli görkezme esbaplar.

Görkezme esbaplar arkaly çagalaryň söz goruny ösdürmekde mugallymyň orny. Maksatnamanyň hemme bölümleri boýunça guralýan sapaklarda görkezme esbaplardan peýdalanmak arkaly çagalaryň söz goruny baýlaşdyrmak.

Amaly iş:

Çagalar bagynda inlis dili sapagyna gatnaşmak. Sapagy seljermek – 2 sag.

Suratlar we oýnawaçlar bilen guralýan öwrediji oýunlary geçirmek. Uly we mekdebe taýýarlaýyş toparlary üçin owrediji gönükmeleri düzmeklige, söz goruny baýlaşdyrmaklyga degişli görkezme esbaplar taýýarlamak.

“Eşiden deň bolmaz, gören göz bilen” diýen pähimiň manysyna

laýyklykda çagalaryň ýaş aýratynlyklaryny göz önünde tutup, çagalar bagynda ylym-bilim bermekde görkezme esbaplaryň ähmiýeti uludyr.

Haýsy-da bolsa, bir dili öwrenmek üçin Mugallymyň usuly taýýarlygynyň, okuw serişdeleri bilen üpjünçiliginiň ýokary derejede bolmagy zerurdyr.

Çagalar baglarynda iňlis dilini okatmakda goýlan maksatlara ýetmek üçin, dürli serişdeler ulanylýar. Olar usuly gollanmalarda şu aşakdaky ýaly kesgitlenilýär:

Okuw-terbiýeçilik işindäki orny boýunça *kömekçi serişdelere*;

Kime niýetlenenligi boýunça—*mugallyma* ya-da *okuwça*;

Maglumatlaryň nähili usul bilen işleýändigini göz önünde tutmak boýunça, *eşidiş-görüş*;

Tehniki serişdeler — *tehniki* we *tehniki däl serişdelere* bölünýär.

Okuw serişdelerini-esasy we kömekçi serişdelere böleňde, esasy serişdelere okuw-usuly topluma girýän kitaplar, okuw kitaby, usuly gollanmalar we ş.m. degişlidir.

Çagalar bagynda çagalara daşary ýurt dilini öwretmek üçin, kömekçi serişdeler: suratlar, predmetler, oýnawaçlar, tablisalar, paýlaýyş materiallar - illýustrirlenen we illyustrirlenmedik yumuşly soragnamalar ulanylýar.

Iňlis dili boýunça didaktiki materiallary toplamak, olaryň aglabasyny elde yasamak, çagalar Köpçüligini bu işe çekmek, sapagy döwrüň talabyna laýyk gyzykly we durmuş bilen baglansykly guramaçy gazanmak zerurdyr. Munuň üçin, daşary ýurt dili otaglaryny görkezme esbaplar we tehniki serişdeler bilen abzallaşdyrmaga aýratyn üns bermeli. Sapagy okuw görkezme esbaply, tehniki serişdeli geçmek dil materialyny netijeli düşündirmegiň esasy ýoly hasaplanýar. Ol çagalaryň sapaga işjeň gatnaşmagyna ýardam edýär. Çagalar bir wagtyň özünde berilýän maglumatlary hem gözleri bilen görýärler hem gulaklary bilen eşidýärler. Bu bolsa geçilýän sapaklaryň çagalar üçin düşnukli, aýdyň bolmagyna alyp barýar. Sapakda görkezme esbaplar, tehniki serişdeler

peýdalanylsa, çagalary täze geçilen temany çalt özleşdirýärler. Bu bolsa in wajyp ýörelgeleriň biridir.

Görkezme esbaplarynyň dürli endikleri ele almakda hem-de terbiýeçilik jahtden ähmiýeti uludyr. Daşary ýurt çagalary bilen dostlukly aragatnaşyk etmek, hat alyşmak ýaly pikirleri oňe sürýän suratlary ulanmak (iki çaganyň sorag-jogap alşyp oturan suraty) ya-da „Meniň maşgalam” diýen temany geçenimizde leksikany gaýtalamagyň, sorag-jogap alyşmagyň ähmiýeti biçak uludyr.

Okuw-görkezme esbaplary diňe nazary düşüňjeleri özleşdirmegi aňsatlaşdyrmak bilen çäklenmän, çagalaryň alan bilimlerine durmuş bilen baglanyşykly akyl ýetirmeklerine ýardam edýär. Okuw-görkezme esbaplary çagalaryň bilimleri has çuňňur özleşdirmäge bolan höwesini ýokarlandyýar.

Çaga baş sany nätanyş sözi öwretjek bolsaňyz, ol ony öwrenjek bolup örän Köp kynçylyklary çeker. Eger-de siz şeýle sözleriň on ikisini suratlaryň üsti bilen baglanyşdyryp öwretseňiz, onda çaga ony yüzüniň ugruna öwrenip gider” ýa-da „Birden ukyply iki sany çaga edil şol bir wakanyň özünde: birine suratlar boýunça, Beýlekisine suratsyz gürrüň arkaly öwredeniňizde, çaga üçin suratyň nähili ähmiýetiniň bardygyny siz şol wagt görersiňiz” diýip, beýik pedagog K.D.Uşinskiy örän ýerlikli belläpdir. Akyl işleri bolan ünsi, ýady kabul etmegi we ş.m. ösdürmekde hem okuw-görkezme esbaplaryň ähmiýeti örän uludyr. Okuw-görkezme esbapy çagalaryň ünsüni jemlemäge ýardam edýär.

Okuw-görkezme esbaplary bilen işlemegi usullary dürli-dürlüdir. Şonuň üçin hem bu barada aýratyn durlup geçilse, maksada laýyk bolar. Ýöne bir zady welin bellemeli. Käbir mugallymlar gowudan-gowusyny etjek bolup, sapakda görkezme esbaplary aşa köp ulanýarlar. Bu bolsa hemişe islendik netijäni berip durmaýar. Sebäbi çagalaryň ünsi birsyhly bir görkezme esbapdan beýleka çekilip durulmagy olary ýadadýar, pikirlerini bolsa esasy temadan sowýar.

Şeýlelikde öwredilýän temalaryň çagalaryň Aňly düşüňjeli

özleşdirmeklerinde, alan bilimleriniň ýatlarynda berk galmagynda görkezme esbaplary ulanmak ähmiýetlidir.

Interaktiw usulyň ähmiýeti. Ýurdumyzyň bilim ulgamynda amala aşyrylýan düýpli özgertmeler her bir bilim işgärinden jogapkärçiligi talap edýär. Öz işine berlen, tejribeli mugallymlar geçýän her bir sapagyny ozalkylary bilen berk baglanyşdyrmagy başarar. Bu bolsa bilim bermekde yzygiderliligiň saklanylmagyna, talyplaryň düşnükli bilim almaklaryna täsir edýär. Biziň öwrediji maksatnamamyz ulanylanda hem bu ýagdaý hökman göz önünde tutulmalydyr. Şeýle edilse, interaktiw usul we multimediyä tehnologiýalary barada nazary we amaly maglumatlar özleşdirilenden soňra, bu düşüňjeleri okuw ulgamynda ulanmak uly bir kynçylygy döretmeýär. Dürli görnüşli kompýuter tanyşdyrylyşlaryny, kompýuter bilen öwredilýän sapagy, öwrediji okuwlary, awtomatlaşdyrylan okadyjy ulgamlary döretmek üçin şu işiň başynda getirilen alty sany ugrukdyryjy görkezmäni ýerine ýetirmegi zerur hasap edýäris.

Dersiň temasyňy saýlap almak mugallymyň özüne bagly bolup, eger mugallym dersi okatmakda interaktiw usuly ulanýan bolsa, onda ol talyplar bilen bileleşip işläri ýaly maglumatlary (soraglary, testleri, suratlary, çyzgylary we ş.m.) saýlamaly.

Hormatly Prezidentimiziň Atalyk aladalary bilen ýokary we orta okuw mekdepleri iň täze kompýuter we maglumatlar tehnologiýalary bilen doly üpjün edildi. Interaktiw usuly ulanmak bilen guralýan sapakda kompýuterleriň mümkinçiliklerinden peýdalanmak oňat netijeleri berýär.

Häzirki döwürde internet ulgamy hemmelere elýeterli bolany üçin ýokardaky görnüş i interaktiw usul özüniň doly manysyny berer ýaly edip görkezip bolar.

Bu görnüş aralykdan dolandyrmagy öz içine almak bilen, häzirki wagtda okuw ulgamynda interaktiw usulyň ulanylyşyny häsiýetlendirýär. Interaktiw okuw usulynda sapak guralanda, multimediyä

tehnologiýalaryny ulanmak, birinjiden, wagty tygşytlamaga, ikinjiden bolsa, sapagyň netijeliligini ýokarlandyrmaga ýardam edýär.

Multimediýa - bu:

- dürli görnüşli maglumatlary özgertmegiň tertibini, işini we ulanylyşyny şöhlelendirýän tehnologiýadyr;
- dürli görnüşli maglumatlary birleşdirip ulanmagyň we özgertmegiň tehnologiýalary esasynda döredilen ätiýaçlykdyr;
- dürli görnüşli maglumatlary birleşdirip ulanmagyň we özgertmegiň tehnologiýalary esasynda döredilen kompýuteriň maksatnama üpjünçiligidir;
- maksatnamalaryň dürli görnüşleri bilen işlemäge
- wizual (tekst, graňka), şeýle-de hereketli (ses, aýdym, wideo görnüşler, animasiýalar we ş.m.) maglumatlary özünde jemleýän maglumatlaryň aýratyn görnüşidir.

Ähli zatlaryň esasynda maglumat (informasiýa) düşünjesi ýatýar. Adam maglumatlary duýuş organlarynyň üsti bilen syzýar, duýýar we merkezi nerw ulgamy - beýni arkaly ol maglumatlary saklaýar we özgerdýär. Adam pikirlenýär, hasaplaýar, gepleýär, diňleýär, okaýar we ýazýar. Şunlukda, ol hemişe maglumatlar bilen iş salyşýar. Maglumatlar diňe bir giňişlikde däl-de, eýsem wagt boýunça hem ýaýraýarlar. Informasiýa sözünüň özi irki döwürlere degişli bolup, öz köküni information diýen latyn sözünden alyp, düşündirmek, beýan etmek ýaly manylary berýär. Şu ýerden hem bu düşünjäniň esasy manysy gelip çykýar. Düşündirmek, beýan etmek dürli görnüşde bolup biler. Kabul edilişiniň görnüşine görä ähli maglumatlary üç topara bölüp bolýar:

1. Adamyň görüş organlary arkaly kabul edilýän maglumatlar, ýagny, wizual (görünýän) maglumatlar (tekstler, graňki şekiller, çyzgylar, suratlar, multfilmler, wideoňmler).
2. Adamyň eşidiş organlary tarapyndan kabul edilýän, ýagny, ses maglumatlary (sesler, sazlar, aýdymlar).

3. Ýörite tehnikalaryň, gurluşlaryň kömegi bilen alynýan informasiýalar.

Grafiki, ses, surat we wideo maglumatlaryň bilelikde ulanylmagy netijesinde emele gelýän interaktiw usul sapak geçmekde örän ähmiýetlidir. Häzirki döwürde multimedia serişdeleriniň örän köp görnüşleri bardyr.

Multimedia tehnologiýalary okuw ulgamyny kämilleşdirmekde uly mümkinçiliklere eýedir.

-wizual maglumatlaryň arasynda dürli görüşi baglanyşyklary guramak (orun üýtgetmek, wizual maglumatlary biri-biriniň üstünde, gapdalynda ýerleşdirmek, manipulirlmek);

-dürli audio wizual maglumatlaryň süýşürmesi;

-animasiýa netijelerini ulanmak;

-wizual maglumatlary deformirlmek (çyzykly ölçeglerini ulaltmak, kiçeltmek, şekilleri süýndürmek we gysmak);

-audio wizual maglumatlara diskret bermek;

-şekillere kölege bermek;

audio wizual maglumatlary şol bir ekranda köp gezek dürli ölçegde bermek (mysal üçin, şol bir penjirede wideofilm, beýlekisinde tekst);

Multimediýa tehnologiýasynyň kömegi bilen birnäçe maglumatlary integrirläp, olary kompýuterde dürli görnüşlerde berip bolýar. Mysal üçin:

-şekiller, skanirlenen suratlar, çyzgylar, kartalar, slaýdlar;

-ses ýazgylary, ses netijeliligi, saz;

-wideo, çylşyrymly wideo netijelikler;

-animasiýalar, animasiýaly hereketlendirme.

Multimediýa okuwçylaryň maglumatlary doly we

düşnükli kabul etmeklerine, bileleşikli işlemegi guramaga, okuwçylaryň okuwa çuň aralaşmaklaryna, dersleriň çuňlaşdyrylyp özleşdirilmegine ýardam edýär.

Multimediýany okuw ulgamynda peýdalanmagyň artykmaçlyklaryny aşakdaky ýaly görkezip bolar:

-okuw döwründe okuwçylaryň birnäçe ugurlar boýunça maglumatlary almaklary üçin maglumatlary integrirlemek;

-mekdepde geçirmesi kyn ýa-da mümkin bolmadyk çylşyrymly tejribeleri modelirlmek mümkinçiligi.

24. Gündelik durmuşda ulanylýan sözler.

Gündelik durmuşda ulanylýan sözler:

Hi. Go to the door.

Good morning! This is the door.

Good bye! Open the door.

My name is... Shut the door.

What is your name? Come to me.

What is his/ her name? Give me.

His /her name is... Come in, please.

Stand up. Give me...,please.

Take... That 's right!

Put... All right!

Show me... Listen to me.

Look here Count.

Çagalaryň sözlük goruny (Top oýny, „Oýlan we bil“, „Men kim?“) oýunlaryň hem-de gepleşikleriň üsti bilen hem baýlaşdyrmak bolýar. İnlis dilinde düýpli bilimiň bolmagy üçin sözlük gorunyň baý bolmagy zerurdyr. Bilýän sözün näçe köp boldugyça, oňat derejede gepleşmäge mümkinçilik döreýär. Diýmek, geplemek, diňlemek ýada ýazmak, okamak endikleri has köp sözleri öwrenmekligi talap edýär. Elbetde,

islendik, onda-da daşary ýurt dillerindäki ähli sözleri ýat tutmak mümkin däl. Dünýäniň daşary ýurt dilleri mugallymlary ençeme ýyllaryň dowamynda bu barada birnäçe netijeli usullary işläp düzüpdiler. Şolaryň içinden ABŞ-dan Keýt S.Folseini atly mugallymyň köp ýyllyk tejribesini alyp göreliň. Baý iş tejribesine daýanyp, bu professor sözleri we sözlügi ýat tutmagy öwrenmegiň baş görnüşini hödürleýär. Ilkinji nobatda, ol daşary ýurt dillerini öwrenýänler üçin söz diýmegiň nämedigini kesgitlemegiň zerurdygyny belleýär. Sözlük barada aýdanymyzda, adatça, biz aýry-aýry sözleri göz önüne getirýäris.

Emma aslynda söz näme? Sözi adamlaryň aglabasy ýeke-täk leksiki birlik hökmünde kabul edýärler. Ýöne bu sözler dil öwrenijileriň häli-şindi ýüzbe-ýüz bolýan sözlük düzüminiň diňe birje bölegini düzýär.

Hakykatda söz baş tipiň biri bolup durýar. Tipler şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- 1) ýeke-täk söz;
- 2) durnukly söz düzümi ýa-da durnukly aňlatma;
- 3) üýtgedip (çalşyryp) bolýan jümle;
- 4) frazeologik işlikler;
- 5) idioma, idiomatik aňlatma.

I. Sözüň ýeke-täk nusgasy

Islendik dilde ýeke-täk söz tipi sözlügiň agramly bölegini düzýär. Has takygy, dil öwrenijiler münlerçe ýeke-täk söz birliklerini öwrenmeli bolýarlar. Meselem: room diňe bir sözden ybarat däl-de, eýsem, bedroom ýaly goşma we iki sözlerden ybaratdyr. Şeýle hem bedroom sözünüň goşma sözdüğine garamazdan, olar ýeke-täk söz tipine girýär.

2. Durnukly söz düzümi

Durnukly söz düzümi bir sözden köp bolup, ol üýtgeşsizdir.

Mysal üçin now, and, then.

3. Üýtgedip (çalşyryp) bolýan jümleler

Üýtgedip bolýan jümleleriň aglaba köpüsi şol durşuna galsa-

-da, olardan birnäçeleri, köplenç, at çalyşmalary, degişlilik sypatlar ýa-da söz tertibiniň ýerleri çalşyrylyp bilinýär. Meselem: off we on predloglaryň ýerlerini on we off ýaly çalşyryp bolýar.

4. Frazelogik işlikler

Frazelogik işlikler iki, üç sözden ybarat bolup, onuň birinji sözi işlik, ikinjisi bolsa üýtgeşsiz galýan bölejikden düzülýär. Inlis dilinde işlikleriň köpüsi frazeologik işlik bolup hyzmat edip bilýär, emma bularyň aglabasy put, take, come, call, make, go we get işlikleri

öz içine alýar. Bu dildäki düýp işlikler, esasan, dokuz sany üýtgeşsiz

galýan up, down, on, off, in, out, away, back, over söz böleklerinden düzülýär.

Mysal üçin, take düýp işligi ýokarda agzalan dokuz bölejikler bilen dokuz sany dürli frazeologik birlikleri emele getirýär:

Take up, take down, take on, take off, take in, take out, take away, take back we take over.

5. Idiomalar (idiomatik aňlatmalar)

Ähli dillerde idiomatik aňlatmalar bardyr we her bir idiomatic jümle ýa-da idioma özbaşdak sözlük birligi bolup durýar. Birnäçe sözlerden ybarat bolan frazeologik düzümiň sözleri aýry-aýrylykda alnanda, bütün jümläniň manysynda üýtgeşik many aňladýan bolsa, oňa idioma, idiomatik anlatma diýilýär. Meselem: a person, lets

the cat out of the bag jümlesi „Ol gizlin syry aýan edýär, gizlin syry açýar” diýen manyda ulanylýar. Bu ýerde pişik ýa-da torba, ýabolmasa torbadaky pişik barada hiç hili gürrüň ýok. Inlis dilinde let, cat, out of the bag sözleri örän ýygy-ýygydan ulanylýan sözlerdir. Ýöne dil öwrenijiniň şu sözleriň manylaryny aýry-aýrylykda bilende-de

oňa jümläni dogry terjime etmek birbada aňsat başartmaýar.

İňlis dilinde frazeologik işlikleriň aglabasy idiomatik aňlatma bolup durýar. Hut şu ýagdaý hem dil öwrenijilerde dürli düşünişmezlikleri döredip biler. Dil öwrenijilerde: put on clothing - eşiğini geýmek, emma eşiğini çykarmak, put on a bomb - aýar, ýa-da The plane takes off - uçar asmana galýar. Onda nämä üçin The plane takes on diýilmeýär? diýen ýaly pikirler emele gelýär. Netijede dil öwrediji daşary ýurt awtorlary söz baýlygyny üstünlikli artdyrmagyň birnäçe ýollaryny salgy berýärler.

1. Dil öwrenilende, ünsi sözlügi özleşdirmäge göniikdirmek

Daşary ýurt dilini öwrenýänler okaýan tekstlerinde nätanyş sözleri görenlerinde, oňa aýratyn üns berýärler. Olar özläriniň ünslerini çekäýjek sözleri oňat ýatda saklaýarlar. Mugallym täze sözleri görner ýaly, ýat tutmak amatly bolar ýaly, tagtada ýazyp ýa-da uly kagyzyň ýüzünde ýazylan nusgalardan peýdalanyňp düşündirýär. Her bir nätanyş sözi ýazmak we düşündirmek maksada laýyk däl. Oňa derek mugallym çagalara gepleşikde köp ulanylyan, durmuşda derwaýys sözleri düşündirse has maksada laýyk bolar. Haýsy sözleriň zerurdygyny mugallymyň özi saýlaýar. Käwagtlar diňe esasy sözlügi bermeklik maksadalaýyk bolýar.

2. Sözlük özleşdirilende ony köp gezek gaýtalamaklygy endik ediň!

ABŞ-ly professor Keýt.S.Folseiniň nygtaýşyna görä, sözlügi netijeli öwrenmekligiň iň wajyp komponentleriniň biri-de sözleri ýüzlerçe sapa gaýtalap öwrenmekdir. Dil öwrenijiler daşary ýurt sözlerini mümkinden köp gaýtalamak arkaly oňat özleşdirip bilýärler. Näçe köp gaýtaladyklaryça çagalar özləri üçin sözleriň dürli manylaryny, öwüşginlerini açýarlar. Şeýle-de sözleri iňlis diliniň düşündirişli sözlügi arkaly öwrenmek has netijeli hasaplanylýar.

3. Söz baýlygyny artdyrmak

Mugallymlar diňe bir ýa-da birnäçe sözi öwretmek bilen çäklenmän, olaryň üstüni ýetirip durmaly. Mugallymlar dil öwrenijileri

şeyle usullaryň netijeli dürli görnüşleri bilen yzygiderli tanyşdyryp durmaly we olara has oňaýlylaryny saýlamaga kömek etmeli. Başgaça aýdylanda, mugallymlar çagalaryň özleri üçin amatly hem peýdaly ugurlaryny ösdürmeklerini we olary tutanýerli öwrenmeklerini gazanmalydyrlar. Bu usula döredijilikli çemeleşmek mugallymlaryň ussatlygyna we başarnyklaryna baglydyr.

25. ĬĬĬS dilinde dogry geplemek endiklerini ösdürmegiň usullary.

Dialog gepleşigini öwretmek. Dialog gepleşiginiň aýratynlyklary. Dialog diýen söz “dia – arasynda” we “logos – gepleşik” diýen sözlerden gelip çykmak bilen, iki we ondan köp bolan adamlaryň arasyndaky gürrüň aragatnaşmagyny aňladýar.

Dialog diňe sorag we jogapdan ybarat bolman, biri-biri bilen many taýdan baglanyşykly jumlelerden ybaratdyr. Mysal üçin:

-Atany çagyrsana.

-Ol öýde ýok.

-Men onuň gelenini gördüm.

-Mümkin däl. Ol maňa ýaňyja iki sagatdan soň gelerin diýip til kakdy.

-Oňda ol meni görstün.

-Bolýar.

Şeýle gürrüň dialogmy? Elbetde. Ýöne bu gürrüňde bir sorag hem ýok ahyryn.

Käbir mugallymlaryň pikiriçe dialog gepleşigini diňe sorag we jogabyň üsti bilen öwretmek mümkin. Sorag we jogaby dialog gepleşigi öwretmegiň başlangyç etabynda ulanmak maslahat berilýär.

Dialog gepleşigi özüniň gysgalygy, käbir sözleriň galdyrylyp aýdylmagy bilen tapawutlanýar. Şonuň üçin gysga “doly däl” jogaplary we soraglary hem öwretmek maksada laýyk gelýär. Mysal üçin:

-*Nirä?*

-*Mekdebe.*

-*Kružokmy?*

-*Ýok, jemgyýetçilik işi.*

Dialog gepleşiginde dürli gepleşik sözleri ulanylýar. Mysal üçin: - Hany, basym bol! - Bä şeýlemi? – Aý, goýuň-ä! Şeýle gepleşik sözleri ümlükler modal sözleri bilen bir hatarda dialog gepleşiginiň emosional we täsirli bolmagyna alyp barýar.

Dialog gepleşiginde gatnaşýan adamlaryň özüni alyp barşy, olaryň gürrüni biri-birine baglydyr. Bu bolsa her tarapyň biri-birine tiz gaýtardy bermegi bilen baglanyşykdyr. Şonuň üçin gürrüňe wagtynda goşulmagy öwretmek zerurdyr.

Dialog gepleşigiň ýenede bir aýratynlygy ol hem köp halatlarda oňň taýýarlyksyz geçirilmeligidir. Dialog gepleşigini öňünden taýýarlamak aňsat däldir. Taýýarlyksyz gepleşigi öwretmek okatmagyň möhüm maksatlarynyň biridir.

26. İňlis dilini öwretmekde çagalaryň sözleşiş başarnyklaryny kemala getirmek.

Çagalaryň sözleşiş endiklerini ösdürmek. Çagalar baglarynda körpeleriň sözleşiş endiklerini ösdürmek boýunça maksatnamanyň talabyna laýyklykda yzygiderli iş geçirilýär. Çagalaryň ösen jemgyýete mynasyp sowatly, medeniýetli adamlar bolup ýetismeklerinde olaryň sözleşiş endikleriniň ösüş derejesiniň ýokary, talabalaýyk bolmagy möhüm ähmiýete eýedir. Şonuň üçin hem bu mesele ata-eneleriň, mugallymlaryň gündelik aladasy bolup durýar. Mälim bolşy ýaly, sözleşiş bilen pikirleniş organiki baglanyşyklydyr.

Sözleşiş endikleri kämil çagalar öz pikirlerini, maksatlaryny, aýttak bolýan zatlaryny düşnükli we yzygiderli beýan etmegi başaryrlar.

Olar özi ýaly we uly adamlar bilen akyllý-başly gürleşip, pikir alşyp bilýärler. Diýmek, çagalaryň gepleýşini ösdürmek bilen olaryň pikirleniş başarnyklary-da ösýär. Şonuň üçin hem çagalaryň gepleýşini ösdürmek, ony kämilleşdirmek, döwrüň talabyna laýyk getirmek meselesine uly üns berilýär. Çagalar baglarynda ýörite sapaklar arkaly daş-töwerekdäki zatlar, olaryň atlary, hereketleri, häsiýetleri bilen tanyşdyrylýar. Olara predmetleriň atlaryny ulanyp, sadaja sözlemleri düzmek öwredilýär.

Aýtmasy kyn bolan sesleriň dogry aýdylyşlary boýunça türgenleşik işlerini geçirmek guralýar. Çagalar bilen sorag-jogap alyşmak arkaly ýuwaş-ýuwaşdan olaryň söz baýlygy artyýar. Çagalara sadaja ertekiler okalyp berilýär.

Çagalar baglarynda körpeleriň sözleýşini ösdürmek boýunça maksatnamanyň talabyna laýyklykda yzygiderli iş geçirilýär. Çagalaryň ösen jemgyýete mynasyp sowatly, medeniýetli adamlar bolup ýetişmeklerinde olaryň sözleýiş endikleriniň ösüş derejesiniň ýokary, talabalaýyk bolmagy möhum ähmiýete eýedir. Şonuň üçin hem bu mesele ata-eneleriň, mugallymlaryň gündelik aladasy bolup durýar. Mälim bolşy ýaly, sözleýiş bilen pikirleniş organiki baglanşyklydyr. Sözleýiş endikleri kämil çagalar öz pikirlerini, maksatlaryny, aýtjak bolýan zatlaryny düşnükli we yzygiderli beýan etmegi başaýarlar.

Olar özi ýaly we uly adamlar bilen akyllý-başly gürleşip, pikir alşyp bilýärler. Diýmek, çagalaryň gepleýşini ösdürmek bilen olaryň pikirleniş başarnyklary-da ösýär. Şonuň üçin hem çagalaryň gepleýşini ösdürmek, ony kämilleşdirmek, döwrüň talabyna laýyk getirmek meselesine uly üns berilýär.

Çagalar baglarynda mugallym çagalar bilen sapaklary sözleýiş türgenleşigi görnüşinde geçirip, esasan, çagalaryň sözleri ýat tutmaklaryna üns bermelidir. Gepleşik diliniň dialog we monolog görnüşleri bolýar. Mekdep ýaşyna ýetmedik çagalara inlis dilini öwretmegi hut gepleşik görnüşden başlamak gerek. Çünki çagalar, esasan, obrazly

we anyk pikirlenişe eýe bolýarlar. Şoňa görä-de, sözleýiş türgenleşigi üçin temalar taýýarlap, hakyky zatlardan we töwerek-daşdaky hakykat hadysalaryndan (oýnawaçlar, geým-gejim, aýakgap, gap-çanak, gök ekin önümleri, miweler we ş.m.) peýdalanmak gerek. Meselem: uly ýaşly toparda çagalary daş-töwerekdäki zatlar bilen tanyşdyrmakda iňlis dilini bilmeýän çagalarda 4-5 sözüň (stol, oturgyç, gurjak, krowat, pökgi) aýdylşyny öwretmegi göz önünde tutmak wezipesini öňde goýup, şol zatlary görkezýär. Olaryň adyny aýdýar, soň ýene bir gezek gaýtalaý, çagalardan bilelikde we ýekelikde gaýtalamagy haýyş edýär. Şeýlelik bilen, mugallym çagalaryň şol sözleri dogry aýtmaklaryny, gezelenç wagtynda bolsa, çagalar bilen gepleşmek arkaly olaryň sözlere türgenleşmeklerini gazanýar. Çagalaryň eýýäm atlaryny bilýän zatlary bilen baglanşykly oýunlary guraýar.

Çagalara iňlis dilini öwretmekde dialogy diňlemegi we oňa düşünmegi başarmagyň uly ähmiýeti bardyr. Şu maksat bilen mugallym çagalara kiçiräk dialogly teksti okap berýär. Mugallym öz tejribesinde ýygy-ýygdydan aýry-aýry suratlar boýunça dialog düzmek ýaly usuly hem ulanýar. Ilki suraty üns berip synlamagy, onda suratlandyrylýan predmetleriň adyny aýtmagy tekliý edýär, soňra bolsa sorag-jogap geçirýär.

Çagalar baglarynda iňlis dili mugallymlary öz işinde oýunlara-da aýratyn üns berýärler. Oýun döwründe çagalar diňe oýnaman, eýsem öz hereketlerini jogap sözleri bilen hem utgaşdyrýarlar. Bu hem dialogiki sözleýşi ösdürmäge ýardam berýär. Çünki erkin oýun ýagdaýynda çagalar dialog geçirmegi endik edýärler.

27. Dialog gepleşigini öwretmegiň ýollary.

Dialog gepleşigini öwretmegiň iki ýoly bar: deduktiv we induktiv. Deduktiv ýol bilen dialog gepleşigi aşakdaky ýaly öwredilýär:

1. Okuwçylar dialog - teksti özaly bilen eşidip diňleýärler, soňra onuň umumy

mazmunyna düşünmek maksady bilen okaýarlar we esasy hereket edýän gahrymanlaryny aýdýarlar.

2. Dialog-tekstiň aýratynlalaryny anyklaýarlar, açar sözleri, söz düzümleri we kyn sözlemleri okap terjime edýärler;

3. Dialog-teksti sahnalaşdyrýarlar, onuň mazmunyny rollarda goýup aýdýarlar.

4. İň soňunda şu dialoga meňzeş başga dialoglar düzýärler.

Dialog gepleşigini induktiv ýol bilen öwretmek bolsa gürrüň üçin gerek bolan jümleleri öwretmekden başlanýar. Şonuň ýaly-da degişli taýýarlyk işleri geçirilenden soň, gepleşik temanyň sözleri we söz düzümleri gepleşik nusgalara esaslanyp öwrenilýär. Şundan soň tematik gürrüňleri özbaşdak düzmek bilen gutarýar. Bu ýol bilen dialog gepleşigini öwretmeklik birinji sapaklardan başlaýar. Mysal üçin, birinji sapakda mugallym okuwçylar bilen daşary ýurt dilinde salamlaşýar:

M: Salam

O: Salam

M. Meniň adym Ata Myradowiç.

M: Seniň adyň kim?

O: Meniň adym Geldi.

Okuwçylar “Tanyşlyk” diýen gepleşik tema degişli ähli sözleri we söz düzümlerini aýratynlykda kiçijik jümlelerde özleşdirinden soň ikibir gürrüň düzýärler. Gürrüňler dilden we ýazuwdan ýerine ýetirilýär.

Taýýarlyksyz dialog gepleşigini öwretmek. Mekdep şertlerinde daşary ýurt dilinde guralýan gepleşik adatça wagt nukdaý nazaryndan

taýýarlykly geçirilýär: okuwçylar sözleri, sözlemleri, kiçijik dialog tekstlerini okaýarlar, aýdýarlar, ýazýarlar, ýat tutýarlar, gürrüň düzýärler, ikibir gürrüňler adýärler. Ýöne adamlar arasyndaky dürli ýagdaýlar bilen baglanyşykly gürrüňleri öňünden nähili geçjekdigini bilip bolmaýar. Esasanda hakyky ýagdaýlarda döreýän gürrüňler adatça taýýarlyksyz geçirilýär. Şonuň üçin daşary yurt dilini okatmagyň iň soňky maksady taýýarlyksyz gepleşigi öwretmekdir.

Taýýarlyksyz gepleşik öz-özünden döremeýär. Her tekstiň, her paragrafyň dil materialyny aktiw iş görnüşlerinde, şertli gepleşik gönükmelerinden başlap, erkin taýýarlyksyz gepleşikte ulanmak bilen üpjün edilýär. Professor P.B.Gurwiçiň pikiriçe, okuw kitaplarynyň paragraflarynyň dil materialynyň üstünde işlemek dört tapgyrdan ybarat bolmalydyr.¹ Birinji tapgyr – täze dil materialyny (leksikany we grammatikany) ilkinji gezek girizmek we awtomatizasiýalyşdyrmak; ikinji tapgyr – tekstiň üstünde işlemek, paragrafyň tekstiniň esasynda gepleşik işlerini geçirmek; üçünji tapgyr – paragrafyň temasy boýunça erkin gürrüňler; dördünji tapgyr – şu paragraflaryň materiallary bilen baglanyşdyryp, esasan-da taýýarlyksyz gepleşigi guramakda ulanmak.

Birinji we ikinji tapgyryň maksady sözleri we grammatiki hadysalary gepleşikte ulanmakdan ybaratdyr. Bir wagtyň özünde okuwçylaryň üns merkezinde edilýän gürrüňiň mazmuny we dil materialy bolýar. Okuwçylar hem mazmun hem-de görnüş barada pikir etmeli bolýarlar. Üçünji we dördünji tapgyrlarda bolsa okuwçylar diňe daşary ýurt dilinde geplemegi, esasan-da taýýarlyksyz awtomatik ýagdaýda geplemegi öwrenýärler.

Dördünji tapgyrda taýýarlyksyz gepleşigi öwretmek maksady bilen aşakdaky iş görnüşlerini geçirmek maslahat berilýär.

1. Her sapagyň guramaçylygy bilen baglanyşykly 45 minudyň dowamynda mugallym we okuwçylaryň arasyndaky daşary ýurt dilinde geçirilýän hakyky gürrüňler. Mysal üçin, öý işiniň tabşyrylyşy, ýerine ýetirilişi barasynda mugallym okuwçylar bilen söhbetdeşlik edýär.

2. Watanymyzda we dili öwrenilýän ýurtlarda bolup geçýän täzelikleri ara alyp maslahatlaşmak. Şu maksat bilen inĽis dilinde alnyp barylýan “Watan” programmasynyň materialyny ulanmak örän peýdalydyr.

3. Okuw kitaplarynyň geçilen gepleşik temalarynyň (paragraflarynyň) materiallaryna esaslanyp sapagyň başynda guralýan gepleşik türgenleşigi. Gepleşik türgenleşiginiň

áýratynlygy, mazmuny, temasy täze paragrafyň materialyna baglydyr. Käbir gepleşik temalar hemme synplarda gaýtalanýar we biri-birleri bilen berk baglanyşyklydyr.

Mysal üçin: “Ýyl pasyllary”, “Daşary ýurt dili sapagy”, Doglan gün” we başga

Eger-de synpda 15 okuwçy bar bolsa, doglan gün barada ýylyň dowamynda 15 gezek gürrüň geçirmäge mugallymyň mümkinçiligi bardyr. Ýöne mugallym hemme okuwçylaryň doglan gününü öňünden bilmelidir we doglan gün barada okuwçylar bilen gürrüň geçirmegi ýatdan çykarmaly däldir.

4. Sapagyň dowamynda döreýän situasiýalary ulanyp ýerlikli hakyky gürrüňler geçirmek. Mysal üçin, okuwçy sapaga gijä galyp geleniniň sebäbini daşary ýutr dilinde düşündirmegi başarmalydyr.

Dialogy öwretmekdäki gönükmeleriň sanawy

Okuwçylaryň dialog gepleşigini ösdürmek üçin şu aşakdaky gönükmeleri adaty diýip hasaplamak bolar:

1. Sorag-jogap gönükmeleri.
2. Dialogy ýat tutmak.
3. Dialogy giňeltmek ýa-da gysgaltmak.
4. Başlanan dialogy dowam etmek.
5. Dialogy üýtgetmek.

6. Sözlere, söz düzümlere, meýilnama, surata, tekste, esaslanyp dialoglar düzmek.

7. Tebigy şertlerde ýa-da tebigy şertlere ýakynlaşdyryp dialoglar düzmek. Mysal üçin: naharhanada, bazarda, kitaphanada we s.m.
 8. Dürli situasiýalara esaslanyp dialoglar düzmek.
 9. Sogar bermegi öwretmek gönükmeleri.
 10. Pres – konferensiýa sapagy.
 11. Kino – sapagy.
 12. Oýun, sahna sapagy.
 13. Tekstiň mazmuny boýunça iki-bir gürrüň.
 14. Gepleşik tema boýunça iki-bir gürrüňler.
 15. Diňlenen tekstiň mazmuny boýunça iki-bir gürrüňler.
 16. Hakyky bolup geçen täzelikleri, wakalary ara alyp maslahatlaşmak gönükmeleri.
- Ýumuş: V synpyň daşary ýurt dili okuw kitabyndaky dialog gönükmeleriniň mukdaryny kesgitläň we olary häsiýetlendirin!

28. Gepleýiş sözleýiş diliniň bir görnüşi hökmünde.

Çagalaryň sözleýiş endiklerini ösdürmek. Çagalar baglarynda körpeleriň sözleýiş endiklerini ösdürmek boýunça maksatnamanyň talabyna laýyklykda yzygiderli iş geçirilýär. Çagalaryň ösen jemgyýete mynasyp sowatly, medeniýetli adamlar bolup ýetişmeklerinde olaryň sözleýiş endikleriniň ösüş derejesiniň ýokary, talabalaýyk bolmagy möhüm ähmiýete eýedir. Şonuň üçin hem bu mesele ata-eneleriň, mugallymlaryň gündelik aladasy bolup durýar. Mälim bolşy ýaly, sözleýiş bilen pikirleniş organiki baglanşyklydyr.

Sözleýiş endikleri kämil çagalar öz pikirlerini, maksatlaryny, aýttjak bolýan zatlaryny düşnükli we yzygiderli beýan etmegi başaýarlar.

Olar özi ýaly we uly adamlar bilen akyllý-başly gürleşip, pikir alşyp bilýärler. Diýmek, çagalaryň gepleýşini ösdürmek bilen olaryň pikirleniş başarnyklary-da ösýär. Şonuň üçin hem çagalaryň gepleýşini ösdürmek, ony kämilleşdirmek, döwrüň talabyna laýyk getirmek meselesine uly üns berilýär. Çagalar baglarynda ýörite sapaklar arkaly daş-töwerekdäki zatlar, olaryň atlary, hereketleri, häsiýetleri bilen tanyşdyrylýar. Olara predmetleriň atlaryny ulanyp, sadaja sözlemleri düzmek öwredilýär.

Aýtmasy kyn bolan sesleriň dogry aýdylyşlary boýunça türgenleşik işlerini geçirmek guralýar. Çagalar bilen sorag-jogap alyşmak arkaly ýuwaş-ýuwaşdan olaryň söz baýlygy artyýar. Çagalara sadaja ertekiler okalyp berilýär.

Çagalar baglarynda körpeleriň sözleýşini ösdürmek boýunça maksatnamanyň talabyna laýyklykda yzygiderli iş geçirilýär. Çagalaryň ösen jemgyýete mynasyp sowatly, medeniýetli adamlar bolup ýetişmeklerinde olaryň sözleýiş endikleriniň ösüş derejesiniň ýokary, talabalaýyk bolmagy möhum ähmiýete eýedir. Şonuň üçin hem bu mesele ata-eneleriň, mugallymlaryň gündelik aladasy bolup durýar. Mälim bolşy ýaly, sözleýiş bilen pikirleniş organiki baglanşyklydyr. Sözleýiş endikleri kämil çagalar öz pikirlerini, maksatlaryny, aýtjak bolýan zatlaryny düşnükli we yzygiderli beýan etmegi başaýarlar.

Olar özi ýaly we uly adamlar bilen akyllý-başly gürleşip, pikir alşyp bilýärler. Diýmek, çagalaryň gepleýşini ösdürmek bilen olaryň pikirleniş başarnyklary-da ösýär. Şonuň üçin hem çagalaryň gepleýşini ösdürmek, ony kämilleşdirmek, döwrüň talabyna laýyk getirmek meselesine uly üns berilýär.

Çagalar baglarynda mugallym çagalar bilen sapaklary sözleýiş türgenleşigi görnüşinde geçirip, esasan, çagalaryň sözleri ýat tutmaklaryna üns bermelidir. Gepleşik diliniň dialog we monolog görnüşini bolýar. Mekdep ýaşyna ýetmedik çagalara iňlis dilini öwretmegi

hut gepleşik görnüşden başlamak gerek. Çünki çagalar, esasan, obrazly we anyk pikirlenişe eýe bolýarlar. Şoňa görä-de, sözleýiş türgenleşigi

üçin temalar taýýarlap, hakyky zatlardan we töwerek-daşdaky hakykat

hadysalaryndan (oýnawaçlar, geým-gejim, aýakgap, gap-çanak, gök ekin önümleri, miweler we ş.m.) peýdalanmak gerek. Meselem: uly ýaşly toparda çagalary daş-töwerekdäki zatlar bilen tanyşdyrmakda iňlis dilini bilmeýän çagalarda 4-5 sözüň (stol, oturgyç, gurjak, krowat, pökgi) aýdylşyny öwretmegi göz önünde tutmak wezipesini öňde goýup, şol zatlary görkezýär. Olaryň adyny aýdýar, soň ýene

bir gezek gaýtaly, çagalardan bile!ikde we ýekelikde gaýtalamagy haýyş edýär. Şeýlelik bilen, mugallym çagalaryň şol sözleri dogry aýtmaklaryny, gezelenç wagtynda bolsa, çagalar bilen gepleşmek arkaly olaryň sözlere türgenleşmeklerini gazanýar. Çagalaryň eýýäm atlaryny bilýän zatlary bilen baglanşykly oýunlary guraýar.

Çagalara iňlis dilini öwretmekde dialogy diňlemegi we oňa düşünmegi başarmagyň uly ähmiýeti bardyr. Şu maksat bilen mugallym çagalara kiçiräk dialogly teksti okap berýär. Mugallym öz tejribesinde ýygy-ýygydan aýry-aýry suratlar boýunça dialog düzmek ýaly usuly hem ulanýar. Ilki suraty üns berip synlamagy, onda suratlandyrylýan predmetleriň adyny aýtmagy teklipe edýär, soňra bolsa sorag-jogap geçirýär.

Çagalar baglarynda iňlis dili mugallymlary öz işinde oýunlara-da aýratyn üns berýärler. Oýun döwründe çagalar diňe oýnaman, eýsem öz hereketlerini jogap sözleri bilen hem utgaşdyrýarlar. Bu hem dialogiki sözleýşi ösdürmäge ýardam berýär. Çünki erkin oýun ýagdaýynda çagalar dialog geçirmegi endik edýärler.

29. Gepleýiş diňleýiş, okuw we ýazuw bilen özara baglanyşygy.

Gepleşigi öwretmek. Biz soňky üç temada diliň dürli aspektlerini, aýratynlykda aýdanda bolsa fonetika, grammatika, leksika hakynda gürrüň etdik. Dili öwrenýänler üçin şu aspektleriniň hemmesini metodiki nukdaý nazardan öwrenmek möhüm ähmiýete eýedir. Emma şeýle bolsa-da, haçan-da biz bir adam dili bilýär diýenimizde, ozaly bilen şol adamyň şol dilde gepläp bilýändigini biziň göz önümize gelýär. Şeýle hem bu düşünje ol adamyň öz bilýän dilinde okan we ýazyp bilýändigini aňladýar. Diňlemek, geplemek, okamak we ýazmak – 4 endiklerdir we bu endikleri ele almak aňsat iş däldir.

Daşary ýurt dilini okatmak babatynda aýdanmyzda ozaly bilen aragatnaşyk prosessi hökmünde gepleşigi öwretmegi nazarda tutýarys. Gepleşik iki taraplaýyň prosess bolup, bir tarapdan diňlemekligi, ikinji bir tarapdan bolsa, geplemegi öz içine alýar. Haçan-da biz diňlemek diýenimizde diňlemeklige we eşideniňe düşünmekligi aňýarys. Gepleşik iki görnüşde emele gelýär: dialog we monolog görnüşlerinde. Biz muny şu aşakdaky ýaly aňlalýan bileris.

- Gepleşik
- Diňlemek
- Geplemek
- Dialog
- Monolog

Gepleşik okatmagyň maksady we serişdesi hökmünde.

Gepleşik babatynda programmanyň edýän talaplary şu aşakdakydan ybaratdyr. Programmada berilýän temalary hem-de lingwistik materiallar esasynda öwrenilýän dilde gepleýän adamyň sözlerine düşünmekden we öwrenilýän dilde gürrünleşip bilmekden ybaratdyr.

Bu bolsa dili okatmagyň praktiki maksadydyr. Emma gepleşiğiň özi dine bir maksat bolup durmak bilen çäklenmän, eýsem daşary ýurt diliniň kadalarynyň degerli serişdesidir. Gepleşik lingwistik materiallar bolan sesleriň, sözleriň we grammatiki hadysalaryň geçilmeginde serişdedir. Ol beýle hem sözlem hadysalaryny: grammatikany we leksikany özleşdirmegiň hem serişdesidir.

Jemläp aýdanda bolsa ol dogry sözleşiş başaranlyklaryny we endiklerini ösdürmek üçin hem ulanylýar. Şoňa görä-de gepleşik okamagy we ýazmagy ösdürmek üçin hem ulanylýar diýmek bolýar. Sebäbi okamak we ýazmak okuwçylaryň okaýan we ýazýan zatlarynyň dogry aýtmak ukyplary bilen berk baglanyşyklydyr. Gepleşik okuwçylaryň teksti diňläp we okap düşünmeklerini barlamaklygyň hem serişdesidir.

Gepleşik görkezmäniň serişdesi hökmünde bolsa okuwçylaryň öz ene dillerinde pikirlenmeklerini daşary ýurt dilinde pikirlenmeklige öwürmäge mugallyma kömek berýär we dili öwrenýänleri daşary ýurt diline çynlakaý çemeleşmäge ýardam edýär.

Oňat ulanylýan gepleşik okuwçylaryň dili öwrenmeklerinde üstünlik gazanmaklaryny upjün edýär. netijede bolsa, olaryň bu predmete bolan höwesini ýokarlandyrýar.

Ýokarda aýdylanlary şu aşakdaky shema salyp aňladyp göreliň:

- Bilimler
- Başarnyklar we endikler
- Dil materialy
- Gepleşik aragatnaşygynyň görnüşleri
- Fonetika
- Leksika
- Grammatika
- Gepleşik
- Okuw
- Ýazuw

- Möhüm serişdeler
- Maksatlar
- Serişdeler

Diňlemegi öwretmek – Diňlemegi öwretmegiň ähmiýeti. Mälim bolşy ýaly gepleşik bir tarapdan diňlemegi we ikinji bir tarapdan geplemegi aňladýar. Diňlemek passiw we geplemek aktiw gepleşik görnüşidir. Biz diňlemegi öwretmek babatynda aýratyn durup geçmegi zerur hasaplaýarys. Sebäbi mugallymlarynyň arasynda gepläp bilýän adam diňlemegi hem başaýar” diýen nädogry pikir bar, beýle pikir diňe ene dili babatynda gürrüň gidende dogrudyr. Daşary ýurt dilinde diňlemegi öwretmek aýratyn iş görnüşleri arkaly alnyp barylmalýdyr. Her bir daşary ýurt dilini okadýan mugallym diňlemegi öwretmekde aýratyn iş usullaryny geçirmegiň zerurlygyny duýmalydyrlar we bu gepleşik görnüşini üns merkezinden çykarmaly däldir.

Diňlemek kyn we çylşyrymly gepleşik görnüşidir, sebäbi diňleýän adam bir wagtyň içinde aýdylan zadyň dil hadysalaryna /fonetika, leksika, grammatika/ we onuň mazmunyna düşünmegi başarmalydyr. Mälim bolşy ýaly diňleýän alamyň unsi adatça aýdylan zadyň mazmunyna gönükdirilýär. Dil we mazmun birligini gazanmak mögüm wezipeleriň biridir.

Daşary ýurt dilini düşünmek dogry eşitmegi başarmak bilen upžun edilýär. Köp adamlar durli sebäplere görä dogry eşitmegi başarmaýarlar we eşiden zadanyň täkmynan 30% ýatda saklamagy başaýarlar. Mekdeplerde geçirilen testleriň netijesinde görä okuwçylaryň eşidiş ýaly görüş ýadyna garanda ýeterliksiz ösdürilýär. Şonuň üçin okuwçylaryň eşidiş ýadyny ösdürmek hem aýratyn wezipa bolup durýar.

30. Diňlemegi öwretmekdäki kynçylyklar we olaryň önüni almagyň ýollary.

Daşary ýurt dilinde diňlemegi öwretmegiň esasy şertleriniň biri-de okuwçylaryň duş gelýän kynçylyklaryny önünden mugallymyň duýmagy we bilmegidir.

1. Dil bilen baglanyşykly kynçylyklar. Diňlenilýän tekstlerde, gürrüňlerde, diňletmek maksady bilen ulanylýan gönükmelerde okuwçylar üçin kyn düşýän sesleriň, nätanyş sözleriň, geçilmedik grammatik hadysalaryň bolmagy mümkinň mugallym kyn we nätanyş hadysalary diňletmezden öň olary okuwçylara aýratynynlykda düşündirmelidir.

2. Diňlenilýän tekstiň ýa-da gürrüňiň mazmuny. Diňletdirmek maksady bilen hödürülenýän materiallar mazmuny boýunça didaktikanyň güýçýeterlik prinsipi esasynda saýlanyp alynmalydyr.

3. Dialogik gepleşigini diňlemek we oňa düşünmek. Gepleşige adam näçe köp gatnaşsa şonça-da oňa düşünmek kyndyr.

4. Gepleşik tempi, äheňi, haýsy tehniki serişdäniň usti bilen amala aşyrylýar? Mugallym gürrüňine garanda magnit lentasyna ýazylan gürrüňi diňlemek we oňa düşünmek kyndyr.

Diňlemegi öwretmekde duş gelýän kynçylyklaryň önüni almak maksady bilen mugallym aşakdakylary nazarda tutmalydyr:

1. Sözleri, söz düzümlerini, grammatiki sözlemleri diňlemekde tapawutlandyryp öwretmek;

2. Diňleýiş ýadyň göwrümini ösdürmek;

3. Aýratynlykda özleşdirilen dil materialy diňlenende oňa düşünmegi başarmak;

4. Magnit lentasyna ýazylar gepleşige düşünmegi gazanmak;

5. Bir gezek diňlenen zadyň manysyna düşünmegi başarmak;

6. Normal tempde aýdylan gepleşige düşünmek;

7. Nätanyş dil materialy bar bolan gürrüňiň umumy mazmunyna düşünmek;

8. Kyn hadysalara, maglumatlary diňlemezden öň düşündirmek;

9. Mugallymyň her günki aýdanlaryna (buýruklaryna soraglaryna, gürrüňlerine) okuwçylaryň düşenmegini gazanmak;

Ýokarda aýdylan iş usullarynyň içinde iň möhümi mugallymyň aýdanlaryna düşünmegi gazanmakdyr. Şeýle işi birinji sapakdan başlap geçirmelidir. Okuwçylar mugallymyň aýdanlaryny gowy düşüňip duňlemegi öwrenenden soň, olar başga adamlaryň aýdanlaryny diňlemäge başlaýarlar. Başga adamlaryň gürrüňini düşüňip diňlemeklik tehniki serişdeler arkaly amala aşyrylýar.

Diňlemegi öwretmekde ulanylýan gönükmeler. Diňlemek başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek öz-özünden döremeýär. Diňlemek başarnyklaryny döretmek üçin belli bir derejede degişli gönükmeler ýerine ýetirilmelidir. Diňlemegi öwrertmekde ulanylýan gönükmeleri iki topara bölmek maksada laýyk gelýär: aýratyn we aýratyn däl giňleýşi gönükmeleri.

Aýratyn diňleýşi gönükmeleri

Aýratyn diňleýşi gönükmeleri diýip gönüdündigini diňlemek başarnyklaryny we endiklerini döretmek maksady bilen ulanylýan gönükmelere aýdylýar. Bu gönükmelere aşakdakylar degişlidir:

1. Diňlenen gürrüňiň mazmunyny (doly ýa-da gysga) ene dilinde ýa-da daşary ýutr dilinde gürrüň ediş bermek.

2. Diňlenen gürrüňi edip bermek.

3. Diňlenen gürrüň atlandyrmak ýa-da onuň planyny düzmek

4. Diňlenen gürrüňiň mazmunyna gabat gelýän suratlary saýlap alyp görkezmek.

5. Diňlenen tekstiň mazmuny esasynda okuwçylaryň ikibir gürrüňi.

6. Tematik suratyň beýan edilişine düşünmek.

7. Mugallymyň buýrugy boýunça tipiki sözlemleri ýatda saklamak we aýtmak.

8. Mugallymyň buýruklaryny ýatda saklamak we olary dymyp ýerine ýetirmek.

9. Magnit lentasyndan, plastinkadan dialoglary, aýdymlyry we sygyrlary ýat tutmak.

10. Omonimleriň, köp manyly sözleriň manysyny diňläp düşünmek.

11. Gürrüňi diňlemek we kim ýa-da näme barada gürrüň gidýändigine düşünişip aýdyp bermek.

12. Diňlenilen tekstiň esasy gahrymanlaryny we ideýasyny aýdyp bermek we şuna meňzeşler.

Aýratyn däl diňleýşi gönükmeleri.

Aýratyn däl eşişiş gönükmeleriniň esasy maksady diňlemegi öwretmek däl-de başga başarnyklary we endikleri ösdürmekden ybaratdyr. Okuwçylaryň aýdyş we ýazuw başarnyklaryny we endikleri bilen bir hatarda olaryň düşünişip diňlemek ukyplary hem ösdürilýär. Aýratyn däl eşişiş gönükmeleri hökmünde şu aşakdakylary görkezmek mümkin:

1. Sapagyň guramaçylygy bilen baglanyşykly mugallymyň dürli gürrüňlerini, soraglaryny, buýruklaryny diňlemek we olara düşünmek. Esasy maksat okuwçylarynyň sözleýiş dilini ösdürmektir.

2. Täze dil materialy düşündirmek we berkitmek maksady bilen baglanyşykly mugallymyň dürli gürrüňlerini diňlemek we olara düşünmek. Esasy maksat dil materiallaryny özleşdirmektir.

3. Dil materiallyny özleşdirmekde, sözleýiş dilini ösdürmekde ulanylýan sesli tehniki serişdeleriniň kömegi bilen ýerine ýetirilýän gönükmeler.

4. Dogry ýazmak başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek maksady bilen geçirilýän eşişiş diktantlary. Esasy maksat okuwçylaryň dürs ýazuwyny ösdürmektir.

5. Eşitmek ýöly bilen geçirilýän sapagyň dürli görnüşleri we şuna meňzeşler.

31. Dialog gepleşigini öwretmegiň ýollary.

Dialog gepleşigini öwretmegiň iki ýoly bar: deduktiv we induktiv. Deduktiv ýol bilen dialog gepleşigi aşakdaky ýaly öwredilýär:

1. Okuwçylar dialog - teksti özaly bilen eşidip diňleýärler, soňra onuň umumy

mazmunyna düşünmek maksady bilen okaýarlar we esasy hereket edýän gahrymanlaryny aýdýarlar.

2. Dialog-tekstiň aýratynlalaryny anyklaýarlar, açar sözleri, söz düzümleri we kyn sözlemleri okan terjime edýärler;

3. Dialog-teksti sahnalaşdyrýarlar, onuň mazmunyny rollarda goýup aýdýarlar.

4. İň soňunda şu dialoga meňzeş başga dialoglar düzýärler.

Dialog gepleşigini induktiv ýol bilen öwretmek bolsa gürrüň üçin gerek bolan jümleleri öwretmekden başlanýar. Şonuň ýaly-da degişli taýýarlyk işleri geçirilenden soň, gepleşik temanyň sözleri we söz düzümleri gepleşik nusgalara esaslanyp öwrenilýär. Şundan soň tematik gürrüňleri özbaşdak düzmek bilen gutarýar. Bu ýol bilen dialog gepleşigini öwretmeklik birinji sapaklardan başlaýar. Mysal üçin, birinji sapakda mugallym okuwçylar bilen daşary ýurt dilinde salamlaşýar:

M: Salam

O: Salam

M. Meniň adym Ata Myradowıç.

M: Seniň adyň kim?

O: Meniň adym Geldi.

Okuwçylar “Tanyşlyk” diýen gepleşik tema degişli ähli sözleri we söz düzümlerini aýratynlykda kiçijik žümlelerde özleşdirinden soň ikibir gürrüň düzýärler. Gürrüňler dilden we ýazuwdan ýerine ýetirilýär.

Taýýarlyksyz dialog gepleşigini öwretmek. Mekdep şertlerinde daşary ýurt dilinde guralýan gepleşik adatça wagt nukdaý nazaryndan

taýýarlykly geçirilýär: okuwçylar sözleri, sözlemleri, kiçijik dialog tekstlerini okaýarlar, aýdýarlar, ýazýarlar, ýat tutýarlar, gürrüň düzýärler, ikibir gürrüňler edýärler. Ýöne adamlar arasyndaky dürli ýagdaýlar bilen baglanyşykly gürrüňleri öňünden nähili geçjekdigini bilip bolmaýar. Esasanda hakyky ýagdaýlarda döreýän gürrüňler adatça taýýarlyksyz geçirilýär. Şonuň üçin daşary ýurt dilini okatmagyň iň soňky maksady taýýarlyksyz gepleşigi öwretmekdir.

Taýýarlyksyz gepleşik öz-özünden döremeýär. Her tekstiň, her paragrafyň dil materialyny aktiw iş görnüşlerinde, şertli gepleşik gönükmelerinden başlap, erkin taýýarlyksyz gepleşikte ulanmak bilen üpjün edilýär. Professor P.B.Gurwiçiň pikiriçe, okuw kitaplarynyň paragraflarynyň dil materialynyň üstünde işlemek dört tapgyrdan ybarat bolmalydyr.¹ Birinji tapgyr – täze dil materialyny (leksikany we grammatikany) ilkinji gezek girizmek we awtomatizasiýalyşdyrmak; ikinji tapgyr – tekstiň üstünde işlemek, paragrafyň tekstiniň esasynda gepleşik işlerini geçirmek; üçünji tapgyr – paragrafyň temasy boýunça erkin gürrüňler; dördünji tapgyr – şu paragraflaryň materiallary bilen baglanyşdyryp, esasan-da taýýarlyksyz gepleşigi guramakda ulanmak.

Birinji we ikinji tapgyryň maksady sözleri we grammatiki hadysalary gepleşikte ulanmakdan ybaratdyr. Bir wagtyň özünde okuwçylaryň üns merkezinde edilýän gürrüňiň mazmuny we dil materialy bolýar. Okuwçylar hem mazmun hem-de görnüş barada pikir etmeli bolýarlar. Üçünji we dördünji tapgyrlarda bolsa okuwçylar diňe daşary ýurt dilinde geplemegi, esasan-da taýýarlyksyz awtomatik ýagdaýda geplemegi öwrenýärler.

Dördünji tapgyrda taýýarlyksyz gepleşigi öwretmek maksady bilen aşakdaky iş görnüşlerini geçirmek maslahat berilýär.

1. Her sapagyň guramaçylygy bilen baglanyşykly 45 minudyň dowamynda mugallym we okuwçylaryň arasyndaky daşary ýurt dilinde geçirilýän hakyky gürrüňler. Mysal üçin, öý işiniň tabşyrylyşy, ýerine ýetirilişi barasynda mugallym okuwçylar bilen söhbetdeşlik edýär.

2. Watanymyzda we dili öwrenilýän ýurtlarda bolup geçýän täzelikleri ara alyp maslahatlaşmak. Şu maksat bilen inĹis dilinde alnyp barylýan “Watan” programmasynyň materialyny ulanmak örän peýdalydyr.

3. Okuw kitaplarynyň geçilen gepleşik temalarynyň (paragraflarynyň) materiallaryna esaslanyp sapagyň başynda guralýan gepleşik türgenleşigi. Gepleşik türgenleşiginiň

áýratynlygy, mazmuny, temasy täze paragrafyň materialyna baglydyr. Käbir gepleşik temalar hemme synplarda gaýtalanýar we biri-birleri bilen berk baglanyşyklydyr.

Mysal üçin: “Ýyl pasyllary”, “Daşary ýurt dili sapagy”, Doglan gün” we başgalar.

Eger-de synpda 15 okuwçy bar bolsa, doglan gün barada ýylyň dowamynda 15 gezek gürrüň geçirmäge mugallymyň mümkinçiligi bardyr. Ýöne mugallym hemme okuwçylaryň doglan gününü öňünden bilmelidir we doglan gün barada okuwçylar bilen gürrüň geçirmegi ýatdan çykarmaly däldir.

Sapagyň dowamynda döreýän situasiýalary ulanyp ýerlikli hakyky gürrünler geçirmek. Mysal üçin, okuwçy sapaga gijä galyp geleniniň sebäbini daşary ýutr dilinde düşündirmegi başarmalydyr.

Dialogy öwretmekdäki gönükmeleriň sanawy

Okuwçylaryň dialog gepleşigini ösdürmek üçin şu aşakdaky gönükmeleri adaty diýip hasaplamak bolar:

- Sorag-jogap gönükmeleri.
- Dialogy ýat tutmak.
- Dialogy giňeltmek ýa-da gysgaltmak.
- Başlanan dialogy dowam etmek.
- Dialogy üýtgetmek

Sözlere, söz düzümlere, meýilnama, surata, tekste, diafilme esaslanyp dialoglar düzmek.

Tebigy şertlerde ýa-da tebigy şertlere ýakynlaşdyryp dialoglar düzmek. Mysal üçin: naharhanada, bazarda, kitaphanada we s.m.

- Dürli situasiýalara esaslanyp dialoglar düzmek.
- Sogar bermegi öwretmek gönükmeleri.
- Pres – konferensiýa sapagy.
- Kino – sapagy.
- Oýun, sahna sapagy.
- Tekstiň mazmuny boýunça iki-bir gürrüň.
- Gepleşik tema boýunça iki-bir gürrüňler.
- Diňlenen tekstiň mazmuny boýunça iki-bir gürrüňler.
- Hakyky bolup geçen täzelikleri, wakalary ara alyp maslahatlaşmak gönükmeleri.

Ýumuş: V synpyň daşary ýurt dili okuw kitabyndaky dialog gönükmeleriniň mukdaryny kesgitläň we olary häsiýetlendirň!

Monolog gepleşigini öwretmek. Monolog gepleşiginiň aýratynlyklary. Monolog grekçe “Mono-ýeke”, “Logas-taglymat, gepleşik” diýen sözlerden gelip çykmak bilen, bir adam tarapynda ýerine ýetirilýän gürrüňi aňladýar.

Umuman, gepleşigi monologa we dialoga bölmeklik şertidir. Gepleşik prosesinde monolog dialoga we dialog monologa öwrülüp durýar. Olary biri-birinden aýyrmak ýa-da olaryň çäginı kesgitlemek aňsat dälđir. Şonuň üçin dialog gepleşigi bilen baglanyşykly soraglar monolog gepleşigine hem deđiřlidir. Ýöne usuly maksat bilen gepleşigiň bu iki görnüşı gabatynda aýratynlykda gürrüň etmegi makul bildik.

Monolog gepleşigi aşakdakylar bilen tapawutlanýar:

- Gepleşigiň otnositel öznüksizligi bilen, ýagny monolog gepleşigi bir sözlemden ybarat bolman, birnäçe sözlemleri öz içine alýar we belli bir wagt hiç kim tarapyndan arasy bölünmän dowam edýär. psihologik tarapyndan gepleýän adam öz pikirini doly aýtmaga çalyřýar we önünden şeýle gürrüňe taýýarlyk görýär. Monolog gepleşigi köp halatlarda taýýarlykly geçirilýär;

- Monolog gepleşiginde sözlemler belli bir yzygiderlikli, logiki baglanyşykly düzülýär;
- Monolog gepleşiginde sözlemler doly aýdylýar we pikirler gutarnykly bolýar;
- Monolog gepleşigi özbaşdak gürrüň, doklad, leksiýa, hekaýa, erteki, deklomasiýa görnüşinde ýüze cykýar.

Diýmek, monolog gepleşigini öwretmekde esasy wezipeler bolup, aşakdakylar hasaplanylýar:

1. Gutarnykly pikirli aňladýan taýýarlykly we taýýarlyksyz hakyky gürrüňler etdirmegi öwretmek;
2. Pikiri logiki baglanyşykly giňeldip aýtmagy öwretmek;
3. Okuwçy ene dilinde nähili tizlikde gepleýän bolsa, şol tizlikde hem daşary ýurt dilinde geplemegi öwretmek.

Şu wezipeleri ýerine ýetirmek üçin monolog gepleşigini hemme synplarda maksatnamanyň talabyna laýyklykda öwretmek nazarda tutulmalydyr. Oňa degişli

daýanç materiallary we gönükmeler ulanylmalydyr.

Monolog gepleşigini öwretmegiň serişdeleri. Tekstlere esaslanyp gürrüň etmegi öwretmek. Tekst gepleşigi öwretmekde iň gowy serişdeleriň biridir. Sebäbi tekstiň üsti bilen hakyky gürrüňler geçirmäge mümkinçilik döreýär. Tekst näme? Tekst diýip – bir ýa-da birnäçe sözlemden ybarat bolup, gutarnykly pikiri aňladýan sözlemler ýygyndysyna aýdylýar. Tekst bilen baglanyşykly iş 3 tapgyra bölünýär.

Birinji tapgyrda okuwçylar monolog gepleşikleri üçin gerek bolýan sözleriň grammatika bilen baglanyşykly gepleşik nusgalarynyň - sözlemleriň üstünde işleýärler. Şu tapgyrda aşakdaky işleri geçirmek maslahat berilýär:

-teksti okamak we onuň mazmuny boýunça soraglara jogap bermek;

-soraglar görnüşinde tekstiň meýilnamasyny düzmek;

-meýilnamanyň her soragynyň maksatnamasyny düzmek, degişli sözleri we sözlemleri saýlap almak. Her okuwçy öz hususy materialyny saýlap alýar. Bu tapgyryň maksady gürrüň üçin gerek bolan dil materialyny özleşdirmek we tekstiň mazmunyna çuňňur girişmektir.

Ikinji tapgyryň maksady tekstiň mazmunyny dürli görnüşde we göwrümde gürrüň edip bermektir: tekste ýakyn gürrüň bermek, dürli adamlar tarapyndan gürrüň etmek, okuwçylaryň adyndan gürrüň etmek. Mysal üçin, tekstiň ady “Gözeliň doglan günü” diýeliň. Ozaly bilen okuwçylar tekstiň mazmunyny üýtgetmeler girizip, gürrüň edip berýärler: awtoryň adyndan – bolşy ýaly, soňra ejesiniň, doganynyň doglan günleri barada gürrüň edýärler. Soňra okuwçylar tekstiň materialyny ulanyp, hut özleriniň doglan günleri barada gürrüň berýärler. Mekdep praktikasynda bolsa, okuwçylar tekstiň mazmunyny diňe gürrüň bermek bilen çäklenýärler. Bu bolsa ýeterlikli däl. Monolog gepleşigini öwretmekde tekstiň materialy ulanyp hakyky gürrüňler etdirmek örän peýdalydyr.

Üçinji tapgyr şu tema we başga temalar boýunça situatiw şertleri üýtgedip okuwçylar gürrüň etýärler. Şeýle gürrüňleriň wagty çäkli däl. Degişli şertler dörende okuwçylar dürli adamlaryň doglan günleri barada söhbet edýärler.

Iňlis dilinde gürrüň bermegi öwretmegiň usullary. Başlangyç tapgyrda gepleşik gönükmeleri dil materiallary bilen işlemekden agdyklyk etmelidir. Sebäbi, bu tapgyrda geplemegiň we eşideniňe düşünmegiň esasy goýulýar. Okuw materialy hökmünde bolsa ýönekeýje gepleşik nusgalary hyzmat edilýär. Okuwçylar okaýan tekstlerini sesli we düşnükli okamalydyrlar. Olar ýazuw üsti bilen ýerine ýetirýän ýumuşlaryny hem sesli okap bilmelidirler. Eger-de başlangyç tapgyrda okuwçylaryň eşidiş-aýdyş endikleri awtomatizasiýalaşan derejesine ýetirilen bolsa, ortaky we ýokary tapgyrlarda şol endikleriň has hem ösdürilmegi we kämilleşdirilmegi üpjün edilmelidir. Gepleşikde ulanylýan sesler, basymlar, äheňler we beýleki fonetik hadysalar sözleriň

hem-de sözlemleriň manysyny kesgitleýärler. Mysal üçin, gepleşigiň fonetik taýdan nädogry alnyp barylmany, ýagny sesleriň ýa-da äheňiň nädogry ulanylmagy gepleýji bilen diňleýjiniň arasynda düşüňmezligiň döremegine eltýär. Şoňa görä-de many döretmäge gatnaşýan sesleriň okuwçylara dogry öwredilmegi iň bir zerur şertleriň biridir. Fonetikany öwretmek gepleşik başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek işine hyzmat edýär. Käbir usulyýetçiler fonetikany başlangyç tapgyrynda ýörite öwrenip, soňky tapgyrlarda bolsa onuň öwrenilmegini makullamajak bolýarlar. Sonuň üçin hem 30-njy, 40-njy ýyllarda giriş fonetik kursy diýilýän täzelik hödürlenildi. Emma fonetikany diňe bir tapgyrda öwrenip gutarmak bilen çäklenmän, onuň бүтін okuwyň dowamynda gepleşige hyzmat eder ýaly ýagdaýda alyp barmak maksadalaýykdyr. Şeýle bolsada okatmak işlerini fonetikanyň düzgünleri bilen nazaryýetleşdirmek hem bolmaz.

Kompyuterde, interaktiw tagtalarda çyzgylaryň, hereketleriň peýdalanylmagy bilen dürli görnüşleri şekillendirilmegi çagany özüne çekýär, öwredilýän maglumat ünsi çekilýär. Çaga dünýäsi oýny talap edýär Şu nukdaýnazardan, kompyuterde, interaktiw tagtada berilýän ýumuşlaryň oýun görnüşinde bolmagy has hem özüne çekijidir.

Çagalara oýnawaçlar esasynda gürrüň bermegi öwretmek. Çagalara oýnawaçlary sypatlandyrmak işleri öwrediji oýunlaryň üsti bilen geçirilýär (“Jadyly haltajyk” “Bu näme?”, “Bu kim”). Çagalara üçin oýnawaçlary saýlap almagyň öz aýratynlygy bardyr. Oýnawaçlar atlary boýunça birmeňzeş bolup bilerler, ýöne daşky görnüşi boýunça dürli bolmalydyr (uly-kiçi atjagazlar, gyzyly-ýaşyl toplar we ş.m). Deňeşdirmes usuly çaganyň söz baýlygynyň kämilleşmegine baglanyşykly sözleşişiniň ösmegine kömek edýär. Oýnawaçlary sypatlandyrmaklyk ony synlamakdan başlaýar. Terbiýeçi çagalaryň ünsüni oýnawajyň daşky görnüşiniň aýratynlygyna (reňkine, şekiline. hiline) çekýär. Oýnawajy sypatlandyrmak, ol barada gürrüň bermek terbiýeçiniň soragy arkaly geçirilýär.

Kiçi ýaşly çagalar gutarnykly gürrüňi aýdyp bermeýärler. Üznükli sözlemler bilen gürrüň düzýärler, mugallymyň berýän soraglarynyň kömegi bilen sözlemleri, sözleri bir gürrüňe jemlejek bolýarlar. Soňra mugallym oýnawaç barada aýdylanlary jemläp, oýnawaç barada gürrüň edýär Bu çaga üçin nusga bolýar.

Soňra çagalar kem-kemden nusga boýunça sypatlandyрма hekaýa düzmäge geçýärler.

Çagalar kem-kemden özlari oýnawaçlary sypatlandyрмаk boýunça uly bolmadyk gürrüňleri düzýärler.

Çagalar sypatlandymkda hekaýa düzmeği gowy öwrenenlerinden soňra, oýnawaçlar toplumyndan mazmunly hekaýa düzmäge geçse bolýar.

Oýnawaçlar toplumy boýunça hekaýa düzmeklik 2 bölümden durýar:

- Oýnawaçlary synlamak.
- Hekaýa düzmek.

Birinji bölümiň maksady: çagalary oýnawaçlar bilen tanyşdyрмаk, oýnawaçlary sypatlandymak. Ikinji bölümde hekaýanyň gysgajyk meýilnamasy düzülýär ýa-da mugallym tarapyndan gysgajyk nusga alarlyk görnüşi berilýär.

Oýnawaçlary ulanmak arkaly çagalaryň baglanyşykly sözleşşini ösdürmek dürli-dürlüdir: oýnawajy sypatlandyрмаk, oýnawaçlar toplumy ýa-da bir oýnawaç boýunça mazmunly hekaýa düzmek,

Çagalar gürrüň berýän wagtlary käbir zatlary ýadyndan çykaryp, hekaýanyň mazmunyndan daşlaşýarlar. Terbiýeçi olaryň gürrüňine gözegçilik etmek bilen, seresaplylyk bilen çagalary hekaýanyň mazmunyna göre ugrukdyryp goýbermeli (sorag bermek, ýatlatmak, hekaýanyň üstüni dolmak).

Çagalaryň düzen hekaýalaryny derňemeklige uly üns berilmelidir Terbiýeçi düzülen hekaýanyň mazmunynyň gyzyklydygyna, düzülişine baha berýär.

32. Gürrüň bermekde sözleriň sözlemleriň saýlanyp alnyşyndan edilýän talaplar. Gürrüň bermegi geçirmegiň görnüşleri.

Gürrüň usuly. Onuň işjeň ulanylyşy we tärleri. Edebiýaty öwrenmekde bu usul hem örän işjeň ulanylýar. Sapakda we sapakdan daşary okuwlarda gürrüňleşmek, sözleşmek, pikir alyşmak üsti bilen düşünişmeklige gürrüň usuly diýilýär. Gürrüň usuly edebiýat sapaklarynda we sapakdan daşary okuwlarda öwrenilýän tema, edebi eser ýa-da pikir alşylýan, çekişme-jedel guralýan mesele boýunça gürrüňleşmek, edebi eser ýa-da peýzaž boýunça ýörite taýýarlanylýan sorag we ýumuşlar, suratlar esasynda sorag-jogap geçirmek, pikir alyşmak tertibinde guralýar. Bu usul okuwçylarda çeper edebiýata gyzyklanma, söýgi döretmekde, sapakda okuwçylaryň başarlaňlygyny, işjeňligini, özbaşdak pikirlenmek endiklerini ösdürmekde, geçilen – öwrenilen maglumatlary berkitmekde örän amatly.

Gürrüň usulynyň hem dürli tärleri bolýar: a) giriş-duýdurma gürrüň (öň öwrenilenleri ýatlatmak, bir galypa salmak, täze temany öwrenmäge taýýarlyk...); b) ewristik gürrüň (çeper eser, edebi-taryhy döwür... öwrenilende, okuwçylaryň bilýän delilleri şoňa meňzeş deliller bilen deňeşdirip, logiki oýlanma netijesinde täze düşüňjelere gönükdiriji sorag-ýumuşlar ulanmak); c) berkitme, ýada düşürme gürrüň (tema boýunça ýörite sorag-ýumuşlar hem-de şol tema degişli suratlar esasynda öwrenilenleri berkitmek, tema-edebi döwür, ýazyjy, eser boýunça geçilenleri jemlemek-umumylaşdyrmak); d) çekişme-jedel (belli bir tema, edebi maglumat boýunça okuwçylaryň bilimlerini barlap görmek maksady bilen geçirilýän güýç synanyşyk).

Gürrüň usuly we onuň tärleri mekdep tejribesinde edebi maglumaty öwrenmegiň ähli döwründe uly orun tutýar.

Giriş-duýdurma gürrüň täri, esasan, sapakda täze tema, täze maglumat öwrenilmäge başlananda ulanylýar. Meselem,

Magtymgulynyň ömri we döredijilik ýoly öwrenilmäge başlananda, mugallym bu täri ulanyň biler. Şonda ol şeýle soraglary orta atýar:

1. XVIII asyrd a ýaşan türkmen şahyrlaryndan kimleri bilýärsiňiz?

2. Döwletmämmet Azady kim? Ol Magtymgulyny nähili terbiýeleýär?

3. Magtymgulynyň haýsy goşgularyny (öňki synplarda ýa-da sapakdan daşary wagtlarda) okadyňyz? Şular ýaly soraglar boýunça giriş gürrüň geçirilende, mugallym täze öwreniljek tema boýunça okuwçylaryň öňki bilýänlerini ýatladýar, belli bir ulgama salýar, olary täze maglumaty has çuň öwrenmäge taýýarlaýar.

Giriş-duýdurma gürrüň sapakdan daşary okuwda işjeň peýdalanylýar. Edebi muzeýe, ýazyjy-şahyryň ýadygärligine ekskursiýa, kino ýa teatra tomaşa edilmäge gidilmekçi bolnanda, mugallym şol edebi muzeý, ýadygärlik, kino-kartina, spektakl barada giriş gürrüň edýär. Meselem, Aşgabat şäheriniň “Magtymguly” şaýolundaky Magtymgulynyň ýadygärligine ekskursiýa gitmekçi bolnanda, mugallym giriş gürrüňi şeýle meýilnamada geçirýär:

1. Magtymguly – beýik akyldar, ussat şahyr.

2. Türkmen halkynyň Magtymgula söýgüsi, hormat goýşy.

3. Ýadygärligiň ýerleşýän ýeri.

4. Bu ajaýyp ýadygärligiň bina edilişi. Şunuň ýaly meýilnamada mugallym öz obasyndaky, etrabyndaky (şäherindäki) edebi ýadygärlige gezelenç guranda, giriş gürrüň geçirip biler. Giriş gürrüňiň üsti bilen mugallym okuwçyda gezelenç ediljek ýadygärlige, tomaşa ediljek kino ýa spektakla gyzyklanma, bilesigelme, höwes döredýär.

Gürrüň usulynyň ewristik, berkitme, ýada düşürme gürrüň ýaly tärleri edebi-taryhy döwür, ýazyjynyň ömri we döredijiligi öwrenilende, edebi eser derňelende, has işjeň ulanylýar. Bu tärlerde mugallymyň gürrüň üçin oýlanyşykly düzen sorag we ýumuşlary, surat we illýustrasiýalary uly ähmiýet berýär, gürrüňi has netijeli edýär. Bu tärleri mugallym ýerlikli ulananda, okuwçylar edebi-taryhy döwre baha

bermegi, çeper eseri derňemegi, edebi döwür, eser barada özbaşdak oýlanmagy, özüçe pikir ýöretmegi, geçilenleri jemläp, netije çykarmagy öwrenýärler. Çeper eseriň adama ahlak hem estetiki taýdan edýän täsirine düşünýärler.

Çekişme-jedel gürrüňi sapakda-da, sapakdan daşary okuwlarda-da geçirilýär. Çekişme sapakda gurala, oňa şol synpyň okuwçylary gatnaşýar we oňa mugallym ýolbaşçylyk edýär. Eger-de çekişme sapakdan daşary okuwlarda geçirilse, oňa mekdebiň ähli synplaryndan islän okuwçy gatnaşyp biler. Şeýle çekişmä mugallymyň özi ýa-da onuň göz-gulak bolmagynda, işjeň okuwçynyň biri ýolbaşçylyk edýär.

Çekişme üçin okuwçylary gyzyklandyrýan tema, mesele saýlanyp alynýar: “Men edebiyata we sungata nähili düşünýärim?”, “Şükür bagşy” kinofilminiň maňa eden täsiri”, “Çeper edebiyatdaky we durmuşdaky dostluk, gahrymançylyk we söýgi”.

Çekişme-jedel köplenç mugallymyň duýdurma gürrüňi bilen açylýar. Çekişme okuwçylaryň işjeň gatnaşmagynda geçirilýär. Çekişme wagtynda her bir okuwçy sorag hem berip bilýär, jogap hem. Mugallym okuwçylaryň sorag-jogaplaryny, jedellerini üns berip diňleýär. Ol jedeli has gyzyklandyrmak üçin çekişme arasynda sorag berip, ony ugrukdyrýar. Çekişmäniň soňunda bolsa, onuň netijesini mugallymyň özi jemleýär.

Gürrüň usulynda tutuş bir sapagy-da geçirmek mümkin. Gürrüň sapagy üçin temany, onuň meýilnamasyny we okamaly edebiyatyny mugallym öňünden tabşyryar. Taýýarlykly guralan gürrüň sapagy has gyzykly geçýär, onda okuwçylaryň individual aýratynlygy aýdyňlaşýar, olaryň işjeňligi, özbaşdaklygy has-da ösýär.

“İň uzyn sözlem düzmek” oýny.

Mugallym oýnyň şertini düşündirýär we synp tagtasynda bir sözi ýazýar. Mysal üçin, ol öwrenilýän dilde “çağalar” ýa-da “düýn” diýen sözi ýazyp görkezýär. Okuwçylar bolsa, berlen wagtyň dowamynda oturan ýerlerinde ýatdan ýa-da depderlerine ýazmak bilen şol sözün

üstüni ýetirip, iň uzyn sözlemi düzmäge çalyşýarlar. Berlen wagt tamam bolanda okuwçylar öz sözlemlerini okaýarlar. Kim iň köp sözleri içine alýan sözlemi grammatik taýdan ýalňyşsyz düzen bolsa, şol hem ýeňji bolýar.

Bu oýny toparlaryň arasynda hem guramak bolýar. Şeýle edilende toparlaryň sanyna laýyklykda synp tagtasy dikligine çyzyk çekilip, iki ýa-da üç bölege bölünýär. Mugallym bolsa, onuň her böleginde bir sözi ýazmak bilen oýny başlap berýär. Okuwçylar bolsa, ony dowam etdirýärler.

Bu oýnuň ulanylmagy täze geçilen sözleri berkitmekde we gaýtalamakda hem uly ähmiýeti bolýar.

“Men näme edýäriň?” diýen oýun

Bu oýun Häzirki dowamly zamanyň gepleşikde ulanylyşyny berkitmek üçin geçirilýär. Oýunyň maksady we şertleri düşündirilenden soň mugallym penjiräniň ýanyna baryp, ony açyp başlaýar we öwrenilýän dilde: - Men häzir näme edýäriň? – diýip sorayar.

Okuwçylar bolsa: - Siz häzir penjiräni açýarsyňyz – diýip jogap berýärler. Soňra mugallym gapa tarap ädimläp başlaýar we: - Men häzir näme edýäriň? – diýip sorayar.

Okuwçylar bolsa: - Siz häzir gapa tarap ýöräp barýarsyňyz – diýip jogap gaýtarýarlar. Mugallym şunuň ýaly-da “synp tagtasynda hat ýazmak”, “diwarda suraty asmak”, ýaly hereketleri ýerine ýetirýär we okuwçylar ol hereketleri atlandyrýarlar. Şeýlelikde haýsy okuwçy beýlekilerden ozal köp gezek ýalňyşsyz jogap gaýtarsa, şol hem köp utuk toplaýar we ýeňji bolýar.

“Näme nirede dur?” diýen oýun.

Bu oýun esasan hem “Predloglar” diýen temany berkitmek üçin geçirilýär. Mugallym ýa-da oňat ýetişýän okuwçylaryň biri öwrenilýän dilde: - Depder nirede? Ruçka nirede? Oturgyç nirede? Şkaf nirede? – diýip sorayar. Okuwçylar bolsa, her bir soragyň yzyndan: - Depder stoluň üstünde. Ruçka kitabyň içinde. Oturgyç stolyň aşagynda. Şkaf

penjiräniň ýanynda – diýip jogap berýärler. Haýsy okuwçy bu oýna aktiw gatnaşsa we predloglary ýalňyşsyz ulansa, şol hem köp utuk toplaýar, we ýeniş gazanýar.

Bu ýokarda görkezilen oýunlar nusga hökmünde berildi. Islendik grammatik düzgüni berkitmek üçin degişli oýunlary, ýaryşlary, tapmaçalary ulanyp bolar. Munuň uçň mugallymyň has döredijilikli işlemegi zerurdyr.

33. Çagalaryň inlis dilinde söz goruny baýlaşdyrmagyň usullary.

Çagalaryň söz baýlygyny ösdürmegiň usullary. Ýurdumyzda bilim ulgamynda edilen uly öwrülişikler mugallymlara öz işini döwürň talaplaryna laýyk guramaga doly mümkinçilik berýär. Täze Galkynyşlar we beýik özgertmeler zamanynda okuw maksatnamalarydyr meýilnamalary döwürň talaplaryna görä taýýarlanylýp, olar dünýä ülnülerine laýyk getirildi. Häzirki döwürde döwlet Baştutanymyzyň tagallalary bilen paýtagtymyzda we welaýatlarymyzda dünýä derejesine gabat gelýän mekdepler, çagalar baglary, interaktiw, multimediyä tehnologiýalary, kompýuter ulgamly - internet ulgamyna birikdirilen ýagdaýda ulanylmaga berilýär. Ösen häzirki zaman tehnologiýalaryny netijeli ornaşdyrmak bilen bir hatarda dillerdäki häsiýetli aýratynlyklary düşündirmek hem möhüm wezipedir. Çaga öz ene dili baradaky ilkişadaky düşüňjelerini, ilkinji bilimini tebigy ýagdaýda kabul edýär. Onda ene dilini beýleki diller bilen deňeşdirmek barada pikir heniz ýüze çykmaýar. Çagalar bagyna gatnap, daşary ýurt dillerini öwrenip başlanda çaga beýleki dilleriň öz dilinden düýp göter üýtgeşikdigine göz ýetirip ugraýar. Ol öwrenýän diliniň aýratynlyklaryna düşüňmäge ymtylýar. Dillerdäki aýratynlyklary jikme-jik öwrenmek çagalara çuňňur we düýpli bilim almaga ýardam edýär.

1. Elipbiý bilen baglanyşkly aýratynlyklar.

2. Fonetik aýratynlyklar.
3. Leksik aýratynlyklar.
4. Grammatik aýratynlyklar.

İnlis dilindäki durnukly söz düzümleriniň we söz birlikleriniň terjime ediliş aýratynlyklary barada

Mugallym çagalaryň göz önünde tutulan sözleri özleşdirmeklerini we olary işjeň ulanmaklaryny gazanmaly. Täze sözler, köplenç, sözlemlerde getirilip, oňat özleşdirilýänçä gaýtalatmalydyr. Dil maglumaty saýlananda onuň daşary ýurt dilini öwretmegiň başlangyç döwründe wajyplygy, sözlem düzmekde möhümligi göz önünde tutulmalydyr. Mugallymyň sözleşýinde yzygider gaýtalanýan sözler çagalaryň söz baýlygyny artdyrýar. Ortaça her sagatda 2-3 söz öwretmek ýeterlik hasaplanylýar. Ondan artyk sözi ýatda saklamak çagalara kyn düşýär. Sebäbi öwrenilen sözüň üstüne her sapakda öwrenilýän täze sözler goşulýar. Şeýlelikde, çaganyň ýatda saklamaly söz sany barha artyp barýar. Düzgün boýunça çagalar baglarynda okamak talap edilmeýär. Diýmek, çagalar öwrenilýän sözleri ýatda saklamaly bolýarlar; çagalaryň ata- -enelerine-de bu babatda kömek berilmeýär. Şeýlelik-de, öwrenilýän maglumatyň durnukly özleşdirilmegi diňe mugallymyň ussatlygyna, çagalaryň erjelligine, okuw serişdeleriniň täsirliiligine baglydyr.

Mundan başga-da mugallym çagalaryň dürli (habar, sorag, ýüzlenme) sözleinlerine düşünmeklerini we olary ulanyp bilmeklerini öwretmeli. Sözlem nusgalary öwrenilýän sözlerin esasynda düzülip, olar hem sapaklarda durnukly özleşdirilmelidir. Olar çaga nusga görä öz sözlemlerini düzmäge ülni bolup hyzmat etmelidir, sebäbi çagalar baglarynda grammatika öwredilmän, grammatik gurluşlar, sözlem nusgalary öwredilýär.

Çagalara dil maglumatlaryny diirli ýollar arkaly öwretmek mümkin:

- tâze sözler suratlar arkaly berilýär. Şunda çagalara okamak öwredilmeýär.

Okuw serişdelerinde berilýän ýazmaça sözler, sözlemler, sadaja tekstler, goşgular, aýdymlar mugallym üçin niýetlenilýär;

- tâze sözler sözlem nusgalary arkaly özleşdirilýär;

- tâze sözler aýdymlar, goşgular, oýunlar we gepleşikler arkaly özleşdirilýär;

- tâze sözler gysgajyk sahnajyklar arkaly özleşdirilýär.

Her temany özleşdirmek üçin berlen sagatlaryň soňkusy temany gaýtalamak we berkitmek üçin niýetlenilýär. Şeýle hem çagalara dürli ýagdaýlary beýan etmek üçin dürli gurluşdaky sözlemleri özbaşdak düzmek öwredilýär. Sözleşşi düzmegiň

ilkinji endikleri ýola goýulýar, gepleşik, sözleşiş endikleri hem-de başarnyklary emele getirilýär.

Çagalar bagynyň çäginde göz önünde tutulýan dil maglumaty çäkli bolýar, şoňa görä-de, ähli sözleşiş şertlerinde, adaty durmuş ýagdaýlarynda dil serişdesini özbaşdak ulanmagy ýuwaş-ýuwaşdan ýola goýmak möhümdir.

Iň wajyp adaty durmuş gepleşikleri soraşmakdan, haýyş etmekden, teklipl etmekden, gürrüň bermekden, düşündürmekden, baha bermekden, garşy bolmakdan, ylalaşmakdan, birek-birege mähremlik bildirmekden, hödürlemekden, habar bermekden, beýan etmekden, esaslandyrmakdan, gutlamakdan durýar. Biziň sözleşşimiz diňe bir habar bermek, tassyklamak, soragdyr jogaplar bilen çäklenmeýär.

Biz öz gürrüňimizde gürründeşimiz bilen häli-şindi ylalaşýarys, şübhe bildirýäris, çen-çak tutýarys, geň görýäris, garaz, gürrüň-edişimiziň gürrüňine görä jogap berýäris. Şu nukdaýnazardan, dil öwretmegi hem durmuşa ýakynlaşdyrmak möhümdir.

Şoňa görä-de, monolog sözleşşiň beýan etme, pikir ýöretme, habar berme ýaly görnüşlerini gepleşik boýunça sorag-jogap görnüşinde amal

edilýän anyk deliller hakynda gürrüňi dowam etmäge itekleýän gep atmagyň esasyňy tutýar.

Şeýlelikde, çagalar iki ýylyň dowamynda inlis dilini öwrenmek bilen:

- Soramagy we jogap bermegi (What is this/that? What is he/ she? What

is his/her/name? Who is he/she? What colour is this/that? How are you?

How is he/she? How old is he/she? Where is/are the cat/cats? Where

is/are the cat/cats? What does he/she like?

- Özlerine gönükdirilen sözleşme düşünmegi:

- Belli bir ýumşy tabşyrmagy ýa-da haýyş etmegi (Please, Give me...

Please, shut the window! Please, help me. May I come in? May I have...);

- Islegdir, minnetdarlyk bildirmegi (I want... Thank you. I shall do... Excuse me. Help yourself...);

- Belli bir zady şekillendirmegi (It is big/little/good/bad; That is red/green...);

- Özi (ady, ýaşy, maşgalasy, ýaşayan ýeri) barada gürrüň bermegi (My name is...; I live in...; I have...; I am...);

- Maşgalasy (ata-enesi, doganlary olaryň günäri, işleýän ýeri we ýaşayan ýeri) hakynda gürrüň bermegi (I have a mother. She is... I like my...);

- Öz gyzyklanýan zatlary barada habar bermegi (I like... I can play...);

- Doly we gysga jogap bermegi (Is this a dog? Yes, it is a dog. Yes, it is. No, it is not a dog. No it isn't...);

- Buýruk bermegi (Go to the door. Wash you hands. Clean the

table.);

- Halaýan we halamaýan zatlary barada aýtmagy (I like to play in the garden. I like my doggy. I don't like...);

- Gündelik ýerine ýetirýän işi barada gürrüň bermegi (I get up in the morning. I wash my face. What do you do in the morning? I go to the kindergarden...);

- goşgulary ýatdan aýtmagy;

- oýunlary oýnamagy;

- suratlar boýunça gysgajyk gürrüň bermegi başarmalydyrlar.

34. Elipbiý bilen baglanyşykly aýratynlyklar.

Fonetiki aýratynlyklar. Gepleşikde ulanylýan sesler, basymlar, ähenler we beýleki fonetik hadysalar sözleriň hem-de sözlemleriň manysyny kesgitleýärler. Mysal üçin, gepleşiğiň fonetik taýdan nädogry alnyp barylmany, ýagny sesleriň ýa-da äheňiň nädogry ulanylmagy gepleýji bilen diňleýjiniň arasynda düşüňsmezligiň döremegine eltýär. Şonä görä-de many döretmäge gatnaşýan sesleriň okuwçylara dogry öwredilmegi iň bir zerur şertleriň biridir. Fonetikany öwretmek gepleşik başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek işine hyzmat edýär. Käbir usulyýetçiler fonetikany başlangyç tapgyrynda ýörite öwrenip, soňky tapgyrlarda bolsa onuň öwrenilmegini makullamajak bolýarlar. Şonuň üçin hem 30-njy, 40-njy ýyllarda giriş fonetik kursy diýilýän täzelik hödürlenildi. Emma fonetikany diňe bir tapgyrda öwrenip gutarmak bilen çäklenmän, onuň бүтін okuwyň dowamynda gepleşige hyzmat eder ýaly ýagdaýda alyp barmak maksadalaýykdyr. Şeýle bolsada okatmak işlerini fonetikanyň düzgünleri bilen nazaryýetleşdirmek hem bolmaz. Başlangyç tapgyrda gepleşik gönükmeleri dil materiallary bilen işlemekden agdyklyk etmelidir. Sebäbi, bu tapgyrda geplemegiň we eşideniňe düşünmegiň esasy goýulýar. Okuw materialy hökmünde bolsa

ýönekeýje gepleşik nusgalary hyzmat edilýär. Okuwçylar okaýan tekstlerini sesli we düşnükli okamalydyrlar. Olar ýazuw üsti bilen ýerine ýetirýän ýumuşlaryny hem sesli okap bilmelidirler. Eger-de başlangyç tapgyrda okuwçylaryň eşidiş-aýdyş endikleri awtomatizasiýalaşan derejesine ýetirilen bolsa, ortaky we ýokary tapgyrlarda şol endikleriniň has hem ösdürilmegi we kämilleşdirilmegi üpjün edilmelidir.

Işjeň fonetik minimuma sesler, ses birikmeleri, aşak düşýän we ýokary galýan äheňler girýärler. Işjeň däl fonetik minimuma bolsa sesleriň dürli görnüşleri, triftonglar, tolkunly äheňler ýaly hadysalar girýärler. Işjeň fonetik minimuma girýän birlikler okuwçylaryň gündelik gepleşiginde düşüp durýan bolsa, işjeň däl fonetik minimuma girýän hadysalar mekdep maksatnamasynda seýrek gabat gelýär. Fonetik minimuma girizilýän materiallar öz üstünde ýörite işlemegi talap edýär. Şoňa görä-de okuwçylaryň ene dilinde meňzeş görnüşleri bar bolan sesleri minimuma goşmak zerur däl. Beýleki türk-mangol dillerinde bolşy ýaly, türkmen dili hem singarmonizm (her bir bogunda çekimli sesiň bolmagy) kadasynda eýedir. Emma, öwrenilýän hindi-ýewropa dilleri üçin bolsa birnäçe çekimsiz sesleriň ýanaşyp gelmegi adaty ýagdaýdyr. Şoňa görä-de minimum kesgitlenende şeýle tapawutlardan ugur almak gerek. Bu işde okuwçylaryň adaty ýalňyşlarynyň nazarda tutulmagy hem peýdalydyr.

Fonetik minimumy saýlap almakda şu aşakdaky ýörelgeleriň göz önünde tutulmagy teklip edilýär:

a) Saýlanyp alynýan materialyň aragatnaşygyny mätäçligine gabat gelmegi. Mysal üçin, sesleriň esasy görnüşlerini , gündelik gepleşikde ulanylýan äheňleri şu ýörelgä goşmak bolýar. Emma, käbir çylşyrymly fonetik hadysalary mekdep maksatnamasyna girizmek maslahat berilmeyär.

b) Doly stiliň esas edilip alynmagy. Bu ýörelgä daýanmak bilen sözleriň, aňlatmalaryň, jümleleriň gysgaldylan görnüşleri däl-de, olaryň doly görnüşleri öwrenmäge hödürlenýärler.

Kadalyk ýörelgeleriniň nazarda tutulmagy. Munda edebi diliň kadalary esas edilip alynýar we šiwe aýrтынlyklaryny öwrenmek nazarda tutulmaýar.

35. Leksiki aýratynlyklar.

Her bir dili bilmek üçin onyň gurluşyny we sözlerini oňat öwrenmek zerurdyr. Sözler diliň maddy esasyňy düzýändigini üçin, olary oňat öwrenmezden diliň beýleki bölümlerini özleşdirmek mümkin däldir. Eger-de diliň beýleki bölümlerini bileniňde-de sözleri bilmesen gepleşik alyp baryp bolmaz. Mysal üçin 100-e golaý grammatiki we fonetiki kadalary hem-de 5 sany söz bilseň, gepleşik gurap bolmaz. Emma tersine, 5 sany kada-kanunlary, we 100-e golaý söz bilseň welin, uly bolmadyk gepleşigi guramak bolar.

Usulyýetçiler gepleşik başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek üçin gepleşik leksikasynyň, okamak üçin bolsa, okuw leksikasynyň bardygyny tassyklaýarlar¹. Dogrudan-da okamakda duş gelýän sözleriň hemmesi işjeň gepleşikde doly ulanylmaýar. Şonuň üçin hem okuwçylaryň öwrenýän sözleriniň ähli düzümini işjeň sözlük we işjeň däl sözlük diýen toparlara bölmek maksada laýykdyr. İşjeň sözlük okuwçylaryň gündelik gepleşiginde ulanylýan sözler hasaplanýar. Bu sözlük okuwçylaryň esasy söz baýlygyny düzmek bilen, olaryň öz oý-pikirlerini beýan etmäge we gürründeşleriniň dil hem-de ýazuw üsti bilen aňladýan pikirlerini terjimesiz düşünmäge mümkinçilik berýär. İşjeň däl sözlük bolsa, okuwçylaryň öý okuwynda, gazet žurnallarda radio-telewizorlarda duş gelýän sözlerini, şonuň ýaly-da ozal öwrenilip, soňra işjeň däl ulanylyşa geçen sözleri içine alýar. İşjeň we işjeň däl sözlükleriň araçägi örän şertlidir. Eger-de mugallym okuwçylaryň öý okuwyna yzygiderli gözegçilik edip dursa, olaryň sözlük depderlerini barlap, ýazan konspektleri boýunça gürrün bermeklerini talap edip dursa, onda işjeň däl sözlükdäki sözleriň işjeň sözlüğe geçmegi mümkin. Onuň

tersine, täze sözler näçe göwnejaý öwredilen hem bolsa, eger-de olar janly gepleşikde yzygiderli gaýtalanyp durulmasa, onda olaryň işjeň däl sözlüğe ýeňillik bilen geçmegi hem mümkin. Şona görä-de mugallym okuwçylaryň diňe bir işjeň

sözlügiň däl-de, eýsem işjeň däl sözlügiň hem üstünde işläp durmaklaryny talap etmelidir.

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň бүтін dowamynda bolşy ýaly, sözleri öwretmekde hem üç maksat göz önünde tutulýar. Ýokarda belenilip geçilişi ýaly okuwçylara işjeň we işjeň däl sözlükleri öwretmek, olaryň gepleşikde ulanylmagy sözleri öwretmegiň amaly maksadynyň amala aşyrylmagyny aňladýar. Mundan başga-da sözleri öwretmekde umumy bilim berijilik we terbiýeleýjilik maksatlaryň hem ýerine ýetirilmegi zerurdyr. Daşary ýurt diliniň sözlerini öwrenmekde okuwçylar ähli adamzat üçin mahsus bolan şol bir düşüňjeleriň başga serişdeler arkaly beýan edilýändigine göz ýetirýärler: iki diliň söz ýasylyş usullaryny, meňzeş we tapawutly ýerlerini deňeşdirip görýärler. Şu deňeşdirmäniň özi hem okuwçynyň belli bir derejede öňe gitmegine ýardan edýär. Okuwçylaryň tematik ýörelge boýunça sözleri öwrenmegi, söz baýlygynyň üstüniň ýetirilip durulmagy okuw kitaplaryndan daşary hem dili öwrenilýän halkyň durmuşy barada goşmaça edebiýatlary, gazet-žurnallary okamaklaryna mümkinçilik berýär. Olar şonuň ýaly hem daşary ýurtlardan gelen adamlar bilen gepleşip, ol ýurtlar we halklar barada degişli maglumatlar alyp, bilýärler. Bu işleriň bolsa uly amaly we terbiýeçilik ähmiýeti bardyr.

Orta mekdepleriň meýilnamalarynda we maksatnamalarynda daşary ýurt dilleri üçin berilýän sagatlaryň sany heniz ýeterlik däl. Şeýlelikde diňe okuw işinde öwrenilýän sözler okuwçylaryň daşary ýurt dilini aragatnaşyk serişdesi hökmünde ulanmaklaryny üpjün edip bilmeýär. Şona görä-de bu ders boýunça geçirilýän synpdan we mekdepdan daşary işleriň ähmiýetini has-da ýokarlandyrmak zerur

şertleriniň biri bolup durýar. Şol geçirilýän işlerde tehniki serişdeleri, görkezme esbaplary hem-de dürli iş görnüşlerini ulanmak bilen okuwçylaryň söz baýlygyny yzygiderli artdyrmak bolýar. Eger-de geçirilen ylmy-barlag işleriniň netijelerine salgylansak, onda hut bir mekdepdäki iki parallel synpyň okuwçylarynyň hem söz baýlygynyň mukdar taýyndan güýçli tapawutlanýandygyny görmek bolýar. Diýmek, okuwçylaryň mekdepde öwrenýän sözleriniň we aňlatmalarynyň diňe bir maksatnama edilýän talaplar däl-de eýsem mugallymyň ulanýan usullarynyň netijeliligine hem baglydyr. Eger-de mugallym her bir sapakda sözleri öwrenmeklige uly üns berse, özbaşdak işleri we öý okuwyny oňat ýola goýsa, onda okuwçylaryň söz baýlygynyň barha giňelip durjakdygy düşnüklidir.

36. Grammatiki aýratynlyklar.

Daşary ýurt dilinde gepleşmek üçin diňe bir onuň sözlerini bilmek ýeterlik däl. Her bir diliň grammatikasyny bilmeş, ol dilde aňly gepleşik alyp baryp bolmajakdygyny düşnüklidir. Ähli başarnyklaryň we endiklerini döremeginde hem-de kämilleşmeginde, ýagny: eşideniňe dogry düşünmekde, gepleşikde, okamakda we ýazmakda grammatikany bilmek zerurdyr.

Grammatikany öwretmegiň maksady mekdep maksatnamasy tarapyndan kesgitlenen minimumyň çäklerinde okuwçylarda grammatik endikleri döretmekden ybaratdyr. Grammatikany öwretmek okuwçylaryň ýalňyşsyz gepleşip we ýazyp bilmelerini göz önünde tutýar. Umumy-bilim berýän orta mekdepleriň şertlerinde daşary ýurt diliniň bütin grammatik gurluşyny öwrenip bolmajakdygy öz-özünden düşnüklidir. Şoňa görä-de öwrenilmäge degişli bolan grammatik materialyň iň zerur bölegini – minimumyny kesgitlemek möhüm meseleleriň biri bolup durýar.

Diliň fonetikasynnda we leksikasynnda bolşy ýaly grammatik materialy saýlap almakda hem işjeň we işjeň däl minimumlar göz önünde tutulýar. Okuwçylaryň esasan hem dil gepleşiginde ulanýan grammatik hadysalaryny işjeň minimuma goşmak bolar. Olaryň okamakda we ýazmakda seýrek duş gelýän çylşyrymly grammatik materiallaryny bolsa, işjeň däl minimumyň düzümine girizmek bolar. Emma professor S.W. Şatilowyň: “Okuwçylaryň sekiz ýyllyk mekdepde öwrenýän ähli grammatik materiallary işjeň minimuma girýär, ýokary synplarda öwrenilýän grammatik hadysalar bolsa, işjeň däl minimumy düzýär” 1 – diýmegi bilen doly ylalaşmak bolmaz. Sebäbi okatmagyň her bir etabynyň özüne laýyk işjeň däl we işjeň minimumlary bardyr. İşjeň ýagdaýda özleşdirmäge degişli bolan grammatik materialyň göwrümini çakdan aşa giňeltmek üçin zerur bolan wagtyny azaldýar.

İşjeň grammatik minimumy kesgitlemekde şu aşakdaký ýörelgeler göz önünde tutulýarlar:

1. Güýçýeterlik ýörelgesi.
2. Grammatik materiallyň dil gepleşigini üpjün edip bilmek ýörelgesi.
3. Nusga bolujylyk ýörelgesi.
4. Sinonimik grammatik hadysalaryň hasaba alynmazlyk ýörelgesi.

Görnüşi ýaly, işjeň minimuma esasan hem dil gepleşiginde duş gelýän grammatik hadysalar girýär. İşjeň däl minimuma girýän grammatik hadysalar bolsa, ýazuw gepleşiginde, ýagny okamakda, ýazmakda we eşitdirilýän gepleşiklerde duş gelýärler. Şoňa görä-de, passiw minimuma girýän grammatik materialynyň göwrümi has giňdir. Oňa garamazdan bu minimumda duş gelýän grammatik kynçylyklary hem ýeňip geçmegiň ýollaryny mugallym okuwçylara düşündirmelidir.

37. Grammatik materialynyň üstünde işlemegiň tapgyrlary we usullary.

Grammatik materialynyň üstünde işlemek esasan üç tapgyrda alnyp barylýar:

1. Grammatik düzgünleri düşündirmek.
2. Grammatik materialyny ulanyp, gepleşik endiklerini döretmek.
3. Gepleşik endikleriniň soňabaka hem ösdürilmegi.

Grammatik materialy özleşdirmegiň derejesi, düzgünleri, öwretmegiň ähmiýeti barada köp sanly pikirler ýüze çykýarlar. Şeýle jedelli soraglara şu aşakdakylary goşmak bolar:

Grammatik düzgünleri aýratynlykda düşündirmek zerurmy? Grammatik düzgünleri haýsy dilde düşündirmeli? Düzgünler täze grammatik forma heniz tanşdyrylmanka (deduktiv ýol bilen) düşündirmelimi ýa-da ol görnüş gepleşikde özleşdirilenden soň (induktiv ýol bilen) düşündirilmelimi? we ş.m.

Grammatik düzgünleriň aýratynlykda düşündirilip-düşündirilmezligi ozaly bilen daşary ýurt dillerini öwretmegiň tapgyrynda baglydyr. Mysal üçin, çagalar baglarynda ýa-da umumy bilim berýän orta mekdepleriň başlangyç synplarynda grammatik düzgünleri ýörite düşündirmegiň hajaty ýokdyr. Diňe ortaky we ýokary etaplarda grammatik düzgüni gysgajyk düşündirmek bolar. Bu düzgünleri okuwçylaryň ene dilinde düşündirmek maslahat berilýär.

Grammatik düzgüniň düşündirilmeginiň zerurlygy sonuň ýaly-da täze görnüşüň aňsat-kynlygyna baglydyr. Eger-de grammatik görnüşleri ýeňillik bilen özleşdirmek mümkin bolsa, onda dil düzgünlerini ýörite düşündirmegiň zerurlygy ýokdyr. Mugallym grammatik düzgüni ýörite düşündiren bolsa, onuň okuwçylar tarapyndan ýat tutulmagyny we boýdan-başa gürrüň bermegini talap etmeli däl. Okuwçylaryň grammatikany özleşdirişleriniň derejesi olaryň gepleşik ukyplarynda

ýüze çykýar. Bu hadysany usulyýetçiler grammatik başarnyklar we endikler diýip atlandyryrlar.

Görnüş taýdan grammatik düzgünleriň düşündirilişi dil we ýazuw üsti bilen alnyp barylýar. Bu işiň dil ýa-da ýazuw üsti bilen geçirilmegi birnäçe şertlere baglydyr. Mysal üçin, grammatik material işjeň minimuma girýän bolsa, ýa-da ol başlangyç tapgyrlarda öwrenilýän bolsa, onda oňa dilden düşündirmek ähmiýetlidir. Ýokary tapgyrda öwrenilýän has çylşyrymly, ýagny işjeň däl minimuma girýän materiallary bolsa, ýazuw üsti bilen düşündirmek maksada laýykdyr. Grammatik materialyň nähili derejede özleşdirilmegini daşary ýurt diliniň nirede we haýsy maksatlar bilen öwrenilýändigine hem baglydyr. Eger-de daşary ýurt dili gysga möhletleýin kurslarda, hünärleri ýokarlandyryş fakultetlerinde we okuwlaryň intensiw geçýän beýleki ýerlerinde öwrenilýän bolsa, onda grammatik materialy çuňňur,ylaýta-da ýazuw üsti bilen özleşdirmäge mümkinçilik bolmaýar. Diliň şeýle işjeň ýagdaýda we örän çäkli wagtda öwrenilmegi grammatik materialyň dessine gepleşige girizilmegini talap edýär.

Käbir usulyýetçiler grammatik görnüşler gepleşikte belli bir derejede özleşdirlenden soň dil düzgünlerine okuwçylaryň ünsüni çekmäge maslahat berýärler. Şeýle edilmegi grammatikany öwretmegiň induktiw ýoluny aňladýar. Göni usulyň wekilleri bolsa, grammatik düzgünleriň hiç bir tapgyrda hem düşündirilmegini goldamaýarlar.

Grammatik materialy ulanyp, gepleşik endiklerini döretmek tapgyrynda kadalar dil üsti bilen ýerine ýetirilýän mysallarda berkidilýärler. Okuwçylar şertli gepleşik we hakyky gepleşik gönükmeleriň üsti bilen özleriniň başarnyklaryny we endiklerini döredýärler.

Gepleşik endikleriniň soňabaka has ösdürilmegi maksat edilýän grammatik hadysalaryň gepleşigiň dürli görnüşlerinde ulanylmagy göz önünde tutulýar. Bu tapgyrda monolog we dialog gepleşikleri giň gerim alyp başlaýar.

Grammatikany öwretmekde birnäçe usullaryň bardygyny hem bellemek gerek:

1. Nazary usul.
2. Nazary-amaly usul.
3. Amaly usul.

Grammatikany öwretmegiň nazary usulynda esasan hem diliň gurluşyny özleşdirmek, düzgünleri ýat tutmak esasy wezipe edilip goýulýar. Munda grammatikany aktiw gepleşikde ulanylmagy esasy maksat edilmeyär. Mysal üçin, dürli döwletlerde daşary ýurt dillerini öwretmegiň ilkinji asyrlarynda, ýagny grammatika – terjime we leksiko-terjime usullarynyň, höküm süren döwürlerinde nazary usulyň ulanylandygy düşnükli. Emma gynansak-da; bu usul häzirki wagtda hem käbir mugallymlaryň iş tejribesinde duş gelýär. Mysal üçin, mugallym grammatik materialy jikme-jik öwredýär. Soňra bolsa, okuwçylary oňa degişli hiç-hili mysallar düzdürmän, ýa-da gönükmeleriň üstünde işlemän, başga iş görnüşlerine geçip gidýär. Şoňa görä-de grammatik material bilen tanyşmaklygyň işjeň gepleşige geçmeýän dili üçin nazary usulyň diňe özüni ulanmak zyýanlydyr.

Grammatikany öwretmegiň nazary-amaly usuly täze girizilýän grammatiki materialyň mysallar arkaly düşündirilmegi arkaly göz önünde tutýar. Bu usulda, eger-de zerurlyk bolsa, daşary ýurt diliniň öwrenilýän grammatik hadysalary okuwçylaryň ene dilindäki degişli kadalar bilen deňeşdirilip geçilýär.

Nazary-amaly usulyň birnäçe artykmaç taraplary bardyr. Birinjiden, okuwçylar bu usulda grammatikany ulanmaga has oýlanşykly çemeleşýärler. Ikinjiden, grammatikany şeýle usulda öwrenilmegi ene diliniň täsiriniň önüne almaga kömek edýär. Üçünjiden, okuwçylar öňki öwrenen kadalarynyň we nusgalarynyň esasynda özbaşdak mysal getirip bilýärler. Dördünjiden, bu usul wagty tygşytlamaga kömek edýär. Sebäbi okuwçylar täze grammatik hadysany aňly öwrenilenden soň, olara juda köp sanly mysallary düzüp öwrenmek gerek bolmaýar.

Grammatikany öwretmegiň amaly usulynda okuwçylar grammatik hadysalar bilen gepleşik nusgalarynda tanyşýarlar. Olar sözlemleriň manylaryna kontekst boýunça düşüňýärler. Soňra olar şu nusgalar boýunça özbaşdak sözlem düzyärler. Mysal üçin, okuwçylar inlis ýa-da nemes dilinde häzirki nämälim zaman öwredilende, üçünji yönkemäniň birliginde düyp işliginiň yzyna goşulma goşulýandygyna ýatlarynda saklaýarlar. Olar: Jeren okaýar. Meret işleýär – ýaly sözlemlerdäki – ýar, ýer goşulmalaryna derek öwrenilýän daşary ýurt dilindäki degişli goşulmalaryny goşýarlar. Amaly usuluň ulanylmagy, ýagny grammatikany ýorite öwrenmän, mugallymyň beren nusgalary boýunça sözlem düzüp bilmek, ylaýta-da, daşary ýurt dilini öwretmeginiň başlangyç tapgyrynda oňat netije berýär. Emma amaly usuluň birnäçe oňyn däl taparlary hem bardyr. Birinjiden, bu usul okuwçylar üçin juda çylşyrymly bolyp, olaryň grammatik hadysalaryň ulanylmagynyň mehanizmine düşünmeklerini kynlaşdyrýar. Ikinjiden bolsa, bu usul wagt babatynda hem onçakly tygşytly däldir. Sebäbi düzgüni düşündirmän, turuwbaşdan grammatik hadysany dogry ulanmagy öwretmek üçin has köp sanly mysallary ýerine ýetirmek gerek bolýar.

Şu ýokarda görkezilen tapgyrlara we usullara laýyklykda degişli grammatik gönükmeler düzülýärler.

38. Çagalara dil maglumatlaryny öwretmegiň ýollary.

Teksti mazmuny boýunça gürrüň bermek. Gürrüň bermekde çagalaryň güýçýeterligini göz önünde tutmak. Gürrüň bermek üçin sözleriň, sözlemleriň saýlanyp alnyşyndan edilyän talaplar. Inlis dili sapagynda gürrüň bermegi geçirmek (aýda1-2 gezek).

Gürrüň bermegi geçirmegiň görnüşleri we gurluşy:

Giriş bölümi. Täze eseri kabul etmeklige çagalary taýýarlamak. Tekstiň manysyny düşünişip kabul etmeklerini gazanmak.

Sözlük işi. Eseriň mazmunyny çagalaryň dogry kabul etmekleri üçin ilkinji gezek okap bermek. Çagalaryň ýadynda eseriň mazmunynyň gowy galmagy we okalan eser boýunça olar bilen gürrüň geçirmeklige taýýarlamak üçin gaýtadan okap bermek.

Taýýarlaýyş pikir alyşmak. Netijä düşünmek üçin gaýtadan okap bermek. Jogap bermek we teksti ýatda saklamaga taýýarlamak üçin arakesme bermek. Gürrüň bermek.

Ene diliniň we inlis diliniň arasyndaky aýratynlyklaryň görnüşleri. Elipbiý bilen baglanyşykly aýratynlyklar. Fonetik aýratynlyklar. Leksiki aýratynlyklar. Grammatik aýratynlyklar.

Inlis dilindäki söz düzümleriň we söz birlikleriniň terjime edilýş aýratynlyklary.

Çagalara dil maglumatlaryny öwretmegiň ýollary. Täze sözleri suratlar arkaly öwretmek. Täze sözleri sözlem nusgalary arkaly özleşdirmek. Täze sözleri aýdymlar, goşgular, oýunlar we gepleşikler arkaly özleşdirmek. Täze sözleri gysgajyk sahnalar arkaly özleşdirmek.

Söz ulgamy boýunça täze sözleri girizmek, sözleri sözlem içinde getirmek we olaryň gowy özleşdirilmegini gazanmak. Maksatnama laýyklykda çagalar iki ýylyň dowamynda 350 söz özleşdirmeli. Her sagatda çagalara 5-6 söz öwretmeklik göz önünde tutulýar.

Çagalardan okamak talap edilmeyär. Çagalara sözler dine ýat tutdurmak arkaly öwredilmeli.

Mekdepde okadylýan sapagyň seljermesi. Mekdepde geçilýän sapaga gatnasýan we oňa seljerme berýän mugallym esasan şu aşakdakylary göz önüne tutmaly:

Synpyň sapaga tayýarlygy: Munda esasan synpyň arassaçylygy, okuwçylaryň ýerbe-ýer oturşy, mugallymyň guramaçylyk döwrüni geçişi göz önüne tutulýar.

Geçilýän temanyň soralyşy; Munda mugallym bahasy ýok okuwçylardan öten sapakda geçen temasyny sorayar.

Soramakda ulanýan usullary. Mugallym okuwçylardan tema soramakda dürli usullardan peýdalanyp biler. Mysal üçin gürrüň etmek, soragnamalardan, testlerden, dürli hili görkezme esbaplardan peýdalanmak, ýazuw barlag işlerini almak. Gürrüň etmek usulynda soralarda okuwçy temanyň mazmunyny gürrüň etmek arkaly açýar. Soragnamalardan peýdalananda mugallym 4-5 okuwça soragnama paýlaýar we okuwçylar şol soraglara jogap berýär, mugallym şol esasyda hem okuwçylary bahalandyrýar. Test arkaly soralarda mugallym tarapyndan okuwçylara birnäçe soraglar düzülýär we synpa hödürlenýar. Şol testiň netijesi boyunça mugallym okuwçylary bahalandyrýar. Şu usullardan mugallym netijeli peýdalanmagy başarmaly. Sapaga gatnasýan mugallym bolsa şol zatlary göz önüne tutmaly.

Okuwçylaryň jogaplarynyň çuňlugy we esasylygy. Gürrüň usuly bilen okuwçy temany aydanda, esasy onuň jogaplarynyň esasylygyna anyklygyna mazmunynyň çuňlugyna üns bermeli.

Sapakda geçilenleriň gaýtalanylyşy: Sapakda täze tema geçilmezden ön öňki geçilenler gaýtalanylýar. Ol dürli usullaryň üsti bilen amala asyrylýar. Mugallymyň tutuş synpa geçilen temalardan soraglar bermek arkaly, ýazuw barlag işlerini almak arkaly, okuwçy synp tagtasyna temany gürrüň bermäge çykanda temany aýdyp bolandan soň,

oňa geçilen ýerlerden soraglar berilýar. Ol bolsa okuwçylaryň ýatkeşligini barlamaga we ösdürmäge kömek edýär we geçilenler gaýtalanýar.

Sapagyň maksadynyň goyluşy: Her bir mugallymyň okadýan dersine garamazdan onuň sapak meýilnamasy bolýar. Şol meýilnamada mugallymyň geçjek temasynyň ady we maksady ýazylýar. Mugallym haýsy temany geçende hem onuň maksady bolmaly, ýagny öwrediji, berkidiji hem terbiye beriji häsiýeti bolmaly. Ony mugallym dogry saýlap almagy başarmaly.

Okuwçylaryň ünsüniň täze tema çekilişi: Mugallym täze temany geçmezden öň okuwçylaryň ünsüni özüne çekmegi başarmaly, ony mugallym dürli ýollar bilen amala asyrýar, ýagny okuwçylara "Indi bolsa biz siziň bilen täze tema geçýäris, hany hemmähiz bäreňize serediň, üns beriň" ýaly sözler bilen ýüzlenýar. Sebäbi mugallym okuwçylaryň ünsüni özüne çekmezden temany düşündirmäge başlasa käbir sapaga ünsiz oturan okuwçylar tema düşünmäni galýar. Emma mugallym temany düşündirip duran wagty 1-2 okuwçy mugallymy dinlemäni başga zatlar bilen mesgullanyp sapaga päsgel berip oturan halatynda mugallym olaryň tertip-düzgünine seretmezden temasyny düşündirmegini dowam etse ol mugallymyň kemçiligi hasaplanýar. Ol bu bolsa indiki sagadyň netijesiz bolmagyna getirýär, sapaga seljerme beryän mugallym hem su zatlary göz önüne tutmaly.

Temanyň çuň açylysy: Mugallym temany okuwçylara düşündireninde olara düşnükli bolar ýaly sada dilde çeper beýan etmegi başarmaly hem-de manysyny düşündirmegi we temanyň içine çuňňur aralaşmagy başarmaly. Temanyň esasy manysyny açmazdan töwerekleyin düşündirip goýmaly däl.

Okuw-görkezme esbaplardan peýdalanylyşy: Täze temany düşündirmekde esasy gollanmalaryň biri görkezme esbaplardyr.

Mugallym temany düsündirende görkezme esbapdan peýdalansa, okuwçylaryň ýadynda berk ornaşmagyna kömek edýar. Ol esasanam baslangyç synplarda köp peýdalydyr, sebäbi entek olaryň göz önüne getirijiligi, howaýy pikirlenmek endikleri ösmeýar. Şonuň üçin olara temany görkezme esbaplar bilen düşindirseň, indiki sapagyň netijeli bolmagyna uly ýardam eder. Şol sebäpli hem her sapakda mugallymyň geçjek temasyna laýyklykda görkezme esbap bolmalydyr. Şoňa görä sapaga seljerme beryän mugallym sapakda görkezme esbaplaryň netijeli ulanylyşyna baha bermeli.

Täze temanyň berkidilişi: Täze temany geçip gutarandan soň, mugallym okuwçylar bilen sorag-jogap arkaly täze geçen temasyny berkidýar. Täze temany berkidende mugallym dürli usullary ulanyp biler. Ol mugallymyň ussatlygyna bagly bolup durýar.

Temanyň durmuş bilen baglanyşdyrylyşy: Mugallym temany okuwçylara öwredende ony durmuş bilen baglanyşdyryp düsündirse, okuwçylaryň has hem ýadynda galmagyna kömek eder. Sapaga gatnaşýan we seljerme beryän mugallym temanyň durmuş bilen baglanyşdyrylyşyna hem aýratyn üns bermelidir.

Problemalaýyn soraglaryň goýluşy: Mugallym temany düşündirenden soň okuwçylaryň pikirlerini barlamak maksady bilen birnäçe çylsyrmyly soraglary orta atýar. Okuwçylaryň her haýsy bu barada pikirlerini aýdýarlar we belli netijä gelinýär. Bu bolsa sapagyň has gyzykly geçmegine uly täsir edýär.

Okuwçylaryň ýazuw endikleri: Mugallym okuwçylaryň bilimlerini ösdürmek bilen bir hatarda olaryň ýazuw endiklerine hem üns bermelidir. Ol ,esasan, türkmen dili sapagynda amala aşyrylýar.

Täze temanyň geçilen temalar bilen baglanyşdyrylyşy: Mugallym täze temany geçende ony ilki geçilen temalar bilen

baglanyşdyrmaly, sebäbi täze tema oňki temanyň dowamy bolýar. Şonuň üçin temany oňki geçilen temalar bilen baglanyşdyrsaň oňki temalar hem okuwçylaryň ýadynda galar.

Dersara baglanyşygyň ýola goýluşy: Sapakda mugallym dersara baglanyşygy hem yola goýmalydyr. Sebäbi predmetler biri-biri bilen baglanyşyklydyr. Mysal üçin türkmen dili edebiyat, matematika, surat, geografýa ýaly birnäçe predmetler bilen baglanyşyklydyr. Mugallym şony baglanyşdyrmany başarsa ol mugallymyň üstünligi hasaplanýar.

Sapakda okuwçylaryň özüni alyp baryşy: Klasa mugallym girenden soň ähli okuwçylar mugallymyň aýdanlaryna gulak asyp, ümsüm oturmalydyrlar. Eger sapakda okuwçylaryň özlerini alyp barşy oňat bolmasa onda mugallym sapagy gownejay geçip bilmeyär. Ol hem sapagyň kemçiligi hasaplanýar. Onuň üçin mugallym klasa girenden tertip-düzgüne uly üns bermelidir. Okuwçylaryň özüni alyp baryşy, mugallym bilen gepleşişi ahlak kadalaryna laýyk gelmelidir.

Sapagyň terbiyeçilik ugry: Her bir sapagyň hem bilim berijilik, hem terbiýe berijilik taraplary bolmaly. Mugallym tema geçende onuň terbiyeçilik ugurlaryny kesgitlemeli hem-de ony okuwçylara ýetirmeli.

Okuwçylaryň işjeňliginiň özbaşdaklygynyň we pikirlenmeleriniň ösdürilişi: Sapakda mugallym okuwçylaryň işjeňligini artdyryýan birnäçe çäreleri geçirmeli. Şeýle edilse olaryň pikirlenmeleri has-da öser. Sapakda 4-5 okuwçydan temany sorap galanlaryny boş oturtmak bolmaýar. Beýlekilere-de özbaşdak işlär ýaly yumuşlar tabşyrmaly.

Öý ýumşunyň tabşyrylyşy: Mugallym sapagy geçip gutarmaga 3-4 minut galanda, okuwçylara öýlerinde isläp gelmäge ýumuş tabşyryr. Öýe ýumuş tabşyrmaga kem baha garamak bolmaz. Olara öý iş tabşyrmazdan oň isiniň mazmunyny, şertini düşündirmeli, bolmasa

okuwçylara öý işlerini ýerine ýetirmek kyn düşer we beýleki adamlaryň kömegine mataç bolarlar.

Okuwçylaryň bilimleriniň bahalandyrylysy, gündeliklerine goýluşy: Sapagyň ahyrynda mugallym okuwçylary bahalandyrýar we alan bahalaryny gündeliklerine goýup berýar. Okuwçylary bahalandyranda mugallym olara düşündirip goýmaly. Mysal üçin, haýsy sebäpden 5 goýuldy, näme sebäpden 4-3-2 bahalar goýandygyny düşündirmeli we okuwçylaryň höwesini gaçyrmaz ýaly indiki sapakda oňat okap gelse hem-de sapaga oňat gatnaşsa bahasyny ýokarlandyrjakdygyny aýtmaly. Okuwçylaryň alan bahalaryny gündeliklerine goýmagy unutmaly däl. Sebäbi olar öýlerine baryp ene-atalaryna sapakda alan bahalaryny görkezýarlar.

Mugallymyň wagtdan netijeli peýdalanyşy: Sapagyň dowamynda mugallym wagtdan netijeli peýdalanmagy hökmandyr. Sapagyň köp wagtyny boş geçirmek, ýa-da wagtdan netijesiz peýdalanmak, okuwçylaryň bilim almagynda zyýanly hasaplanýar.

Ýazuw-barlag we aýlaw depderleriniň ýöredilişi: Sapaga seljerme berlende mugallymyň okuwçylaryň aýlaw depderlerini nähili yöredyändigine hem üns bermeli. Olary wagtly-wagtynda mugallym barlap durmaly. Ýazuw barlag is depderleri hem arassa doly hemme depderler ýerbe-ýer bolmaly. Ýazuw is depderlerini okuwçylaryň öýlerine berip goýbermek bolmaýar. Olar mugallymyň gözegçiliginde saklanmaly. Şu zatlary berjaý etse mugallymyň sapagy netijeli bolar. Sapaga seljerme berlende bolsa şu ýokardaky düzgünlerden peýdalanmaly.

Sapagy bahalandyrmak

Sapagyň wagty:

Sapagyň temasy:

Sapagyň maksady:

Gatnasmaly okuwçy:

Gatnasany:

№	Sapakda üns bermeli elementler	Sapagy ň ýerine ýetirilişi	Bellik
1	Synpyň sapaga taýýarlygy		
2	Geçilen temanyň soralyşy		
3	Soramakda ulanýan usullary		
4	Okuwçylaryň jogaplarynyň çuňlugy we esasylygy		
5	Sapakda geçilenleriň gaýtalanylyşy		
6	Sapagyň maksadynyň goýluşy		
7	Okuwçylaryň ünsüniň täze tema çekilişi		
8	Temanyň çuň açylyşy		
9	Täze temanyň geçilen temalar bilen baglanyşdyrylyşy		
10	Dersara baglanyşygyň ýola goýluşy		
11	Temanyň durmuş bilen baglanyşdyrylyşy		
12	Problemalaýyn soraglaryň goýluşy		

ÇAĞALAR BAGYNDA İŇLIS DILINI OKATMAGYŇ USULYÝETI

13	Sapakda okuwçylaryň özini alyp barşy		
14	Sapagyň terbiyeçilik ugry		
15	Okuwçylaryň işjeňliginiň, özbaşdaklygynyň we pikirlenmeleriniň ösdürilişi		
16	Okuw - görkezme esbaplardan peýdalanylyşy		
17	Okuwçylarynyň ýazuw endikleri		
18	Sapakda özbaşdak işleriň guralyşy		
19	Täze temanyň berkidilişi		
20	Öý ýumşunyň tabşyrylyşy		
21	Okuwçylaryň bilimleriniň bahalandyrylyşy, gündeliklerine goýluşy		
22	Mugallymyň wagtdan netijeli peýdalanyşy		
23	Ýazuw-barlag we aýlaw depderleriniň ýöredişi		

39. Täze sözleri suratlar arkaly öwretmek.

Görkezip okatmak didaktikanyň esasy prinsipleriniň biridir. Görnükli pedagoglar Ý.A.Komenskiý, K.D.Uşinskiý, psihologlar W.A.Artýomow, BB.Belýäýew we beýlekiler görkezip okatmagyň uly rolunyň bardygyny subut etdiler. Mysal üçin, beýik rus pedagogy K.D.Uşinskiý çagalaryň ünsüni çekmekde suratlardan oňat zadyny ýokdugyny nygtap görkezipdir.

Suratlary ýasamak we olary okuw-terbiýeçilik işinde başaraňlyk bilen ulanmak mugallymyň umumy professional taýýarlygynyň gymmatly taraplarynyň biridir. Her bir mugallym bu wezipä hötde gelmäge borçludur. Emma käbir mugallymlar we pedagogik tejribe geçýän talyplar suratlary taýýarlamakda uly kynçylyk çekýärler. Şoňa görä-de suratlary ýasamagyň birnäçe çeşmelerini salgy bermek maksada laýykdyr.

a. Kitaplardaky, žurnallardaky, poçta otkrytkalaryndaky we markalardaky suratlary fotoapparatyň we epideskopyň kömegi bilen ulaltmak.

b. Şöhlelendirilen aýnanyň we kopirka kagyzyň kömegi bilen taýýar suratlardan sapakda ulanyljak suratlary ýasamak.

ç. Gara-ak görnüşli suratlary boýamak arkaly olardan reňkli suratlary ýasamak.

d. Dürli reňkli galamlaryň, flomasterleriň, akwareliň kömegi bilen elde çekilen suratlary taýýarlamak.

Täze sözler, köplenç, sözlemlerde getirilip, oňat özleşdirilýänçä gaýtalatmalydyr. Dil maglumaty saýlananda onuň daşary ýurt dilini öwretmegiň başlangyç döwründe wajyplygy, sözlem düzmekde möhümligi göz önünde tutulmalydyr. Mugallymyň sözleşşinde yzygider gaýtalanýan sözler çagalaryň söz baýlygyny artdyrýar. Ortaça her sagatda 2-3 söz öwretmek ýeterlik hasaplanýlýar. Ondan artyk sözi ýatda saklamak çagalara kyn düşýär. Sebäbi öwrenilen sözüň üstüne her

sapakda öwrenilýän täze sözler goşulýar. Şeýlelikde, çaganyň ýatda saklamaly söz sany barha artyp barýar. Düzgün boýunça çagalar baglarynda okamak talap edilmeýär.

Diýmek, çagalar öwrenilýän sözleri ýatda saklamaly bolýarlar; çagalaryň ata-enelerine-de bu babatda kömek berilmeýär. Şeýlelik-de, öwrenilýän maglumatyň durnukly özleşdirilmegi diňe mugallymyň ussatlygyna, çagalaryň erjelligine, okuw serişdeleriniň täsirliligine baglydyr.

Çagalara dil maglumatlaryny dürli ýollar arkaly öwretmek mümkin:

- täze sözler suratlar arkaly berilýär. Şunda çagalara okamak öwredilmeýär.
 - okuw serişdelerinde berilýän ýazmaça sözler, sözlemler, çaklaňja tekstler, goşgular, aýdymlar mugallym üçin niýetlenilýär;
 - täze sözler sözlem nusgalary arkaly özleşdirilýär;
 - täze sözler aýdymlar, goşgular, oýunlar we gepleşikler arkaly özleşdirilýär;
 - täze sözler gysgajyk sahnajyklar arkaly özleşdirilýär.
- Her temany özleşdirmek üçin berlen sagatlaryň soňkusy temany gaýtalamak we berkitmek üçin niýetlenilýär.

„Eşiden deň bolmaz, gören göz bilen” diýen pähimini manysyna laýyklykda çagalaryň ýaş aýratynlyklaryny göz önünde tutup, çagalar bagynda täze sözleri öwretmekde suratlaryň ähmiýeti uludyr. Haýsy-da bolsa, bir dili öwrenmek üçin mugallymyň usuly taýýarlygynyň, okuw serişdeleri bilen üpjünçiliginiň ýokary derejede bolmagy zerurdyr.

„Çaga baş sany nätanysş sözi öwretjek bolsaňyz, ol ony öwrenjek bolup örän köp kynçylyklary çeker. Eger-de siz şeýle sözleriň on ikisini suratlaryň üsti bilen baglanyşdyryp öwretseňiz, onda çaga ony ýüzüniň ugruna öwrenip gider” ýa-da „Bir deň ukyply iki sany çaga edil şol bir wagtyň özünde: birine suratlar boýunça, beýlekisine suratsyz gürrüň arkaly öwredeniz, çaga üçin suratyň nähili ähmiýetiniň bardygyny

siz şol wagt görersiňiz” diýip, beýik pedagog K.D.Uşinskiý örän ýerlikli belläpdir. Akyl işleri bolan ünsi, ýady kabul etmegi we ş.m. ösdürmekde hem okuw-görkezme esbaplaryň ähmiýeti örän uludyr. Suratlar çagalaryň ünsüni jemlemäge ýardam edýär.

40. İňlis dilini öwretmegiň esaslary.

Beýleki dersler bilen bir hatarda çagalar baglarynda hem iňlis dili sapagy okadylýar. Şeýlelikde, mekdebe çenli çagalar edaralarynda daşary ýurt dilleriniň öwredilmegine hem-de okatmagyň ähli zerur şertleri bilen doly üpjün edilmegine aýratyn üns berlip başlandy. Bilşimiz ýaly, daşary ýurt dili sapagy hepdede iki gezek – uly toparlarda 25 minudyň, mekdebe taýýarlaýyş toparlarynda 35 minudyň dowamynda alnyp barylýar. Çagalar iňlis dilini degişli maksatnama laýyklykda özleşdireseler, onda çagalaryň sözleşiş endikleri ösýär, söz baýlygy artýar. Şonuň üçin çagalara iňlis dili sapagy boýunça okuw maksatnamasynyň talabyna laýyk bilim bermek çagalar baglarynda iňlis dilini okadýan mugallymlaryň esasy wezipesi bolup durýar. Sapaklarda çagalara bilim bermek bilen birlikde çagalary ideýa-syýasy taýdan hem dogry terbiýelemek talap edilýär. Bu işi mugallym okuw maglumatlaryndan başga-da suratlaryň, ekskursiýalaryň, sapakdan daşary geçirilýän çäreleriň üsti bilen amala aşyryp biler. Önde goýlan maksada ýetmek üçin ulanylýan usullaryň jemine öwretmegiň usullary diýilýär.

Usuly saýlap almakda subýektiw we obýektiw şertlere duş gelinýär.

Subýektiw şertler:

- mugallymyň şahsyýeti, konsepsiýasy, ahlak sypatlary;

- çagalaryň şahsyýeti, olaryň psihologik aýratynlyklary.

Obýektiw şertler:

- katmagyň maksady;
- çagalaryň düzümi;
- öwrenilýän diliň we ene diliniň arasyndaky meňzeşlikler we tapawutlar;
- berilýän sagatlaryň sany;
- maddy üpjünçilik we serişdeler.

Mugallyma çagalaryň sapaga işjeň gatnaşmagy üçin dürli usullardan döredijilikli peýdalanmak maslahat berilýär. Mugallym sapak wagtyňyň her bir minudyny çagalara täze endikleri, başarnyklary kemala getirmekde peýdalanýar. Okuw görkezme esbasy hökmünde çagalaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyklykda sapaklarda suratlary ulanmagyň hem uly ähmiýeti bardyr. Dil öwrenmek üçin inlis diliniň seslerini dogry aýtmagy öwretmeli, ene diliniň we inlis diliniň aýdylyş äheňleriniň tapawudyny düşündirmeli. Çagalaryň harplary, sesleri dogry aýdyp bilmekleri üçin sapagyň fonetik türgenleşigini geçirmeli. Fonetik türgenleşik dili öwrenýänler üçin hökmany okuw kadasy bolup hyzmat edýär. Şu kadany özleşdirmezden dil öwrenmegiň örän kyndygyny çagalara düşündirmeli. Ene diliniň sesleri bilen inlis diliniň seslerini deňeşdirip, tapawutlanýan sesleriň aýdylyşyny öwretmeli. Çagalaryň sesleri awtomatik öwrenmekleri üçin iki ýol bar:

- Hödürilenilýän tekstleriň üsti bilen gös-göni öwrenmek (öýkünip öwrenmek).
- Düşünip öwrenmek.

Gös-göni diňlemek arkaly öwrenende çagalar diňe meňzetme, öýkünme arkaly öwrenmäge ýygyn edýärler. Beýle ýagdaýda olar ses aýtmakda sözleýiş organlarynyň nirede durýandygyny bilmezden öwrenýärler.

Düşünip öwrenmek - sesler aýdylanda gep agzalarynyň hereketlerini dogry berjaý edip özleşdirmekdir.

ÇAGALAR BAGYNDÄ IÑLIS DILINI OKATMAGYŇ USULYÝETI

Çagalaryň ýadawlygyny aýyrmak we tema täze güýç bilen girişmekleri üçin, uly toparlarda türkmen dilindäki goşgulardan başlap, ýuwaş-ýuwaşdan mekdebe taýýarlaýyş toparlarda iñlis dilindäki goşgulary bedenterbiýe maşklary arkaly öwretmekligiň ähmiýeti uludyr. Muňa mysal edip aşakdaký:

Hands up,
Hands down,
Hands on hips,
Sit down.

Stand up,
Hands to the sides,
Bend left,
Bend right.

Hands on hips,
One, two, three, hop,
One, two, three stop,
Stand still.

Head, shoulders,
knees and toes,
knees and toes,
knees and toes.

Eyes, ears,
mouth and nose,
mouth and nose,
mouth and nose-

ýaly goşgulary hereketiň üsti bilen ýerine ýetirmek mümkin. Daşary ýurt dilini öwretmegiň bir näçe usullary bar. Olar:

1. Düşündirmek usuly.
2. Görkezme esbaplardan peýdalanmak usuly.
3. Interaktiw usuly.

Düşündirmek usulynda çagalar öwrenilýän hadysanyň manysyna çuňňur düşünyärler. Bu bolsa, gepleşik akymyny aňly ýagdaýda alyp barmagy üpjün edýär.

Daşary ýurt dilini öwretmekde görkezmek usulynyň ähmiýeti hem uludyr. Mugallym gepleşik işlerini görkezmek arkaly alyp barmaly. Görkezme esbaplar yzygiderli ulanylsa, ol terjimäniň aradan

aýrylmagyna ýardam edýär. Daşary ýurt dilini öwrenmekde görüň we eşiidiş daýançlary biri - birine ýardam etmeli. Görüň daýanjy gürrüňi edilyän hadysalary, düşüňjeleri çagalaryň aňynda janlandyrmaga kömek edýär.

Çagalar baglarynda daşary ýurt dilini öwretmekde *interaktiw usuly* esasy orny eýeleýär. Çagalaryň inlis dili sapaklarynda alan bilimlari olara täze maglumaty özleşdirmekde hem-de özgertmekde ygtybarly gor bolup hyzmat edýär. Şeýle ýagdaýda olaryň döredijilik ukyplary üçin giň mümkinçilikler döreýär. Bu mümkinçilikleri ýüze çykarmakda okatmagyň adaty usullaryna garanynda özara işjeňlik usuly tapawutlydyr. Interaktiw usuly çagalaryň akyl ýetiriş derejelerini kämilleşdirmegiň we ýüze çykarmagyň in ygtybarly usulydyr. Bu usul mugallym bilen çaganyň, çaga bilen mugallymyň arasyndaky akyl, alyş-çalşygyny ýola goýmagyň täridir. Jemläp alanymyzda hemme taraplaýyn ösen şahsyýeti kemala getirmekdir.

İşjeňlik- söhbetdeşlikdir. Söhbetdeşlik şertini döretmek üçin sapagy edil maşgalada, köçede, myhmançylykda, deň-duşlaryň, dostlaryň bilen duşuşykda bolşy ýaly, *erkin gepleşikden* başlamak amatlydyr. Şeýle gepleşik sapagyň ýumuşlaryna öwrülýär, çaga gürrüňe goşulyşýar, ol ýalňyşmak gorkusyndan saplanýar, ony unudýar, mugallym weli, çaganyň bilimini barlaýan adamdan söhbetçä öwrülýär. Netijede, sapak gyzykly, täsirli, özüne çekiji, erkin we dostlukly ýagdaýda geçýär.

41. Çağalar baglarynda ene dilini we inĹis dilini öwretmegiň görnüşleri.

Daşary ýurt dilini okatmagyň usulýetinde inĹis dilini öwretmegiň ýörelgeleri hakynda gürrüň edilende, ilki bilen okuw akymy we onuň kanuna laýyklygy barada durup geçmek maksada laýykdyr. Çünki professor E.I.Passowyň sözlerine salgylansak ýörelge – bu okatmagyň akymy diýip atlandyrylýan binanyň binýadydyr. Başgaça aýdanymyzda, berilýän bilimiň mazmuny kesgitlenende-de, okuw işlerini guramagyň görnüşleridir usullary anyklananda-da okatmagyň ýörelgelerinden ugur alynýar.

Pedagogikada okatmagyň we terbiýäniň dürli-dürli ýörelgeleri beýan edilýär. Daşary ýurt dilini okatmagyň usulýetçileri ylmy açyşlaryndan, gözleglerden ýerlikli peýdalanmak bilen birlikde, usulýetiň aýratynlyklaryny hem nazarda tutup, çağalar bagynda inĹis dilini öwretmegiň ýörelgelerini beýan edýärler.

1. *Okatmagyň maksatlaryny toplumlaýyn amala aşyrmak* inĹis dilini öwretmegiň esasy ýörelgeleriniň biridir. Okatmagyň amaly, bilim berijilik, terbiýeçilik kämilleşdiriş maksatlary bilen bilelikde we jebislikde toplumlaýyn amala aşyrmak bilen bu dersiň serişdeleriniň esasynda çagalara daşary ýurt dilini amaly öwretmek mümkindir.

2. *Sözleş aragatnaşygyna gönükdirme* ýörelgesi. Çağalar bagyndaky körpelere inĹis dilini öwretmekde öňe sürülýän wajyp meseleleriň biri olaryň öz wagtynda sözleşşiniň ösüşidir. InĹis dilini öwretmekde sözleşş aragatnaşygyna gönükdirme ýörelgesi sözleşş endiklerini ösdürmegiň esasynda körpeleri intellektual we akyl taýdan kämil şahsyýet hökmünde terbiýelemegi göz önünde tutýar. Çaganyň akyl terbiýesi onuň ulular bilen gündelik aragatnaşygyna amala aşýar. Haçan-da ulular bilen bolýan gündelik aragatnaşyk dürli çağa oýunlary, gezelençler bilen utgaşdyrylanda, çağalar oýun döwründe özlere

düşnükli bolan maglumatlary we başarnyklary akyl taýdan özleşdirýärler.

3. *Daşary ýurt dilini aňly özleşdirme* ýörelgesi. Bu ýörelgäniň diňe mekdep ýaşyndaky okuwçylara däl-de, eýsem çagalar bagynda terbiýelenýän körpelere iňlis dili öwredilende hem ähmiýetiniň uludygyny aýratyn nygtamak zerurdyr. Öwrenilýän okuw serişdesiniň durmuşda näme üçin gerekdigine, onuň tutýan ornuna, ähmiýetine gowy akyl ýetirmän, düşünmän öwrenilen bilim hakyky bilim däl. Bu prinsipiň amala aşmagynda ata-eneleriň kömegine daýanmak mümkindir. Mugallymyň haýyşy boýunça, olaryň öz çagalaryndan öwrenen sözlerini, goşgularyny aýdyp bermeklerini soramaklary hem-de öýde, maşgalada öwrenýän dili, onuň ähmiýeti we mümkinçilikleri barada gürrüň alyp barmaklary özüniň oňyn netijesini berer. Mysal üçin, ata-eneleriň telekeçilik işi bilen meşgullanýanlary bar bolsa, - Oglum, gyzym, bu dilde dünýäde ähli döwletlerde gepleşýärler. Jne, men Arabystana sapar bilen gidenimde, bu ýurtda adamlaryň arap dili bilen birlikde iňlis dilinde-de gepleşýändikleriniň şaýady boldum. Men şonda özümiň dil bilmeýändigime öküdim. Dilmaçlaryň, terjimeçileriň kömegi bilen gepleşeniňden özüň dil bilip gepleşmegiň lezzeti başga. Şonuň üçin siz dilleri gowy öwreniň-diýen ýaly äheňde gürrüň geçirmekleri hakykatdanda çaganyň daşary ýurt dilini aňly derejede düşüňip öwrenmegine, mugallymyň bu prinsipi amala aşyrmakdaky işiniň ýeňilleşmegine goldaw bolardy.

4. *Görkezme esbaplary ulanyp okatmak* ýörelgesi. Bu ýörelge pedagogikanyň görkezme esbaply okatmak ýörelgesinden belli bir derejede tapawutlanýar. Daşary ýurt dilini görkezip okatmak ýörelgesi görüş we eşidiş duýgulary arkaly kabul edilýän daşky we içki görkezijilik bilen bagly bolup durýar. Şonuň üçin hem çagalar baglarynda iňlis dili öwredilende bu ýörelgäniň goldanylmagy hemde oňa daýanylmagy möhümdir. Dili öwretmekde imitasiýa (öýkünme) usulynyň ulanylmagy bilen her bir sözün, söz düzümleriniň taýýar

sözleşiş nusgalarynyň öwrenilmeginde diňe bir mugallymyň däl-de, eýsem diktoryň sözünüň hem peýdalanylýandygyny nazara alanymyzda, görkezip okatmak ýörelgesiniň ähmiýetiniň näderejede uludygyna göz ýetirmek mümkin. Şunuň bilen baglylykda, daşary ýurt dilini öwretmekde görkezijilik prinsipiniň tutýan ornuny B.W.Belýaýewiň, G.W.Rogowanyň ylmy işlerinde aýdyň görmek bolýar.

5. *Işjeňlik* ýörelgesi. Çagalaryň işjeňligi materialyň aňly özleşdirilmegine, daşary ýurt diline bolan höwese, gepleşik, okamak we ýazmak boýunça öňde goýlan talaba, ulanylýan iş gömüşleriniň, usullaryň güýçýeterlilikine we dürli-dürlüligine baglydyr.

6. *Geçilenleriň dogry we durnukly gaýtalanyp durulma* ýörelgesi. 5-6 ýaşly çagalar bilen işlenende öwrenilen maglumatlaryň yzygiderli we berk özleşdirip durulmagy zerurdyr. Eger şeýle edilmese, hatda çagalaryň özleriniň hem mugallyma bellik edýän pursatlary az bolmaýar. Alymlaryň belleýşi ýaly, her bir goşgyny oňat öwrenmek üçin onuň azyndan sekiz gezek gaýtalanmagy zerurdyr. Emma ony her sapakda iki-üç gezekden köp gaýtalamak bolmaz. Eger-de şol bir zady sapakda has köp gaýtalatsaň, ol çagalary ýadadýar hem-de olaryň okuwa bolan höwesini peseldýär.

7. *Sapaklaryň beden maşklary bilen utgaşdyrylyp geçirilmegi*. 5-6 ýaşly çagalar okuw mahalynda örän tiz ýadaýarlar. Az wagtdan olar gerinişip, daş-töwereklerine seredişip başlaýarlar. Hatda olaryň arasynda başga bir zat hakynda biygtyýar pikirlenip oturýanlary hem bolýar. Şu ýagdaýlary nazarda tutup, sapaklaryň arasyny bölüp, uzaga çekmeýän beden terbiýe maşklaryny geçirmek has peýdalydyr. Bu çäre diňe bir çagalaryň bedenleriniň, gan aýlanyşynyň kadaly işlemegi üçin uly ähmiýete eýe bolman, eýsem her bir hereket ýerine ýetirilende: *Stand up! Sit down! bir, iki, üç, dört* ýaly buýruklaryň we sanlaryň aýdylmagy olaryň oňat öwrenilmegini hem üpjün edýär.

8. *Başarnyklaryň we endikleriň hasaba alynmagynyň hem-de bahalandyrylmagynyň zerurlygy*. Okatmagyň ähli tapgyrlarynda

bilimlere, başarnyklara we endiklere baha bermegiň ähmiýeti uludyr. Körpeler barada aýdylanda bu işiň zerurýeti has-da ýokarydyr. Olarda öz ýaşytdaşlaryndan öňe saýlanmak hyjuwy möwç urýar. Mugallym hem bu oňaly ýagdaýdan ýerlikli peýdalanmagy başarmalydyr. Çagalaryň arasynda, ylaýta-da, “Kim telefonda uzak gepleşip bilýär?”, “Kim täze sözleri köp bilýär?”, “Kim näçe goşgy bilýär?” diýen ýaly ýaryşly oýunlaryň geçirilmegi olarda uly gyzyklanma döredýär.

42. ýaşly çagalaryň toparlarynda ene diliniň esaslaryny öwretmek.

İnli dilini öwretmek prosesinde körpeleriň heniz türkmen we rus dilleriniň ýönekeýje sözlerini hem oňat özleşdirmändikleri yüze çykýar. Mysal üçin, *Tanyşlyk* diýen tema geçilende, olar *Oraz* diýmegiň deregine *Ozar*, *Wepa* diýmegiň deregine *Yepa*, *Haywanlar*, *guşlar* diýen tema geçilende, *Horaz* diýmegiň deregine *Hozar*, *ylgayar* diýmegiň deregine *ylglayar* diýýärler. Bogunlaryň we fonemalaryň şeýle ýagdaýda ýerleriniň çalşyrylyp aýdylmagy inli diline hem özüniň zyýanly täsirini ýetirýär. Mysal üçin, *Nowruz bayramy* diýen tema geçilende, körpeler *Nowruz* diýjek bolup, *Nowzur* diýýärler. *Haywanlar* diýen tema öwrenilende bolsa, kä halatlarda *a dog* sözi *a god* ýa-da *a bog* ýaly aýdylýar. Şeýle ýagdaýlar bolmaz ýaly, çagalaryň ene dilindäki zerur hasaplanylýan sözleri heniz daşary ýurt dilleri öwrenilip başlanmanka olara oňat öwretmeli. Elbetde, soňra bolsa, daşary ýurt dillerinde öwrenilýän sözleri we söz birikmelerini tä dogry aýdylýança gaýtalap durmak zerurdyr.

1-nji görnüş. Ene diliniň esaslaryny öwretmegi 3 – 4 ýaşyny dolduran çagalaryň toparlarynda has maksada gönükdirilen ýagdaýda başlamaly. Bu toparyň körpeleri dürli reňkleri, her hili zatlaryň şekillerini we hillerini tapawutlandyryp bilýärler. Zähmete gönükdirilýän mahaly olar kagyz, gar, toýun ýaly zatlardan her hili oýnawaçlary ýasaýarlar, özlari üçin täze bolan hadysalaryň düşündirilişini gözleýärler.

Şu döwre degişli çagalar şonuň ýaly-da, 10-a çenli sanap bilýärler we uly bolmadyk goşgujyklary ýat tutmagy başaýarlar. Şeýle ukypalaryň hemmesi körpelere ene diliniň esaslaryny öwrenmekde oňaly ýardam edýär. Edil beýleki başarnyklaryň we endikleriniň (surat çekmek, ýelmemek) berlişi ýaly, terbiýeçiler, mugallymlar her günde bir gezek maksatnama boýunça 15-20 minutlyk ene dili sapaklaryny geçýärler. Uly we taýýarlaýyş toparlarynda bolsa, ene diline hepdede bir sagat berip, galan sagatlary daşary ýurt dilleri üçin niýetlemek bolar.

2-nji görnüş. Eger-de dürli sebäplere görä, 1-nji görnüş boýunça ene dilini öwretmek başarmadyk bolsa, onda uly toparyň (5 ýaşyny dolduran) çagalary üçin birinji ýarym ýylda guralýan okuwyň ähli sagatlaryny (hepdede 6 sagat, ene dilini öwrenmäge bermek ýerliklidir. Galan bir ýarym ýylyň dowamynda) ýagny uly toparyň ikinji ýarym ýylynda we taýýarlaýyş toparynyň бүтин okuw ýylynda ene diline hepdede bir sagat meýilnamalaşdyrylyp, galan sagatlary daşary ýurt dillerine bermek bolar. Elbetde, daşary ýurt dilleri boýunça okuwyň mazmuny kesgitlenende, ene diliniň okuw maksatnamasy gönüden-göni esas edilip alynmalydyr.

Eýsem-de daşary ýurt dilini çagalara bir ýaşyndaka okadyp başlamalymy? 3-5 ýa-da 7 ýaşda? Bu babatda köp ýurtlarda dürli-dürli synaglar hem geçirildi. Psihologlar Pensildiň, Robertsiniň hem-de Homskiniň tassyklamalaryna görä, 8 ýaş a ýetmedik çagalarda dili özeleşdirmek üçin üýtgeşik bir ukyp bar. Onuň sebäbi daşary ýurt dillindedir. Alhazaşwili, Zaporozes, Elkonin, Bin, Lewskaýa ýaly alymlar 5-7 ýaşly çagalar bilen işlenilende real sözleşiş şertlerini döretmegiň ýeňil düşýändigine göz ýetirdiler. Şu ýaşdaky çagalaryň oýna bolan höwesleriniň güýçlüdigi hemmä mälimdir. Şoňa görä-de olara daşary ýurt dilini oýun arkaly öwretmek täsirlidir. Onuň üstesine-de bu ýaşdaky çagalarda hiç hili gorky, çekinjeňlik duýgusy köp ösen bolmaýar. Ol her bir täze öwrenen sözüne begenýär. Şoňa görä-de,

çağanyň bilesigelijilik we dil öwrenmek höwesini öz wagtynda goldamak ähmiýetlidir.

43. Sapakdan daşary geçirilýän işleriň üsti bilen iňlis dilini öwretmegiň usullary.

Sapakdan daşary geçirilýän çäreler dürli-dürli bolanda, olar çagalaryň döredijilikli, göz önüne getirmesini, hyýalyny, arzuwçylygyny, oýna bolan gyzyklanmany, hyýalyň şekilleýin görnüşini, tebigata bolan söýgini ösdürýär. Sapakdan daşary ýagdaýlarda çagalaryň arasynda iňlis dilinde aýdymlyary ýerine ýetirmek, goşgy aýtmak, tans etmek boýunça ýönekeýje bäsleşikleri geçirmek bolar. Şunuň ýaly bäsleşikler çagalaryň çeper döredijilik ukyplaryny ösdürýär. Mugallymyň ukyplylygy, medeniýeti, çagalary oýna çekip bilşi, çylşyrymly ýagdaý gabat gelende baş alyp çykyşy, oýna täze öwüşgin çaýyp bilşi her bir geçirilýän çäräniň maksadalaýyk bolmagyna ýardam edýär.

Çağalar baglarynda sapakdan daşary ýagdaýlarda iňlis dilini öwretmegiň usullarynyň talabalaýyk alnyp barylmany, giň dünýägaraýyşly, akyl taýdan ösen kämil ýaşlaryň kemala gelmegine ýardam edýär.

Göwün açmalary we ertirlikleri guramagyň düzgünleri Daşary ýurt dilleri boýunça okuwdan daşary çäreler, ýagny ertirlikler, agşamlar hem okuw-terbiýeçilik işine degişlidir. Daşary ýurt dilleri boýunça okuwdan daşary işleriň şu aşakdaky görnüşini görkezmek bolar:

Köpçülikleýin görnüş. Köpçülikleýin görnüşine bäsleşikler, olimpiýadalar we agşamlar degişlidir. Daşary ýurt dilindäki agşamlar köpçülikleýin işleriň iň gyzykly hem-de netijeli gömüşleriniň biridir. Agşamlary geçirmekde taýýarlyk işleri çagalaryň gözýetiminiň giňelmegine, olaryň daşary ýurt dilini öwrenmeklige bolan höwesiniň

artmagyna, sözleýiş endiklerini ösdürmeklige, öň öwrenen sözlerini gaýtalamaga we berkitmäge, sözlük gorunyň giňeldilmegine ýardam edýär.

Agşamlar we olara taýýarlyk işleri döredijilik başamyklary, bir-biriňe kömek etmek, zähmete bolan söýgi ýaly duýgulary ösdürýär. Haçan-da çagalar sahnada çykyş edenlerinde, goşgulara, oýunlara ýa-da ýaryşlara gatnaşsalar, bu olara estetik lezzet berip, dili düýpli öwrenmäge ýardam edýär. Çagalar bilen göwün açmalara degişli dürli sahnajyklary, agşamlary guramak hem olaryň köpçülikleýin çärelere işeňňir gatnaşmaklaryna ýardam edýär.

44. İnlis dilini öwretmekde sapakdan daşary geçirilýän gyzyklanmalaryň, baýramçylyklaryň, gezelençleriň, oýunlaryň ähmiýeti.

Meniň ýaşyl Tugum.

Mugallym çagalara şeýle ýüzlenýär:

- Çagalar, häzir fewral aýy. Bu aýda biz nähili baýramçylygy belläp geçýäris?

Çagalar:

- Baýdak baýramçylygymyzy belläp geçýäris.

Bellik: Mugallym Baýdagyň suratyny ýa-da özüni görkezip gürrüň edýär. Mugallym:

- Berekella çagalar! Dogry aýtdyňyz. Bu aýda Baýdak baýramymyz bar. Sebäbi biziň Döwlet Baýdagymyz şu aýda döredilen. Şonuň üçin hem bu aýda biz Baýdak baýramymyzy belleýäris. Çagalar, siz Baýdagymyzyň inlis dilinde nähili atlandyrylyşyny bilýärsiňizmi?

Çagalar: - Ýok

Mugallym: - Geliň, onda çagalar, Baýdagymyzyň inlisçe adyny öwreneliň. Biz Döwlet nyşanlarymyzyň türkmençe, inlisçe atlaryny hökman biläýmeli. Inlis dilinde *Baýdak* diýmek *a flag*. Gaýtalaň.

Çagalar: - A flag (3-gezek).

Mugallym: - Baýdagymyzyň reňki nähili? Biz siziň bilen reňkleri geçipdigä. Hany, çagalar Baýdagymyzyň reňkini inlisçe aýdyň.

Çagalar: - *Green*.

Mugallym: - Berekella çagalar! Reňklerä ýadyňyzda gowy galypdyr. Indi maňa aýdyň, Döwlet Baýdagymyzda nämeleriň şekilleri bar?

Çagalar: - *Aý, ýyldyz, haly gölleriniň şekili bar*.

Mugallym:- Berekella çagalar! Çagalar ýaňy men beýleki toparyň sapagyna gatnaşdym. Ol çagalar Baýdagyň we onuň şekilleriniň atlaryny doly bilýän ekenler. Olaryň sapagyna Bilgirje-de gatnaşdy. Bilgirje olara köp sorag berdi. Ol çagalar Bilgirjäniň ähli soraglaryna jogap berip bildiler. Bilgirjäniň biziň sapagymyza-da gatnaşmagy mümkin. Biz hem şol çagalar ýaly Bilgirjäniň soraglaryna jogap berip bilmeli. Onuň üçin hem biz inlisçe sözleri gowyöwrenmeli. Çagalar, siz ýaňy Döwlet Baýdagymyzda nämeleriň şekilleri bar diýdiňiz?

Çagalar: - *Aý, ýyldyzlar we haly gölleriniň şekilleri bar*.

Mugallym: - Berekella çagalar! Baýdakda näme orak şekilli bolup dur?

Çagalar: - *Aý*.

Mugallym: - Geliň, aýyň inlisçe adyny öwreneliň! *Aý* diýmek inlisçe *moon*. Gaýtalaň.

Çagalar: - *Moon* (3 gezek)

Mugallym: - Çagalar biz gije asmanda aý bilen bilelikde ýene nämeleri görýäris?

Çagalar: - *Ýyldyzlary*.

Mugallym: - Ol ýyldyzlary sanap bolýarmy?

Çagalar: - *Ýyldyzlar köp, olary sanap bolmaýar*.

Mugallym: - *Ýyldyz* diýmek *a star* (2 gezek).

Çagalar: - *A star* (3 gezek).

Mugallym: - Çagalar, halyda nämeler bolýar?

Çagalar: - Göller.

Mugallym: - *Göl* diýmek inlisçe *an ornament* (2 gezek).

Çagalar: - *An ornament* (3 gezek).

Mugallym: - Men indi siziň sözleri nähili özleşdirendigiňizi barlap görjek. Onuň üçin siz bilen oýun oýnaýarys. Bu oýunda men öwrenen sözlerimizden biriniň türkmençesini aýdýaryn. Siz bolsa, şol sözüň inlisçe aýdylyşyny aýtmaly. Eger kim birinji aýtsa, şoňa bir Baýdajyk berýärin. Eger kim köp Baýdak ýygnasa şol hem oýnumyzyň ýeňijisi bolýar. Oýun düşnüklimi çagalar?

Çagalar: - Hawa. (Şol wagt gapy kakylýar we Bilgirje içeri girip, çagalar bilen salamlaşýar).

Bilgirje: - Hello my friends!

Çagalar: - Hello!

Mugallym: - Salam Bilgirje! Senä tüýs wagtynda geldiň.

Bilgirje: - Bu ýerde näme bolup dur?

Mugallym: - Biz çagalar bilen oýun oýnajak bolýarys.

Bilgirje: - Nähili oýun, men hem goşulyp bilerinmi?

Mugallym: - Elbetde. Bu oýny sen alyp barsaň hem bolýar. Gel, ilki saňa oýnuň şertini düşündireýin. Biz şu gün çagalar bilen Döwlet Baýdagymyzyň we onuň içindäki şekilleriň inlisçe atlaryny öwrendik. Sen bulara öwrenen sözlerimizden birini türkmençe aýdýarsyň. Bular saňa onuň inlisçesini aýdýarlar. Eger kim birinji we dogry aýtsa, şoňa bir Baýdak berýärsiň. Kim köp Baýdak toplasa, şol hem ýeňiji bolýar. Düşündiňmi?

Bellik: Bu oýny 2 topara bölüp hem oýnadyp bolýar.

Bilgirje: - Düşündim. Hany, onda oýnumyza başlaly. *Haly göli*.

Çagalardan biri *an ornament* diýip jogap berýär. Bilgirje oňa bir Baýdak berýär.

Bilgirje: - *Baýdak*.

Çagalar: - *A flag*. Bilgirje çagalaryň ählisine Baýdak berýär.

Bilgirje: - *Yldyz*.

2-3 çaga: - *A star*. Bilgirje olara ýene bir Baýdak berýär.

Bilgirje: - *A ý*.

Çagalar: - *Moon*. Bilgirje ýene çagalara Baýdak berýär. Soňra Baýdaklar sanalýar. Kim köp Baýdak toplan bolsa, onuň berekellasy ýetirilýär.

Bilgirje: - Berebella çagalar! Siz sözleri gowy özleşdiripsiňiz. Siz-ä örän zehinli çagalar ekeniňiz. Çagalar, indi meniň gitmeli wagtym hem boldy. Men başga çagalaryň hemsapagyna gatnaşmaly. Men ol çagalara siziň zehinli çagaldygyňyzy hökman aýdaryn. Hany, indi meniň bilen iňlisçe hoşlaşýň çagalar!

Çagalar: - Good bye, Bilgirje!

Mugallym: - Good bye!

Bilgirje: - Bye-bye, my friends!

45. Dürli ertekileriň üsti bilen çagalara iňlis dilini öwretmegiň usullary. “Böwenjik” ertekisi. Ertkileriň bilim berijilik we ösdürijilik ähmiýeti.

Edebiýatyň dürli-dürli döwürlere, ugurlara bölünmegi ýöne ýerden däl. Eýsem ol halklaryň ösüşi we olaryň medeni, taryhy, ykdysady we ş.m. ösüşleri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Bu ýerde biz edebiýatyň ugry diýlende romanlary, powestleri, ertekileri, nakyllary, läleleri, aýdymalary we ş.m. göz önünde tutdyk. Diýmek, ertekiler hem edebi eserleriň iň esasy görnüşleriniň biri bolmak bilen çaga terbiýesinde örän wajyp bolan wakalary, maglumatlary, üstünlikleri, kynçylyklary we olardan üstün çykmagyň ýollaryny, dostluk-doganlyk gatnaşyklaryny özünde jemleýär. Ertkileriň baý many-mazmuna eýe bolmagy bolsa

onuň halkyň durmuşy bilen berk baglanyşyklydygyndan habar berýär. Her döwrüň öz döp-dessurlaryna degişli edebi eserleri bolup, erkekiler hem muňa degişlidir. Mysal üçin, “Akpamyk” ertekisinde doganyň dogana bolan mähirli we wepaly gatnaşyklaryny örän gyzykly we täsirli wakalaryň üsti bilen beýan edilýär. Şu ertekiniň mazmunyny özleşdirmek islendik çagada ýa-da uly adamlarda maşgala ojağyna wepalylyk duýgularyny hasda kämilleşdirýär. Ynha, şu nukdaý nazardan hem biz halkyň döp-dessurlaryny, geçmişini, arzuw-hyýallaryny wasp edýän erkeleriniň çaga terbiýesinde nähili uly ähmiýete eýe bolup biljegine göz ýetirýäris. Edil şonuň ýaly hem erkeleriniň dil öwretmekde-de ornuny hiç bir zat bilen deňeşdirip bolmaz. Erteki gahrymanynyň keşbine girip, okuw maksatnamasyna laýyklykda başga dillerdäki erkelerini janlandyrmak ýa-da olar barada gürrüň bermek her bir körpeje neslimiz üçin diýseň gyzykly hem täsirlidir. Şeýlelikde, dil öwretmekde erkeleriniň bilim,terbiýe berijilik we amaly taraplarynyň bardygyny bellemek zerurdyr.

I. Bilim berijilik ähmiýeti. Erkeleriniň üsti bilen çagalaryň:

- sözleşiş endiklerini we başarnyklaryny kämilleşdirmegi
- ýalňyşsyz gürlmegini;
- täze maglumatlary özleşdirmegini;
- grammatiki kadalary dogry berjaý etmegini;
- ýazuw, surat çekmek başarnyklaryny ýüze çykarmagy we ösdürmegini we ş. m. yzygiderli artdyrmak bilim berijilik ähmiýetiniň bardygyna doly subutnamadyr.

Ertekileriň wakalarynyň gyzykly bolmagy we olarda adatça gowulygyň üstün çykmagy, şeýle hem erkeleriniň gahrymanlarynyň, köplenç, haýwanlaryň üsti bilen suratlandyrylmagy çagalar tarapyndan onuň uly gyzyklanma bilen kabul edilmegine ýardam edýär. Gyzykly wakany öwrenmek höwesiniň güýçli bolmagy bolsa mugallymyň bilim berijilik işini has ýeňilleşdirýär we netijejiligi güýçlendirýär.

Ertekileriň kömegi bilen çagalaryň ýalňyşsyz gürlmegini endik etdirmek hem mugallymyň iş ussatlygyna köp derejede bagly bolup duýar. Ertekiniň çagalara düşnükli we gyzykly derejede, ýagny çaganyň ýaş aýratynlyklary, başarnyklary, göz önüne tutulyp öwredilmegi onuň ýalňyşsyz gürlmegini üpjün edip biler. Ertekileriň ýat tutdurylmagy, sahnalaşdyrylmagy hem hut şu maksady, ýagny çagalaryň ýalňyşsyz gürlmegini üpjün etmegi göz önünde tutýar. Mysal üçin, ertekide hereket edýän jandarlaryň häsiýetli aýratynlyklary, degişli halkyň däp-dessurlary, ösümlüklere degişli maglumatlar we ş.m. çagalaryň täzelikler bilen tanyşmagyna ýardam edip biler.

Elbetde dil öwrenilende onuň grammatiki gurluşyny dogry aňlatmak we degişli kada-kanunlary dogry berjaý etmek ertekiler bilen işlenenende hem berk berjaý edilýär. Bu bolsa çagalara ertekileriň üsti bilen grammatiki düzgünleri öwretmäge, olary berkitmäge kömek edýär. Çagalaryň ýazuw endiklerini kemala getirmek, ertekilere degişli suratlary çekdirmek hem ertekiler bilen işlemegiň ähmiýetli taraplarynyň biridir.

Ertekiler bilen işlemegiň terbiýeçilik ähmiýeti. Bu çagalarda dürli ugurly terbiýäni kemala getirmekde, ösdürmekde bahasyna ýetip bolmajak gymmatlykdyr. Terbiýäniň birnäçe görnüşleri mugallymçylyk kärinde işleýän adamlara tanyşdyr. Olar:

- *syýasy terbiýesi;*
- *ahlak terbiýesi;*
- *\vatana wepalylyk terbiýesi;*
- *beden terbiýesi;*
- *ekologiki terbiýesi;*
- *medeni terbiye we ş.m.*

Kämil şahsyýeti kemala getirmek üçin mahsus bolan terbiýeleriniň hemmesini ertekileriň üsti bilen amala aşyrmak mümkin. Ertekiniň many-mazmuny, gahrymanlaryň birek-birege bolan gatnaşygy, adamlaryň haýwanlara, tebigata we daşky gurşawa bolan garaýyşlary

çagalara ýokarda bellenen terbiýeleri bermäge mümkinçilik döredýär. Işin şu ýerinde degişli mysala ýüzlenmegi hem makul hasapladyk.

Çölde pişikden gorkmaýan diýip men-menlik satan syçanyň pişigini penjesinde ne hala düşendigini, içýan bilen gurbaganyň suwdan geçişini, durna bilen tilkiniň dostlugyny wasp eden ertekileri megerem çagalaryň hemmesi bilýändir. Ýnha şu ertekiler hem çagalarda öwünjeňligiň zyýany, ýagşylyga ýamanlyk etseň başyňa düşjek agyr hupbaty, dosta wepaly bolmasaň onuň gününüň öz başyňa-da düşüp biljekdigini ýatdan çykmaýak derejede çagalara düşündirmäge degişli örän täsirli mysallar bolup biler.

46. Aýdymalaryň, goşgularyň we sanawaçlaryň üsti bilen inlis dilini öwretmek. Aýdym-sazyň üsti bilen inlis dilini öwretmegiň ähmiýeti.

Okuw işini kämilleşdirmek hem häzirkä döwrüň ilkinji möhüm meseleleriniň biri. Bu çagalar baglarynda aýdym-sazyň üsti bilen inlis dilini öwretmek babatda hem şeýledir. Aýdym-saz adamzat dörali bäri bar. Bu barada:

*Saz bilen söhbetni ýaman diýmäňler,
Adam, Howa dünýä inende bardyr.
Habyt bilen Kabyl ene garnynda,
Olar hem dünýägelende bardyr'*

diýen aýdym setirleri hem şaýatlyk edýär. Ilki-ilkiler adamlar şemalyň, tolkunlaryň, otlaryň, ýapraklaryň, şahalaryň sesine, şuwuldysyna, şaggyldysyna, ygşyldysyna, dürli jandarlaryň sesine goşup hiňlenipdirler, dürli agaç böleklerinden, süňklerden, daşlardan ses, owaz çykarypdyrlar. Aýdym-sazyň gudratyna göz ýetiren türkmen halky ony kesel bejermekde-de häzire çenli ulanyp gelyär. Çagalara gyzamyk çykanda gyzyl keteniden tikilen köýnek geýdirilip, mylaýym owazly

aýdym-saz eşitdirilýändigigi köplere mälimdir. Körpeje neslimiziň hemmetaraplaýyn, sazlaşykly ösmeginde, olaryň pikirlenişiniň, dünýägaraýşynyň giňelmeginde, watançylyk, ynsanperwerlik duýgularynyň kämilleşmeginde we iňlis dilini maksadalaýyk öwrenmeginde çagalar baglarynda berilýän iňlis dili sapaklarynda aýdymalaryň we sazyň tutýan orny örän uludyr.

Dili aýdym-sazyň üsti bilen öwretmegiň maksady çagajyklary Türkmenistan Diýarymyzyň hemmetaraplaýyn gülläp ösüşi, şeýle hem, halkymyzyň eşretli ýaşaýşy ugrunda alnyp barylýan döwletli işleri hakynda türkmen we şonuň ýaly-da daşary ýurt kompozitorlarynyň döreden eserleri we halk aýdym-sazlary bilen tanyşdyrmakdan we öwretmekden, olaryň sözleşiş hem hereket ediş endiklerini kämilleşdirmekden ybaratdyr. Şeýle beýik maksatlary göz önünde tutup, şu usulnama taýýarlanyldy. Usulnamada çagalaryň ýaş aýratynlyklary, güýçýeterliligi doly göz önünde tutuldy. Şeýle hem bu iş döwriň talaplaryna laýyklykda dünýä ülnülerine gabat gelýän ýörelgä esaslanyp düzüldi. Çaga öwredilýän, tekliپ edilýän aýdym, ilkinji nobatda, onuň sypatlaryny (watançylygy, gahrymançylygy, ugurtapyjylygy we ş.m.) wasp etmeli, ündemeli. Eseriň mazmuny we onuň çeperçiligi türkmen halkynyň milli ruhy baýlyklaryndan gelip çykýan bolmalydyr. Aýdymyň sazy, heňi, sazlaşygy we çaltlygy çagada ruhabelentligi, şadyýanlygy we beýleki duýgulary döretmelidir. Saza goşulyp ýöremek, dürli hereketleri ýerine ýetirmek, ýekelikde we köpçülikleýin tans etmek, aýdym aýtmak, gözellik duýgularyny döredýär. Sazlarda, tanslarda adamlar beýleki serişdeler bilen beýan edilip bilinmejek duýgularyny aňladýarlar. Aýdym-sazy diňlemekden lezzet almak, hakyky sungat eserini tapawutlandyrmak, halkyň milli saz eserlerine guwanç, buýsanç duýgularyny döretmek, olarda dörediji bolmak arzuwlaryny oýarýar. Gözellik sungaty şahsyýeti ruhy taýdan baýlaşdyryp, beýleki adamlara, tebigata aýawlylyk, hoşniýetlilik, mähir duýgularyny döredýär. Şoňa görä-de, milli saz gurallarynda: dutarda, gyjakda, gopuzda, tüýdükde

ýerine ýetirilýän sazlara düşünmekligi, Watanyň, ýurduň, halkyň gahrymançylyklaryna, zähmet üstünliklerine, Beýik Galkynyşa, döwlet nyşanlaryna, milli goşuna degişli aýdymlyry we saz eserlerini ýekelikde we köpçülikleýin aýtmagy öwretmek mili ruhly ýaşlary kemala getirmek bilen bir hatarda daşary ýurt dilini öwretmekde-de aýratyn mana eýedir. Aýdym-saz çaganyň diňlemek, aňşyrmak başamyklaryny ýola goýmak, onuň sözleýşini ösdürmek, beden hereketlerini sazlaşdyrmak, ruhubelentligini, şähdaçyklygyny gazanmak, onda zehinliligi döretmek üçin elýetmez serişdedir. Şoňa görä-de, çagalar otagynda dutardyr, gyjagyň, deprekdir gopuzyň, tüýdükdir başga saz gurallarynyň bolmagy, aýdymdyr sazyň ýaňlanyp durmagy ýokarda agzalan başarnyklara esas boljakdygy şübhesizdir. Şu jähtden çaga hereketi bilen utgaşýan mylaýym we şadyýan aýdymlyry, sazy diňletmek, olara aýak goşup ýöremegi, mugallymyň görkezmesine görä toparlaýyn nyzama durup ýöremegi, onuň hereketlerini gaýtalamagy, tans we dürli oýun hereketlerini ýerine ýetirmegi, hiňlenmegi öwretmäge girişmek ähmiýetlidir. Şu maksat bilen çagalaryň ünsi sadaja aýdym-sazly oýunlara, sazly hereketlere çekilmelidir, ýagny olara saza goşup ýöremegi, ellerini aşakly-ýokarlygyna hereketlendirmegi, aýaklaryny tarpyldatmagy, pyrlanmagy we sadaja sözler bilen aňladylýan sözleri inlis dilinde saza goşup aýtmagy öwretmek bilen olarda mukam älemine aralaşmagyň ilkinji ädimi ädilmelidir. Aýdymdyr saz hem dilleri öwretmekde esasy maksatlaryň biri bolup durýar. Olaryň bilim berijilik, terbiýe berijilik we amaly-tejribe maksatlary bar. Aýdymlarda sözleriň, jümleleriň, setirleriň biri-biri bilen sazlaşyp, owaz emele getirip gaýtalanmagy şol sözleriň birnäçe gezek öwran-öwran gaýtalanmagy, şeýle hem owaza goşulyp aýdylýan sözler çagalaryň berk ýadynda galýar. Mysal üçin, aşakda berlen aýdymyň ähmiýeti we mazmuny hakynda durup geçeliň.

Hands up,
Hands down,
Hands on hips,
Sit down.

Stand up,
Hands to the sides,
Bend left,
Bend right.

Hands on hips,
One, two, three, hop,
One, two, three stop,
Stand still.
ya-da

Head, shoulders, knees and toes,
knees and toes, knees and toes.
Eyes, ears, mouth and nose,
mouth and nose,
mouth and nose –

ýaly goşgylary hereketiň üsti bilen yerine yetirmek mumkin.

47. .Çaganyň diňlemek, aňşyrmak başarnyklaryny ýüze çykarmakda aýdym-sazyň ähmiýeti.

Aýdym-sazy diňlemekden lezzet almak, hakyky sungat eserini tapawutlandyrmak, halkyň milli saz eserlerine guwanç, buýsanç duýgularyny döretmek, olarda dörediji bolmak arzuwlaryny oýarýar. Gözellik sungaty şahsyýeti ruhy taýdan baýlaşdyryp, beýleki adamlara, tebigata aýawlylyk, hoşniýetlilik, mähir duýgularyny döredýär. Şoňa görä-de, milli saz gurallarynda: dutarda, gyjakda, gopuzda, tüýdükde yerine ýetirilýän sazlara düşünmekligi, Watanyň, ýurduň, halkyň gahrymançylyklaryna, zähmet üstünliklerine, Beýik Galkynyşa, döwlet nyşanlaryna, milli goşuna degişli aýdymlyry we saz eserlerini ýekelikde we köpçülikleýin aýtmagy öwretmek mili ruhly ýaşlary kemala getirmek bilen bir hatarda daşary ýurt dilini öwretmekde-de aýratyn mana eýedir.

Aýdym-saz çaganyň diňlemek, aňşyrmak başarnyklaryny ýola goýmak, onuň sözleşşini ösdürmek, beden hereketlerini sazlaşdyrmak, ruhubelentligini, şähdaçyklygyny gazanmak, onda zehinliligi döretmek üçin elýetmez serişdedir.

Şu maksat bilen çagalaryň ünsi sadaja aýdym-sazly oýunlara, sazly hereketlere çekilmelidir, ýagny olara saza goşup ýöremegi, ellerini aşakly-ýokarlygyna hereketlendirmegi, aýaklaryny tarpyldatmagy, pyrlanmagy we sadaja sözler bilen aňladylýan sözleri iňlis dilinde saza goşup aýtmagy öwretmek bilen olarda mukam älemine aralaşmagyň ilkinji ädimi ädilmelidir. Aýdymdyr saz hem dilleri öwretmekde esasy maksatlaryň biri bolup durýar. Olaryň bilim berijilik, terbiýe berijilik we amaly-tejribe maksatlary bar. Aýdymlarda sözleriň, jümleleriň, setirleriň biri-biri bilen sazlaşyp, owaz emele getirip gaýtalanmagy şol sözleriň birnäçe gezek öwran-öwran gaýtalanmagy, şeýle hem owaza goşulyp aýdylyan sözler çagalaryň berk ýadynda galýar. Mysal üçin, aşakda berlen aýdymyň ähmiýeti we mazmuny hakynda durup geçeliň.

Çagalar baglarynda dilleriň öwredilmegi 5-6 ýaşly körpeleriň fiziki hem-de akyl taýdan ösüşlerine gabat gelýär. Bu barada mundan, takmynan, 14asyr ozal Muhammet Pygamber şeýle diýipdir: -Ýaşlykda alnan bilim daşa oýulyp çekilen nagys ýalydyr.

Bu pikir edebiýatlaryň, halk döredijiliginiň içinden hem eriş- - argaç bolup geçýär. Mysal üçin: tatar halkynyň nakylynda şeýle diýilýär:

Ýaşlykda bilenň daşa ýazylan ýalydyr, garrylykda bilenň buza ýazylan ýalydyr:

Görnükli akademik L.W.Şerba dilleri ýaşlykdan öwrenmegiň ähmiýetine uly baha bermek bilen şeýle diýip belläpdir: Dilleri öwrenmegi on ýaşdan hem has irräk başlamak gerek. 18-20 ýaşda, haşan-da adam kemala gelenden soň, oňa her hili diliň juda ýürege düşgünç, oýlanmak üçin material bermeýän başlangyçlaryny öwrenmegi mejbur etmek kyndyr, hatda mümkin hem däl.

Yokarda aýdylanlardan görnüşi ýaly, dilleri öwretmegiň çagalar baglaryndan başlanmagy adam baradaky çynlakaý aladanyň çagalykdan başlanýandygyny aňladýar we bu iş ösen jemgyýetiň esasy alamatlarynyň biridir.

Häzirki wagta çenli çagalar baglarynda ýokarda agzalan dilleriň üçüsi hem bir wagtyň özünde öwredilip başlanýar. Bu bolsa, heniz hiç bir diliň esaslaryny bilmeýän körpeler üçin uly kynçylyk döredýär. Çagalar baglary üçin iňlis dili boýunça ulanylýan maksatnamada 5-6 ýaşly çagalarda ene dilinde gepleşmek ukyplarynyň emele gelýändigini, olara ýokary düşbüligeniň we işjeň ýadyň mahsusdygy aýdylýar.'

Dilleri öwretmekde belli bir yzygiderliligiň berjaý edilmeginiň zerurdygy barada dürli wagtlarda ýazylan ylmy-usuly edebiýatlarda hem gymmatly tekliplere duş gelmek bolýar. Mysal üçin: tanymal nemes pedagogy W.Ratke (1571-1635): Ähli zady tebigatda bolşy ýaly ýönekeýden çylşyrymla diýen ugur boýunça okatmaly, ýagny ozaly bilen ene dilini öwretmekden başlamaly - diýip belleýär. Ol şonuň ýaly-da, hemme zadyň ilki ene dilinde öwrenilmelidigini maslahat berýär.

Beýik çeh pedagogy Yan Amos Komenskiý (1592 - 1670) hem okuwçylaryň öz ene dillerini oňat öwrenenlerinden soň daşary ýurt dillerini özleşdirmäge girişmelidiklerini nesihat edipdir.

Eýsem-de daşary ýurt dilini çagalara bir ýaşyndaka okadyp başlamalymy? 3-5 ýa-da 7 ýaşda? Bu babatda köp ýurtlarda dürli-dürli synaglar hem geçirildi. Psihologlar Pensildiň, Roberlsiň hem-de Homskiniň tassyklamalaryna görä, 8 ýaşa ýelmedik çagalarda dili özleşdirmek üçin üýtgeşik bir ukyp bar. Onuň sebäbi daşary ýurt dilindedir.

43 Aýdym-sazyň üsti bilen çagalaryň inlis dilinde sözleşişini ösdürmek.

Aýdym-sazy diňlemekden lezzet almak, hakyky sungat eserini tapawutlandyrmak, halkyň milli saz eserlerine guwanç, buýsanç duýgularyny döretmek, olarda dörediji bolmak arzuwlaryny oýarýar. Gözellik sungaty şahsyýeti ruhy taýdan baýlaşdyryp, beýleki adamlara, tebigata aýawlylyk, hoşniýetlilik, mähir duýgularyny döredýär. Şoňa görä-de, milli saz gurallarynda: dutarda, gyjakda, gopuzda, tüýdükde ýerine ýetirilýän sazlara düşünmekligi, Watanyň, ýurduň, halkyň gahrymançylyklaryna, zähmet üstünliklerine, Beýik Galkynyşa, döwlet nyşanlaryna, milli goşuna degişli aýdymlyry we saz eserlerini ýekelikde we köpçülikleýin aýtmagy öwretmek mili ruhly ýaşlary kemala getirmek bilen bir hatarda daşary ýurt dilini öwretmekde-de aýratyn mana eýedir. Aýdym-saz çaganyň diňlemek, aňşyrmak başarnyklaryny ýola goýmak, onuň sözleşişini ösdürmek, beden hereketlerini sazlaşdyrmak, ruhabelentligini, şähdaçyklygyny gazanmak, onda zehinliligi döretmek üçin elýetmez serişdedir.

Dilleri öwretmekde belli bir yzygiderliligiň berjaý edilmeginiň zerurdygy barada dürli wagtlarda ýazylan ylmy-usuly edebiýatlarda hem gymmatly tekliplere duş gelmek bolýar. Mysal üçin: tanymal nemes pedagogy W.Ratke (1571-1635): Ähli zady tebigatda bolşy ýaly ýönekeýden çylşyrymla diýen ugur boýunça okatmaly, ýagny ozaly bilen ene dilini öwretmekden başlamaly - diýip belleýär. Ol şonuň ýaly-da, hemme zadyň ilki ene dilinde öwrenilmelidigini maslahat berýär.

Beýik çeh pedagogy Yan Amos Komenskiý (1592 - 1670) hem okuwçylaryň öz ene dillerini oňat öwrenenlerinden soň daşary ýurt dillerini özleşdirmäge girişmelidiklerini nesihat edipdir.

Eýsem-de daşary ýurt dilini çagalara bir ýaşyndaka okadyp başlamalymy? 3-5 ýa-da 7 ýaşda? Bu babalda köp ýurtlarda dürli-dürli synaglar hem geçirildi. Psihologlar Pensildiň, Roberlsiň hem-de

Homskiniň tassyklamalaryna görä, 8 ýaşa ýelmedik çagalarda dili özleşdirmek üçin üýtgeşik bir ukyp bar. Onuň sebäbi daşary ýurt dilindedir.

Şu ýaşdaky çaganyň sözleýiş mehani/mi heniz bekeşmedik artikulyasion gurlusy, aýratyn ýatkeşligi, oňa sesleri, sözleri durnukly aýtmaga, leksik we grammatik endiklerini hem-de başarnyklaryny tiz ele almaga ýardam berýär. Şeýlelikde, daşary ýurt dilini irki ýaşdan öwretmek, sözleýiş we eşidiş başarnyklarynda, iş ýüzünde täsirli netije gazanmaga, ony okatmagyň indiki basgançagynda bilim ulgamyna ýeňillik bilen aralaşmaga, okuwyň we ýazuwyň üstinde has çuňňur işlemäge mümkinçilik döredýär. (aga irki ýaşdan ýene bir dili öwretmek, onuň öz ene dilinde sözleşsine we umumy psihiki ösüşine hem amatly täsir edýär. Çaganyň aň-düşünjesi giňeýär. Ol ene diliniň grammatikasyna tiz göz ýetirýär. Sözüň dürli-dürli manylaryna oňat düşünýär, okamagy çalt öwrenýär. Onuň eşidiş ukyby has ösen bolýar, ýatkeşligi, öýkünmä bolan başarnygy tiz ösýär.

Şeýlelikde, daşary ýurt dilini irki ýaşdan öwretmek şahsyýetde akyl ýetirme işjeňligini, ünsüniň erkinligini, synçylygyny, erjelligini, çydamlylygyny, bilesigelijiligini ösdürmäge höwes döredýär.

Irki ýaşda çagalara dil öwretmekde her mugallym özöçe çemeleşip biler. Muňa seretmezden bu işde aşakdakylar ýaly umumylyklar hem bardyr:

- daşary ýurt dilini öwrenýän çagalaryň ähli işi ýörite delillendiriImelidir;
- terbiyeleýji, ösdüriji, bilim beriji okuwyň täsirli bolmagyny üpjün etmeli;
- dil öwredilende çagalaryň ene dilinden, matematikadan, rus dilinden alan we alýan bilimlerine hem-de tejribesine daýanmak ähmiýetlidir.
- Çagalaryň ähli işi biri-biri bilen gepleşmäge, ýagny biri-biri bilen sözleýiş gatnaşyklaryny ýola goýmaga we ösdürmäge

gönükdirilmelidir. Çagalar biri-biri bilen gatnaşykda bolanda, olaryň bilesigelijiligi ösýär, ýagny daş-töweregindäki adamlary, hadysalary hatda özüni hem öwrenýär. Şeýle gatnaşyklar arkaly olar birek-birek bilen gepleşmegi, haýyş etmegi, maslahatlaşmagy, nägilelik bildirmegi, ýüzlenmeleri duýmagy we olara jogap gaýtarmagy öwrenýärler.

- Okuw ýürekgysgynç bolmaly däldir. Çagalaryň erjelligini mümkin boldugyndan her dürli oýunlaryň üsti bilen gazanmak ähmiýetlidir.
- Mümkin boldugyndan gerek ýerinde her çaga bilen aýry-aýry işlemegi ünsden düşürmeli däldir. Şu ýaşdaky çagalaryň işjeňliginden peýdalanmak gerek. Olar aýdym aýtmagy, tans etmegi, degişmegi gowy görýärler.
- Irki ýaşdan daşary ýurt dilini öwrenmek dürli-dürli suratlaryň, oýnawaçlaryň, ses ýazgylaryň peýdalanylmagyny talap edýär. Bu öz gezeginde çagalaryň görüş, eşidiş, kabul ediş endiklerini we ýatkeşliklerini ösdürýär. Islendik taýdan terbiýelenmeklerine ýardam edýär.
- 7-8 ýaşly çagalara daşary ýurt dilini öwretmekde sözleşşiň ähli görnüşleri özara baglanyşykly bolmalydyr. Şeýlelikde, çagalar baglaryny we başlangyç synpy tamamlan çagalar maksatnamada berlen temalaryň çäginde dil arkaly özara gepleşmegi başaryrlar. Harplary we olaryň okalyşyny öwrenýärler. Sesli okamaga kämilleşýärler. Olar kitap bilen işlemegi öwrenýärler, psihologik gorkudan halas bolýarlar.

48. Aýdym-sazly hereketli oýunlaryň üsti bilen çagalara inilis dilini öwretmek.

✓ Çagalaryň ähli işi biri-biri bilen gepleşmäge, ýagny biri-biri bilen sözleşiş gatnaşyklaryny ýola goýmaga we ösdürmäge gönükdirilmelidir. Çagalar biri-biri bilen gatnaşykda bolanda, olaryň bilesigeliçiligi ösýär, ýagny daş-töweregindäki adamlary, hadysalary hatda özüni hem öwrenýär. Şeýle gatnaşyklar arkaly olar birek-birek bilen gepleşmegi, haýyş etmegi, maslahatlaşmagy, nägilelik bildirmegi, ýüzlenmeleri duýmagy we olara jogap gaýtarmagy öwrenýärler.

✓ Okuw ýürekgysgynç bolmaly däldir. Çagalaryň erjelligini mümkin boldugyndan her dürli oýunlaryň üsti bilen gazanmak ähmiýetlidir.

✓ Mümkin boldugyndan gerek ýerinde her çaga bilen aýry-aýry işlemegi ünsden düşürmeli däldir. Şu ýaşdaky çagalaryň işjeňliginden peýdalanmak gerek. Olar aýdym aýtmagy, tans etmegi, degişmegi gowy görýärler.

✓ Irki ýaşdan daşary ýurt dilini öwrenmek dürli-dürli suratlaryň, oýnawaçlaryň, ses ýazgylaryň peýdalanylmagyny talap edýär. Bu öz gezeginde çagalaryň görüş, eşidiş, kabul ediş endiklerini we ýatkeşliklerini ösdürýär. Islendik taýdan terbiýelenmeklerine ýardam edýar.

✓ 7-8 ýaşly çagalara daşary ýurt dilini öwretmekde sözleşiş ähli görnüşleri özara baglanyşykly bolmalydyr. Şeýlelikde, çagalar baglaryny we başlangyç synpy tamamlan çagalar maksatnamada berlen temalaryň çäginde dil arkaly özara gepleşmegi başaryrlar. Harplary we olaryň okalyşyny öwrenýärler. Sesli okamaga kämilleşýärler. Olar kitap bilen işlemegi öwrenýärler, psihologik gorkudan halas bolýarlar.

Animals

What animal is this'.'

What animals are these?

Is the elephant big'.'

Where does the wolf live?

What can the dog do?

Can the cat run?

Where is the dog?

How many legs has the horse?

*Let us play
cat-and-
mouse. Who
wants to be
a little
mouse?*

It is a tiger.

These are elephants.

The elephants are big.

The wolf lives in the wood.

The dog can run, jump, bark.

Yes, it can. The cat can run. The dog is under the table.

The horse has four legs.

I want lo be the little mouse.

*Three
Chickens*

One little chicken with yellow feet,

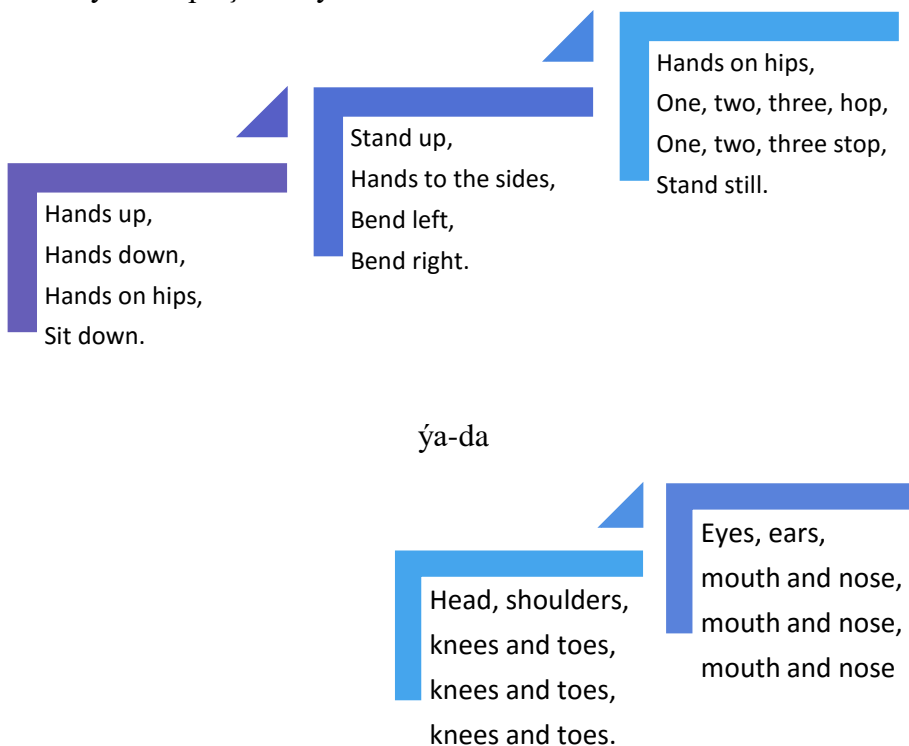
One little chicken with tail so neat,

One little chicken stands up tall

Mummy Hen does love them all.

49. Çagalaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyklykda goşgularyň saýlanyp alnyşy

Çagalaryň ýadawlygyny aýyrmak we tema täze güýç bilen girişmekleri ucin, uly toparlarda turkmen dilindaki goşgulardan başlap, yuwaş-yuwaşdan mekdebe taýýarlayyş toparlarda inlis dilindäki goşgulary bedenterbiýe maşklary arkaly öwretmekligiň ähmiýeti uludyr. Muňa mysal edip aşakdaky:

ýaly goşgylary hereketiň üsti bilen ýerine ýetirmek mümkin.

ÇAGALAR BAGYND A İŇLİS DİLİNİ OKATMAGYŇ USULYÝETİ

The Little Train

The little train
On a long, long track
Goes clickety, clickety
Clickety-clack.

When my sister goes away

When my sister goes away
She says, „Little brother,
You must take my place today

I am a girl

I am a girl (a boy),
A little one;
I like to play,
I like to run.

Play Time

Susie likes to run,
And Sally likes to skip;
Betty has a bouncing ball,
And Sammy sails a ship.

When I am ten

When I am ten,
I 'll get a pen,
Then I shall write
Like brother Ben.

My Doll.

My pretty doll
Is very small.
I love my pretty
Little doll.

Play Time

I am a little girl,
I have a teddy-bear;
I play with him all day,
I take him everywhere.

Father, mother, sister, brother

Here is my father,
Here is my mother,
Here is my sister,
Here is my brother.

I am a little boy,
I have a pretty top;
I can make it spin
And I can make it stop.

Father, mother,
Sister, brother,
Hand in hand
With one another.

I am a little girl,
I have a ball - so new;
Will you play with me?
I want to play with you.

50. Çagalar bagynda iňlis dilini okatmagyň guralyşy.

Daşary ýurt dilini okatmagyň usulyýetinde iňlis dilini owretmegiň ýörelgeleri hakynda gürrüň edilende, ilki bilen okuw akymy we onuň kanuna laýyklygy barada durup geçmek maksada laýykdyr. Çünki professor E.I.Passowyň sözlerine salgylansak ýörelge – bu okatmagyň akymy diýip atlandyrylýan binanyň binýadydyr. Başgaça aýdanymyzda, berilýan bilimiň mazmuny kesgitlenende-de, okuw işlerini guramagyň görnüşleridir usullary anyklananda-da okatmagyň ýörelgelerinden ugur alynyar. Okuw akymy umumy didaktik düşünje bolup, ol okatmagyň ähli taraplaryny özünde jemleýar. Ylymda gazanylan, ýetilen sepgitleriň ýaş nesliň bilmegi zerur hasaplanylýan ylmy maglumatlaryny olaryň aňyna ýetirmek, öwretmek okuw prosesiniň çäginde amala aşyrylýar. Pedagogikada okatmagyň we terbiýäniň dürli-dürli ýörelgeleri beýan edilýar. Daşary ýurt dilini okatmagyň usulyýetçileri ylmy açyşlaryndan, gözleglerden ýerlikli peýdalanmak bilen birlikde, usulyýetiň aýratynlyklaryny hem nazarda tutup, çagalar bagynda iňlis dilini öwretmegiň ýörelgelerini beýan edýärler.

1. Okatmagyň maksatlaryny toplumlaýyn amala aşyrmak_iňlis dilini öwretmegiň esasy ýörelgeleriniň biridir. Okatmagyň amaly, bilim berijilik, terbiyecilik kämilleşdiriş maksatlary

bilen bilelikde we jebislikde toplumlaýyn amala aşyrmak bilen bu dersiň serişdeleriniň esasynda çagalara daşary ýurt dilini amaly öwretmek mümkindir. Bu ýörelge pedagogikanyň terbiýeleýjilik ýörelgesi bilen hem berk baglanyşyklydyr. Cunki ýaş nesle edep-terbiýe bermek hyzmaty her bir okuw dersiňiň, onuň her bir bölüminiň we her bir temanyň suňňüne siňdirilendir. Şolary çagalaryň aňyna ýetirmekde beýan etmegiň dürli-dürli usullary, okatmagyň serişdeleri hem durşuna terbiýeleýjilik mazmuna ýugrulandyr.

2. Sozleşiş aragatnaşygyna gönükdirme ýörelgesi. Cagalar bagyndaky körpelere iňlis dilini öwretmekde oňe sürülýän wajyp meseleleriň biri olaryň oz wagtynda sözleşişiniň osýsidir. Iňlis dilini öwretmekde sözleşiş aragatnaşygyna gönükdirme ýörelgesi sözleşiş endiklerini ösdürmegiň esasynda körpeleri intellektual we akyl taýdan kamil şahsyýet hökmünde terbiýelemegi göz önünde tutýar. Caganyň akyl terbiýesi onuň ulular bilen gündelik aragatnaşygyna amala aşýar. Haçan-da ulular bilen bolýan gündelik aragatnaşyk dürli caga

oýunlary, gezelencler bilen utgaşdyrylanda, cagalar oýun döwründe özlerine düşnükli bolan maglumatlary we başarnyklary akyl taýdan özleşdirýärler. Şu nukdaý nazardan iňlis dili mugallymy çagalary sözleşiş aragatnaşygyna gönükdirmäge niýetlenen şertleri döretmek

üçin amatly psihologik ýagdaýy emele getirmelidir. Mugallym cagalaryň her biriniň ýönekeýje ymtlyşlaryny üstünlik hökmünde. Mugallym cagalaryň her biriniň ýönekeýje ymtlyşlaryny üstünlik hökmünde hakyky üstünliklerini bolsa, öwmäge we olary ruhlandyrmaga, hakyky üstünlikleri bolsa gazanan ýeňşi gutlamaga ýaltanmaly dälidir.

Sözleşiş aragatnaşygyna gönükdirilen oýunlarda mugallym cagalar bilen bilelikde oýunçylaryň biri hökmünde hereket etmeli hem-de oynyň netijesine cagalar bilen deň derejede garaşandygyny oz hereketlerinden, sözleşşinden körpelere aňdymaly. Mugallym cagalaryň sözleşiş aragatnaşygyna bolan meýillerini gyzyklanmalaryny ösdürmek maksady bilen, goöýberilyan ýalňyşlyklary düzedende hem oran seresaply çemeleşmelidir. Gaýtalap soramak ýa-da mugallymyň pyşyrdap dogry jogabyňy aýdyp, ýalňyşyny düzedip goýbermegi diliň aragatnaşyk serişdesi hökmünde ulanylyp cagalaryň sözleşiş endiklerini we başanyklaryny kemala getirmek ýörelgesiniň netijeli berjaý edildigi bolardy.

51. Meýilnamalaşdyrmak. Meýilnama ýazmakdan edilýän esasy talaplar.

Bilim bermegiň usullary we görnüşleri dürli ýagdaýlarda ulanylyp, onuň esasy ulanylýan ýeriniň biri hem sapakdyr.

Sapagy dogry guramagyň we geçmegiň usuly mekdebiň önünde goýlan esasy talap bolmak bilen, şeýle hem ol belli bir derejede bilimi we başarnyklary ösdürmek bilen, özbaşdak işlemek endiklerini ösdürmäge we çaltlandyrylan tehniki ösüş bilen deň hatarda bilim almaga mümkinçilik berýär. Şu nukdaýnazardan oňa dogry ýoly salgy berip biljek kämil halypa zerurlyk döreýär. Şonuň üçin mugallym ýaş nesliň ylym-bilime bolan teňneligini gandyrmaga maksatly çemeleşmelidir. Mugallym öz usuly tejribesinden, şeýle hem okuw görkezme esbaplaryndan peýdalanyň, ýaş nesli durmuşa gönükdirýär.

Taryha nazar aýlasak, mugallymçylyk käriňiň örän gadymdan bäri dowam edip gelýändigine göz ýetirýäris. Dünýä taryhynda ençeme beýik şahsyýetler öz şägirdine ylym öwredip, zýynda ölmez-ýitmez hünär mirasyny dowam etdiriji galdyrypdyrlar. Mugallymyň esasy maksady-jemgyýetde häzirki zaman dünýäsi bilen aýakdaş gidýän şahslary kemala getirmekden we olary giň dünýägaraýyşly edip ýetişdirmekden ybaratdyr. İňlis dilini okuw meýilnamasynyň bir bölegi diýip hasapalamak bolar. Diliň şu kyn görnüşlerine many taýdan düşünmek uzak wagtlaýyn hemem gysga wagtlaýyn ýadyňa almagyň usullary deňşlidir. Psihologiýanyň ýokarda görkezilen usullaryny berkitmekde bir-biri bilen baglanyşykly gönükmeler zerur bolup durýar. Hil taýdan aňyň hemem bilmekligiň ösmegi köp sanly dile baý bolan materiallaryň toplanmagydyr. Her bir sapakda hem düşnükli gysga-da bolsa okuwça dile baý bolan materiallar berilse, aňyň ösmegine, berkemegine, bilim almagyna ýardam berer.

Her sapaga düşünmek üçin, mugallym sadadan çylşyrymly zady düşündirmegi başarmalydyr, her bir döwrüň aýratynlyklaryny, kitapda

berlen materialy gönükmäniň üsti bilen okuwça ýetirmelidir. Orta mekdeplerde inlis diliniň esasy maksady sapakda kesgitlenýär. Şonuň üçin kesgitlenen sapagyň maksady haýsy ulgama degişlilikde mekdepde biri-biri bilen baglanyşykda bolýar. Sapagyň maksadyny kesgitlemek, ozaly bilen, her bir okuwçynyň özbaşdak düşüňjelerine bagly bolýar. Mysal üçin: taýýarlan we taýýarlanmadyk ýekelikdäki sözleýiş sözi tema baglylykda dili bilişlerine şeýle maksat bilen meýilnama düzülýär, (meselem, teksti gürrüň bermek, surat boýunça gürrüň bermek, tekst barada pikirini aýtmak, tekst barada birine gürrüň bermek). Ikinjiden hökman maksada okgunlylyk bilen pikirlerini tertiplemek gerek.

Elbetde, dogry gürlmek ukyby, sesi dogry aýtmak ukyby, dürs ýazuw kadasy ýazuwda in gerek zatlardyr. Sözi pikirlenip gürlmegiň ähmiýeti elbetde köp sanly gören zatlaryny terjime etmekden we içinden özüniň ýatlan zatlaryny terjime edip bilmekden tekst grammatik taýdan dogry terjime etmekden ybarat.

Diliň taryhyny öwrenmek ukyby esasan hem sözleri doly öwrenmek bilen dogry aýtmakdan ybarat. Şol bir öwrenen sözümizi her bir öwrenen zadymyza ulanyp bilmek ukyby.

Öwrenen zadymyzy dürli ugurlarda ulanyp bilmek gerek. 2-3-nji ýollar inlis dilini öwrenmekde has netijeli bolýar.

Belli bolşy ýaly „başga diliň sözleýişini analitik ýol bilen özleşdirmek bilen bilelikde öýkünme ýoly hem peýdalanylýar. Ýöne arassa öýkünmaniň usulyýeti akyl ýetiriş seljermäniň ýoklugy sebäpli, netijeliligi has pes “Didaktikanyň hünärmenleri edil şu pikirden ugur alýarlar.

Belli bolşy ýaly, sözleýiş işi dürli dil şekilleriniň üsti bilen amala aşyrylýar: fonetik, leksik, grammatik. Bu ýagdaýda dil maglumatlaryny bilmek esasy maksat

bolman, eýsem, sözleýiş işiniň dürli görnüşlerini öwrenmekde gerekli taýýarlyk bolup hyzmat edýar. Belli bir wagtda okatmagyň bu düzüm bölegi ünsden düşürildi. Bu ýagdaý sözleýiş öwrenmekligiň hilini

pese gaçyrdy. Dil maglumatlary bilen işlemek köplenç sapagyň maksadyny kesgitlemekde hem göz önünde tutulmady, sapagyň wezipeleri hem göz önünde tutulmady. Şeýle-de her bir inlis dili sapagy dil hadysalarynyň girizilmegi bilen baglanşyklydyr, olaryň aýratynlygy maglumatlary düşündirmeklige we hödürlemeklige dürli görnüşdäki sözleşşi öwrenmek üçin saýlanýan gönükmeleri kesgitleýär.

Şeýlelikde, sapagyň maksatlary, okatmagyň maksatlaryndan gelip çykýan soňkulardan sözleşiş endikleriuniň ösüşinde has şahsy meseleleri çözüýänligi bilen tapawutlanýar. Bu sapakdan bir maksadyň ýa-da birnäçe maksatlaryň goýlup bilýänligini aňladýar. Okatmagyň tejribesinden belli bolşy ýaly, bir sapakda 1-den 3-e çenli meseläni meýilnamalaşdyryp bolýar. Okatmagyň basgançagyna, sapagyň döwrüne, okuw materiallarynyň häsiýetine, okuwçylaryň inlis diline taýýarlygyna we beýleki faktorlara baglylykda.

Mysal üçin: Ol ýa bu sözleşiş endiginiň kämilleşdirmeklige beýleki tejribe meseleleriň çözülişi bilen baglanyşdyryp bolýar, sözleşiş grammatik we leksik awtomatizmleriň kemala gelşi bilen ýa-da sapagyň özbaşdak meselesi hökmünde hyzmat edýär. Bu sözleşiş işiniň görnüşiniň aýratynlygyna başarnyklaryň çylşyrymlygyna bagly bolýar. Möçber taýdan häsiýetnamalary minutda we görterimde möçber taýdan häsiýetleri subýektiwdir we olar köplenç başlangyç etaba degişli.

Dürli sözleşiş işiň görnüşleriniň özara baglanyşygy okatmagyň berk esasy bolup hyzmat edýär. Sapagy guramakda şu aşakdakylardan ugur almaly:

Iki adamyň arasyndaky bolup geçýän gepleşikde, isle ýazuw bilen ýa-da dilden bolanda, sözlemiň strukturasy ýa-da sözlemiň tertibi sözleşişiniň başarnygyna bagly bolýar.

sapagyň esasy bölegi bolan başlangyç döwür we aralyk döwür, esasan, dilden bolmaly. Ýokarky aralyk döwürde sözleşiş dili, esasan, terbiýeçilik hem-de okuwçyny özüne çekmek, synpy tertibe salmak

görnüşde bolup, geçmeli esasy sapagyň bu bölümlerinde her bir sapagyň, haýsy ugurda geçilýändigine görä gepleşik guralmalydyr.

gönükmäni sesli okaýyş bu endigini ösdürmäge kömek berýär. Uly synplarda sesli okamak öňden geçilen temany we fonetik gönükmäni ýa-da ýumuşlary ýerine ýetirmäge ýardam edýär.

ç) her okuwçynyň sessiz okuwy kitap (erteki, hekaýa) ýa-da aýratyn tekst maglumat üçin taýýarlananda, sapakda, esasanam, iki adama ýa-da bir adama, okuwça özbaşdak dürli tekstler berilýär. Eger-de dilden gönükmä berlende, her bir berlen zady many taýdan düşündürmek zerurdyr. Dilden gürrüň bermek, esasanam, öý işi edilip berilýär.

ýazuw üsti bilen ýerine ýetirilýän gönükmeler (diktant, düzme, beýanama) belli bir wagtda geçilen temany berkitmekde, gaýtalamakda ulanylýar.

Ýokarda aýdylan çeper dili ösdürmek sapagyň birinji etabyndan ahyrky etabyna çenli saklanmaly. Okuw we ýazuw üsti bilen ýerine ýetirilýän işler (gönükmeler, ýumuşlar) sapagyň belli bir döwründe çözülýär. Dil ukybynyň dürli görnüşi sapakda dürli gönükmeler her synpda özüniň görnüşi boýunça her bir synpyň düşüňjelerine görä bolýar. Mysal üçin, 4-nji synplarda gürrüň etmeli bolan tekst düşnükli we sada görnüşde bolmaly. 5-6-njy synplarda çylşyrymlaşmagy zerurdyr. Gönükmeleriň çylşyrymlaşmagy okuwçynyň güýçýeterligine bagly bolmalydyr, her bir gürrüň taýýarlykly we taýýarlyksyz bolan halatynda düşnükli hem çeper dilde bolmagyny gazanmak gerek. İnlis dilinde, esasanam, sözleýiş dili tejribe taýdan, bilim taýdan, terbiýeçilik taýdan maksadalaýyk bolmaly.

İnlis dili her okuwçynyň özbaşdak hem çeper diliniň işjeň bolmagy zerurdyr.

52. İnlis dili sapagy. Häzirki zaman sapagyndan edilýän talaplar.

Okatmagyň maksatlaryna laýyklykda okuw maksatnamasynyň

esasynda daşary ýurt dilini öwretmegiň mazmuny kesgitlenýär. Okadylmaly, öwredilmeli zadyň mukdary, göwrümi - mazmuny bolýar. Bütin mekdep durmuşynda okuwçylara öwredilmeli materialyň göwrümine okatmagyň mazmunv diýilýär.

Okatmagyň mazmuny we onuň düzümi bölekleri barada usuly edebiýatlarda dürli pikirler duş gelýär. Birnäçe awtorlar okuwçylara öwretmeklikde ulanylýan materiala okatmagyň mazmuny diýip düşünmekligi çaklaýarlar.

Käbirleri bolsa okatmagyň mazmunyna öwredilýän materialdan daşary başarnyklar we endikler hem girýär diýip belleýär. “Orta mekdebiň didaktikasy (didaktika - okatmagyň we öwretmegiň teoriýasy)” diýen kitapda başarnyklar we endikler hem okatmagyň mazmunyna goşulyp alnypdyr. Bu pikiri professor G.W. Rogowa hem goldaýar (41 sah). Emma munuň bilen doly ylalaşmak bolmaz. Sebäbi, bu ýagdaý meseläniň obýektiw we subýektiw taraplarynyň garjaşdyrylmagyny aňladýar. Bu pikiriň nädogrydygyny usulyýetçiler A. A. Mirolýubow, M. B. Lýahowskiý, N.I. Gez we beýlekiler hem belleýärler.

Önde goýlan maksatlara laýyklykda iñlis dilini öwretmegiň mazmuny hem üýtgäp durýar. Meselem, okuwyň mazmuny orta mekdeplerde, ýörite we ýokary okuw jaýlarynda, gysga möhletli kurslarda deň däl. Okuw maksatnamasynda iñlis dilini gutarnykly, kämil ýagdaýda öwrenip bolmajaklygy üçin, dili öwretmegiň minimumy kesgitlenýär. Bu diliň uly bolmadyk, belli bir zerur ýerlerini öz içine alýar. Şunuň bilen baglylykda leksiki minimum, grammatiki minimum, fonetiki minimumlar orta çykýarlar. Önde goýlan wezipeleri amala aşyrmak üçin iñ zerur we ýeterlik hasap edilýän materialyň göwrümi minimumy aňladýar. Şonuň üçin hem hünärmenler, alymlar tarapyndan ylmy esasyda kesgitlenen dil materialyny gysgaltmak we uzaltmak, temalary üýtgetmek okuw-terbiýeçilik işlerine uly zyýan ýetirýär.

Dil özeleşdirilende belli bir kesgitli sözleri we grammatiki kadalary bilmeklik ýeterlik bolman, eýsem sözleşiş, okuw we ýazuw başarnyklarynyň we endikleriniň ösüş derejesi esasy rol oýnaýar. Şeýlelikde, okatmagyň mazmuny 2 bölekden durýar: 1-njiden bilim, 2-njiden başarnyklar we endikler. Bilimiň, başarnyklyryň

we endikleriniň hususy aýratynlygy berlen predmetiň (dersiň) aýratynlygy bilen kesgitlenilýär. Inlis dilini okatmagyň mazmunyna nähili bilimleriniň, başarnyklaryň we endikleriniň görülmelidigine seredeliň.

Dil aragatnaşygy - sözleşiş, işi - dil signallary bellikleri arkaly amala aşyrylýar. Bellikler dürli derejelere bölünýärler: fonetikada fonemalar, leksikada sözler tapawutlandyrylýar. Ýokary derejedäki (setiriň) dil belgileri bar, meselem sözlemleriň nusgalary.

Diňe dürli görnüşli dil signallaryny - belgilerini özeleşdirmek bilen okuwçylar aragatnaşyk edip bilýärler.

Dili amaly (praktiki) taýdan özeleşdirmek üçin okuwçynyň şu diliň belgileriniň belli bir toplumyny bilmelidigi şu ýerden gelip çykýar. Şeýlelikde, inlis dilini okatmagyň 1-nji düzüm bölegi anyk dil materialyny (bölmeklik), ýagny leksikany, grammatikany, fonetikany we ýazuw düzgünlerini bölmeklik bolup durýar.

Okuwça şu bilimleri bermek üçin, okuwçynyň bilmeli dil materialynyň göwrümini we häsiýetlerini anyk görkezmelidir. Şonuň üçin mazmuny kesgitlemekde usulyýetiň wezipeleriniň biri bolup duran dil materialynyň saýlanylmagy zerurdyr.

“Metod” (usul) grekçe “methodos” diýen sözden gelip çykmak bilen ylmy - barlaglaryň ýoly, teoriýa, taglymat diýen manylary berýär. Giň manyda bolsa usul diýen söz haýsy hem bolsa bir önünde goýlan maksada ýetmegiň ýoluny, hakykaty praktiki ýa-da teoretiki ýol bilen özeleşdirmegiň usullaryň jemini aňladýar. Inlis dilini öwretmekde okuwçylaryň gepleşik endiklerini ösdürmäge esasy orun berilýär.

Diliň kada-kanunlaryny öwrenmeklige bolsa ujypsyz wagt berilýär. Şonuň üçin hem inlis dilini

öwretmegiň usulyýeti birnäçe aýratynlyklar bilen tapawutlanýar.

Mugallymyň birnäçe gezek gaýtalaýan usuly ýa-da şol usullaryň jemi usul hasaplanylýar. Usuly saýlap almaklyk birnäçe subýektiw we obýektiw faktorlara baglydyr.

Subýektiw faktorlar hökmünde şu aşakdakylary hasaplamak bolar:

1. Mugallymyň şahsyýeti, onuň garaýşy we ahlak sypatlary.
2. Okuwçylaryň şahsyýeti, olaryň psihologiki aýratynlyklary.

Obýektiw faktorlar hökmünde bolsa şulary hasaplamak bolar:

1. Okatmagyň maksady (maksat usuly kesgitleýär)
2. Okuwçylaryň düzümi
3. Öwrenilýän diliň we okuwçylaryň ene diliniň arasyndaky lingwistik meňzeşlikler.

4. Berilýän sagatlaryň mukdary

5. Material - bazanyň we serişdeleriň bar bolmagy.

Usul öňde goýlan maksada ýetmek üçin edilýän hereketiň usulyny aňladýar. Iňlis dilini öwretmekde

mugallymyň we okuwçynyň işinde esasy we kömekçi usullary belleýärler. Mugallymyň işindäki usullar:

1. Düşündirmek.
2. Görkezmek.
3. Amaly(praktiki).

Okuwçynyň döredijilik işindäki usullar şulardyr:

1. Tanyşmak(syn etmek).
2. Hyýaly(abstrakt)pikirlenme.
3. Amaly(praktiki).

Düşündirmek usuly.

Okatmak we terbiýe bermek prosesinde düşündirmegiň uly ähmiýeti bardyr. Emma şeýle bolsa- da, iňlis dilini öwretmekde häzirki wagtda muňa az üns berilýär. Düşündirmek netijesinde öwrenilýän hadysanyň manysyna çuň düşünyärler. Bu bolsa olaryň gepleşik

prosesini aňly ýagdaýda alyp başarmaklaryny üpjün edýär. Düşündirmäge, ýokarda aýdyşmyz ýaly, ikinji derejeli ähmiýet berilmek bilen, ol haçan-da okuwçylar tarapyndan öwrenilýän hadysalaryň manysyna düşünmek örän kyn bolan ýagdaýynda ulanylýar. Ýagny, başgaça aýdanynda, öwrenýän diliň hadysasy okuwçylaryň ene dilinde ýok bolan ýagdaýynda düşündirmäge ýüzlenmek metodistler tarapyndan maslahat berilýär. Emma köplenç ýagdaýlarda kommentariý ulanylýar. Bu bolsa düşündirmekden tapawutlanýar. (fonetika geçilende; 8- 10 min berilýär, fon. türgenleşige 2-3 min) (düşündirmek diliň kadakanunlaryny öwretmek).

Görkezmek usuly.

İňlis dilini öwretmekde görkezmegiň uly ähmiýetiniň bardygyny düşnükli. Usulyýetçiler N.I. Gez, L.ýahowskiý M.W. we başgalar bu usuly demonstrasiýa diýip hem aýdýarlar. İňlis diliniň tebigy gepleşik sredasynyň ýoklugy hem görkezmek usulynyň ähmiýetini barha artdyrýar.

İňlis diline berilýän sagat sanlarynyň azdygyny nazarda tutyp, mugallym gepleşik we ýazuw döredijiligini görkezmek arkaly alyp barmalydyr. Görkezmek usulynyň başarnykly alnyp barylmagy iňlis dili hakyndaky uzak gürrüňleriň, iki dilde berilýän gönükmeleriň aradan gysylp çykarylmagyna ýardam edýär diýip usulyýetçiler belleýärler.

Görkezmek usuly dil materiallaryny özleşdirmekde-de, gepleşik endiklerini ösdürmekde-de ähmiýetlidir. İňlis dilini öwretmekde eşidiş we görüş daýançlarynyň bardygyny usulyýetçiler belleýärler. Göreç daýanjy eşidiş daýanjyny berkidýär. Göreç daýanjy iňlis dilinde gürrüň edilýän hadysalary, Düşünjeleri okuwçylaryň aňynda janlandyrmaklyga kömek edýär.

Amaly (praktiki) usuly.

İňlis dilini öwretmekde amaly usuly kesgitleýji roly oýnaýar. Usulyýetçiler M.W. L.ýakowskiý, N.I. Gez we beýlekiler tarapyndan bu usul gönükmek usuly diýlip liem atlandyrylýar. Mugallym tarapyndan

ulanylýan hemme usullar ahyrsoňunda inĖis dilinde geplemekde – tejribede ýüze çykýar. Okuwyň ähli döwründe we ähli endikleriň we başarnyklaryň emele gelmeginde praktika esasy usul hasaplanýlýar. Amaly usulynyň şonuň üçin hem käwagtlar gönükme usuly diýilip atlandyrylmagy ýöne ýerden dälidir. Sebäbi bu usul gönükmeleri ýerine ýetirmekde amala aşyrylýar. Dogrudan-da, ýeterlik derejede gönükmeleriň bolmazlygy, intensiw (işjeň) iş görnüşleriniň, usullarynyň ulanylmazlygy inĖis dili sapagyny netijesiz edýär, okuwçylaryň bu derse bolan höwesini gaçyrýar. Gönükmeleriň işjeň ulanylmagy bolsa, okuwçylaryň dil gepleşigini öwrenmekde üznüksiz tejribäniň bolmagy üçin zerur şertleri döredýär. Tejribe işjeň sistemaly we maksada gönükdirilen häsiýete eýedir. Tejribäniň usuly bolup durýan gönükme bolsa gepleşige taýýarlaýjy we gepleşik gönükmelerine bölünýärler.

Peýdalanylan edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow, “Döwlet guşy” roman. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2013.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. “Watanyň wepaly ogly.” Aşgabat, 2012.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. “Paýhas çeşmesi.” Aşgabat Türkmen Döwlet neşirýat gullugy 2016.
4. A. Gurbanow, L.N.Gurbanowa, M.Töräýewa. Iňlis dilini okatmagyň usulyýeti - Aşgabat, 2011.
5. Amatzanýan Ş.G. “Play and learn English.” Moskwa, 1992.
6. A.Gurbanow, L.Gurbanowa. Daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýeti.Aşgabat, 2011.
7. Kerimowa M. Iňlis dilini okatmagyň usulyýeti. Gollanma. Seýitnazar Seýdi adyndaky Turkmen Döwlet Mugallymçylyk Instituty. 2009.
8. Türkmenistanyň Bilim Ministrligi Mugallymçylyk mekdepleri üçin maksatnamalar. 2016.
9. Rejepow N. We başgalar. Umumy orta bilim berýän mekdepleriň okuw kitaby. Iňlis dili 1,2,3 synplar üçin.
10. “Bilim” jurnaly. 2016,2017,2018,2019 ý.